

JOANNA NOWICKI

Közép-kelet-európai sztereotípiák: vonzalom, gyanakvás és identitás*

„Ne add fel azt az alapelvet, hogy az ember értelmes és erkölcsös lény és csak ezután zárható be egy nyelvbe, ezután tartozik egy fajhoz, ezután fogad el egy kultúrát. A francia, a német, az olasz kultúrát megelőzi az emberi kultúra.“¹

Ernest Renan

Identitáskeresés

A posztkommunizmus kísérlete, amelyet rövid ideje élünk át, a „másik Európa” polgárai számára nemcsak a demokrácia megtanulásának (vagy az ahhoz való visszatérésnek) az időszaka, hanem olyan időszak is, amikor a népek szinte megszállottan keresik identitásukat. Nemzeti, európai, majd nyelvi, területi, kisebbségi, társadalmi identitás - és még sorolhatnánk a kategóriákat. Ma valószínűleg azért érezzük sürgetőnek e problémák nyilvános megvitatását, mert tegnap még nem lehetett így felvetni őket. Mindenesetre, ami Közép- és Kelet-Európát illeti, a Szovjetunióval való politikai, de kulturális alávetettsége is fokozatosan alakult ki, és „a hatvanas évekig három - országonként elterő időtartamú - korszakot különböztethetünk meg: az ultraszovjet németellenességet, a kominformos internacionalizmust 1947-től, majd a »nemzeti kommunizmusokat«”.²

Mint tudjuk, a „szocialista internacionalizmus” korszakában semmilyen problémát nem jelentettek a nemzeti kisebbségek; e korszak szakított a „burzsoá kozmopolitizmussal”, és az erőszakos asszimiláció politikáját folytatta a másságukat túl látványosan megjelenítő kisebbségekkel szemben. Egyébként a különbségek kiküszöbölésének vagy eltörlésének politikáját nem a kezdetektől fogva alkalmazták, és az az egyes korszakokban is jelentősen eltért.

A szovjet típusú kultúrpolitikák meghatározott következményekkel járó ideológiai elvből indultak ki: *a nemzeti és a népi szándékos összekeveréséből*. Ettől kezdve a kulturális különbségek egyetlen formája, amelyet a politikai rezsimek nem tartottak fenyegetőnek, és amelyet következőképpen élénken támogattak, a népi művészetek, táncok és helyi népviseletek formájában megjelenő *folklor* volt.^{3,4}

Közép-Európában az identitás kérdésének más formában való felvetése csak felforgatásként és egy ellenforradalom előkészítéseként jelenhetett meg. Márpedig a testvérországok közötti barátságot hirdető szovjet propagandát a zsarnokok számára oly hasznos régi szabály kísérte: *divide et impera*. Ráadásul a hivatalos híresztelések által terjesztett ellentétek teljesen eltüntették a szomszédos országok spontán felfedezésére irányuló érdeklődést. A tudatlanság, amelyet egy, gyakran csak képzelt anyagi jólét iránti irigység színezt, nem könnyítette meg a másikkal való találkozást, holott ez ugyanannak az ideológiai machinációnak volt az áldozata. A demokratikus ellenzék mozgalmai hiteles hálózatok kiépítésével próbálták e kontaktushányt orvosolni. Politikai síkon jellegzetes példa erre a Szolidaritás 1981-ben tartott első kongresszusának felhívása Kelet-Európa munkásaihoz, és az a kisebbségekkel foglalkozó dokumentum, amely a kongresszus határozataiban⁵ olvasható.

Ma történészek elemzik a közös történelem fehér foltjait vagy fekete lyukait, nyelvészek vizsgálják az orwelli újnelveknek a nemzeti nyelvjárásokra gyakorolt hatását, szociológusok figyelik meg a *homo sovieticus homo democraticus*-szá történő óhajtott átalakulását, filozófusok gondolkodnak azon, hogy az európai népeknek van-e közös szellemiségük. Napirenden vannak az új államok közötti kapcsolatok, de az egyes államokon belül újra felfedezik a kulturális kisebbségek problematikáját. Az egyéneket és a közösségeket egyaránt sokkolja, amikor megtudják a hosszú ideig manipulált igazságot magukról és szomszédaikról. Márpedig kevesen vannak birtokában a lemondás, az öngúny megváltó képességének, a saját magukról alkotott képtől való távolságtartásnak; vajon az önmagukat elemző népek nem úgy viselkednek, mint a véget nem érő identitáskereséstől megzavarodó egyének?

Vajon nem az egyensúlyhiányt jelzi, hogy elmúlt az idő, amikor az *identitás* a stabilitást, az ember és a dolgok egységét jelentette? Karl Dedecius⁶ emlékeztet erre, amikor felveti, hogy a nemzeti sztereotípiákkal foglalkozó vizsgálódásunk inkább az önmagunkkal való harmóniára, az önmagunkhoz fűződő rokonságunk fokára irányul.

Mára Közép-Európában lazává, gyengévé, bizonytalanná vált ez a kapcsolat. Európa, Közép-Kelet-Európa, Európa keleti része - az elnevezések körüli viták nemcsak akadémikusak. A közbülső Európa, amely Milan Kundera megfogalmazása szerint politikailag keleten, földrajzilag középen, kulturálisan pedig nyugaton van,⁷ önmagát keresi, fennen hangoztatva jogát, hogy a „normális” országok közösségében élhessen - ugyanakkor fél is attól, hogy ezek között „elveszti lelkét”. 1989 után Nyugat-Európa előbb el volt ragadtatva, majd nagyon gyorsan csalódott (az Európai Közösségbe való azonnali belépés problematikussága, az elégtelennek ítélt gazdasági segítségnyújtás, a jugoszláviai konfliktussal kapcsolatos, politikailag koherens reakció hiánya miatt). E váratlan frusztrációkkal szemben visszatér egy közép-európai tudat: a tapasztalatok és a törekvések egyfajta közösségének tudata az önmagát újra meghatározó Európában. Az Európa e részének kultúrájában élő régi lengyel-magyar-cseh cinkosság⁸ a visegrádi háromszögben találta meg politikai kifejezőmódját. A törékeny szerkezetű, inkább a felbomlás, mint a megerősödés felé tartó tervezet mindhárom országban szembekerült azzal a kényszerítő szükséggel, hogy politikailag csatlakozzanak Nyugat-Európához, még akkor is, ha átmenetileg elhanyagolják a közeli szomszédaikhoz fűződő kötelekeket.

Márpedig olyan választásokról van szó, amelyek a kontinens e részének nemcsak politikai, de kulturális és szellemi jövőjére nézve is stratégiai fontosságúak. Az egyeseket körülvevő bizonytalanság vagy ellenkezőleg, mások túlzott bizonyossága olyan kontextust teremt, amelyben egyesek válaszolnak mindenki helyett. Úgy látszik, ez történt Csehszlovákia kettéosztásakor is, amikor „nem szuverén népek döntöttek a szétválásról, hanem a parlamenti választásokon győztes két párt”.⁹

A dolgok ilyen állásának illusztrálásához nem kell azoknak a nyílt konfliktusoknak a szélsőséges eseteihez fordulnunk, amelyekhez mellelleg tehetetlenül asszisztálunk. Vegyük egy olyan ország példáját, amely egyszerűen megváltoztatta szomszédaikat - *valamennyi szomszédját*, szinte ugyanabban az időben -, és vessünk egy pillantást arra, ahogyan az új szomszédság kialakul.

Gyakorlatilag ilyen ma a lengyelek helyzete, akik lelkesen, de gyakran elképedve és tartózkodóan tanulnak meg közeli és ismeretlen szomszédaik mellett élni. A valódi, kölcsönös ismeretség hiányában először a közös emlékezethez nyúlnak vissza, amely bizonyos Képekkel látja el őket. Ezek - legyenek bár igazak vagy leegyszerűsítettek, az

idő vagy a megváltozott kontextus által eltorzítottak - gyakran gátat emelnek a valódi kommunikáció elé. A háború előtti sztereotípiák számos esetben visszatérnek, és furcsa elegyet alkotnak a propaganda maradványaival, valamint a szovjetizálással szembeni ellenállásból származó bizonyosságokkal. A „végek szervezetei”¹⁰ azért születnek meg, hogy oltalmazzák és támogassák azoknak a területeknek a kisebbségi kultúráit, amelyek a történelem folyamán idegen országokhoz kerültek, de immár szabadok. A gyermekkori ország iránti jogos gyöngédségi rohamtól nem lehetetlen észrevétlenül más természetű követelések talajára lépni. A talaj nem semleges, és azok az új intézmények, amelyeknek a félrecsúszások felett kellene örködniük, még gyakran törékenyek.

Ebben a kontextusban az értelmiségnek sürgős feladatot kell betöltenie, és súlyos teletöltség nehezedik rá: ahhoz, hogy újra értékke emelje a kölcsönös tiszteletet és a nyílt patriotizmuson nyugvó polgári attitűdöt, meg kell változtatnia a mások kultúrája iránti negatív előítéletek és a tudatlanság attitűdjét, amely meglehetősen eluralkodott a posztkommunista társadalmakban. Ez nagyszabású program; veszélyes törekvés, mondhatják egyesek; ugyanakkor elengedhetetlen munka, mert csak az oktatás, a különbségek elsajátítása teszi lehetővé az önmagunkkal és a másokkal való megbékélést. Hiszen „más az, ha a saját történelmén elgondolkodó nemzet nyer önmagáról tiszta képet, mint az, ha az egyén keres valamilyen személyes világosságot. Mindenesetre az első csak a második révén valósulhat meg.”¹¹

Milyen mechanizmusok irányítják ma a kapcsolatokat Közép-Kelet-Európában és azokat, amelyek ezt Nyugat-Európa felé fűzik? A következőkben néhány olyat vizsgálunk meg közülük, amely jellegzetesnek tűnik.

„Magyar, lengyel - két jó barát”

Ami a magyarokat és a lengyeleket illeti, bizonyosan beszélhetünk egyfajta segítségéről, amelyet *a közös étosz* jelent. A lengyel-magyar cinkosság, amely egyébként a következő, évszázadok óta visszatérő szólásban találta meg népszerű kifejezőmódját: „Wegier-Polak dwa bratanki, i do szabli i do szklanki” (Magyar-lengyel két jó barát, együtt issza egymás borát), valószínűleg elsősorban a közös nemesi étoszon nyugszik. E kiváltságos kapcsolatot sem a nyelvvel, sem a földrajzi közelséggel nem lehet magyarítani. Mindkét társadalomban erős *sztereotípiák* működnek az *értelmiségről*, amelynek az a küldetése, hogy megővje a fenyegetett nemzeti identitást.

„Ha léteznek értelmiségek a valóságban mint társadalmi osztály, akkor nemcsak a valóságban léteznek. Abban a képben is léteznek, amelyet róluk alkotnak, és amelyet ők alkotnak magukról. Azzal tehát, hogy azt keressük, mit jelentenek objektív szempontból, még nem mentesülünk az alól - éppen ellenkezőleg -, hogy megpróbáljuk kideríteni, mit jelentenek szimbolikusan; gyakorlatuk, funkciójuk vagy képességeik vizsgálata mellett képmásuk elemzése is elengedhetetlen.”¹²

Szimbolikus értelemben az értelmiség Európának ezen a részén maga a nemzet tudata. És mivel a kultúra összekeveredik az identitással, az értelmiség az előbbiben látja az értékek védelmét. „A kultúra az értékek kultusza”¹³ - ez egy, a közelmúltban megjelent lengyel műcíme, amely gyanakvást kelt Franciaországban, miközben legitimnek és logikusnak tűnik Közép-Kelet-Európában. Hiszen „ha az identitás halálos veszélyben forog, a kulturális élet intenzívebbé válik, felfokozódik, és a kultúra lesz az az eleven érték, amely körül az egész nép csoportosul”.¹⁴ Ezt egy cseh mondja; egy lengyel vagy

egy magyar kétségkívül nagyobb hangsúlyt fektetne az értelmiség szerepére. A nemességből származó,¹⁵ lovagias értékek alapján nevelt értelmiség egy kissé archaikus képet őrzött meg önmagáról, amely a reakciós attitűdöket sűrölja, anélkül, hogy ennek tudatában volna. Ezt tanúsítja a címerek háborúja Magyarországon,¹⁶ a lengyelek ragaszkodása a dwornak, annak a kastélynak a szimbólumához, amelyet a nemzeti gondolat őrzőjének tekintenek,¹⁷ valamint a heraldika iránt növekvő érdeklődés. Ám a hagyományörző, a nemzeti örökségbe visszahúzódó attitűddel szembe kell állítanunk egy olyan kozmopolita oktatás modelljét, amely gyakran érvényesült. A háború előtt az idegen nyelvek és irodalmak ismerete, a tanulmányi utak, a nyugati értelmiségiekkel fenntartott szoros kapcsolatok hozzátartoztak az elitképzés rendszerének korszerűsítésére irányuló törekvéshez, amelynek nyomait ma is megtalálhatjuk.¹⁸ Mindamelllett a létező szocializmus bukásával és a modern demokrácia eljövételével jelentősen megváltozott az értelmiséget körülvevő társadalmi légkör. És ezzel tanúi vagyunk annak, hogy megkérdőjeleződik a rendszerrel szembeni ellenállás korszakának közös étosza. „Valami megingott, valami véget ért Lengyelországban”, állapította meg Jacek Zakowski¹⁹ a becsület fogalmának meggyengüléséről írott elemzésében, holott korábban ez a fogalom a lengyel elitképzés egyik alapja volt. A szerző általánosabb kontextusba helyezi a jelenséget, jelesül az etikai forradalom hiányába; ennek a forradalomnak a politikai forradalom után logikusan be kellett volna bekövetkeznie, de nem került rá sor. Így ma a polgári tudat helyett egy olyan értékkonfliktusnak lehetünk tanúi, amely azért is meglepő, mert a 19. század hagyományainak egész darabjai hatják át a mai életet.

Csehek - „egy kicsi, langyos nemzet”

Ami a cseh szomszédok körében *csendes értetlenséget* vált ki, amelybe kölcsönös, enyhe lenézés vegyül. Vajon a katonai parádé kultúrája áll szemben egy langyos kultúrával,²⁰ a nemesi étosz egy polgári, mi több, kispolgári étosszal? A szójátékokon túl is marad valami igazság a két közép-európai nép közötti nagy mentalitás- és világképbeli különbségekről alkotott képben. Pedig logikusan több közös vonásnak kellene közelebb hoznia őket egymáshoz: a közös kulturális örökségnek, a közös vallásnak (igaz, eltérően fejlődő egyházakkal), a kölcsönösen érthető nyelveknek, amelyek egyfajta, időnként „nyelvi nacionalizmusnak” minősített kultusz tárgyai. Valóban, a két kultúra ugyanazzal, az utóbbi három évszázadban elsajátított védekező reflexszel reagál az idegen kulturális modellek átültetését célzó erőfeszítésekre: olyan humorérzéssel, amelyet itt is, ott is sokan osztanak, még ha formái különböznek is (hol a gombrowiczzi iróniával van dolgunk, hol a mrožeki és witkiewiczzi groteszkkal, hol meg a nevezetes svejkizmussal; az utóbbi tehetetlenségből fakadó nevetés, amely távol tartja a nyomasztó erőt). E groteszk humort minden esetben a túlságosan erős elnyomóval szemben alkalmazott védelmi stratégiaként élik meg.

A földrajzi közelség is játszik valamilyen szerepet, hiszen gyakran azzal jár, hogy azonos ellenségekkel ütköznek össze. A szakadékok mégis mélyek, és nem mindig tudatosak.

Vegyük először a cseh mentalitás feltűnő jegyét, *a kis nemzet* tudatát (anélkül, hogy negatív értelemben használnánk a fogalmat). Ez éppen ellentétes a lengyel nemzettudattal, amelyben *a kicsi* feltétlenül valami elviselhetetlent jelent. Vajon a józan ész áll szemben a nemzeti megalomániával, vagy az ambíció hiánya az egyetemesben

való részvétel igényével? Az ebből származó provincializmus, amely ugyanakkor - amint Antonin Liehm²¹ nagyon jól kimutatja- „nem a kis nemzetekés kultúrák kizárólagos privilégiuma”, lidércnyomás marad a lengyel értelmiség számára, miközben úgy látszik, hogy a csehek bölcsen elfogadják. Mégis úgy tűnik, hogy az értetlenség legerősebb és legalapvetőbb pontja a cseh kultúra plebejus aspektusa, amelyet különben maguk az értelmiségiek ápolnak szorgosan, és amelyet teljesen száműztek a lengyel kulturális étoszból (ami persze sem a cseh arisztokráciát nem akadályozza meg abban, hogy létezzék, és egyfajta hatást gyakoroljon, sem a lengyel népi, paraszti kultúrát abban, hogy fejlődjék). Valószínűleg mítosszal állunk szemben, vagy két különböző, de magyaroztatást egyaránt a történelemben lelő mítosszal. A cseh történészek által „az ország történetét kettészelő törésnek”²² tekintett Fehérhegynek nincs megfelelője Lengyelországban. Jan Patocka kis cseh történelemnek nevezi, amely létrehozott „egy különös, lényegében népi, de ugyanakkor konzervatív társadalmat, amely sokáig idegen marad minden forradalmi impulzussal szemben. Óvatos, habozó társadalom, amely nélkülözi az anyagi eszközöket, és maga hozza létre, több-kevesebb sikerrel, nagy nehézségek árán és nagyon behatárolt keretek között a szellemi harc fegyvereit; mégis olyan társadalom, amelyben megtalálható azoknak a parasztnak a makacssága, akikből összetevődik, és amely eltökélte, hogy nem hagyja magát legyőzni”²³.

Emellett mindkét nemzet a maga módján lépett be a modern korba, mindkettő sajátos erővel és gyengeségekkel felruházva. A csehek, akik a lengyeleknél jobban felfegyverkeztek az iparosodás jelentette kihívás legyőzésére, és akiket megerősített a protestantizusból is származó munkaétosz, a polgárságra támaszkodtak a modern állam kiépítésében. A lengyel oldalon a nemzeti polgárság hiánya, a nemesi modelltől eredő és a hagyományörző katolicizmus által megerősített mentalitás túlsúlya olyan kontextust teremtett, amely jobban kedvezett a lázadásoknak és a felkeléseknek, mint a mindennapi munkának és a szorgos könyvelésnek. A nemzeti jellemvonások, amelyek kétségtelenül az autosztereotípiák közé tartoznak, tökéletesen tükrözik e lengyel-cseh múltat (jelent?). A kölcsönös vádaskodások durvák, és időnként hiányzik belőlük az a humoros elem, amely a kritikus megbocsátás érzéséből fakadna. Inkább gúnyolódással, mintsem olyan baráti nevetéssel van dolgunk, amely rámutat ugyan a gyengeségekre, de nem veri be tövig a szöveget. Felelőtlenek, anarchikusak, retrográdak, bolondok, tiszteletlenek, talpraesettek, de gyakorta cselszövők, bátrak, fantaszták, bűbajosak - ilyenek látják a csehek a lengyeleket. Gyávák, lojálisak, túlságosan pragmatikusak, földhözragadtak, megalázkodók, plebejusak, jószágosak, barátságosak, nem arrogánsak, szerények, dolgozók, egyenlőségpártiak - ilyenek a csehek a lengyelek szemében. A két nép olyan nyelvet beszél, amely szokatlanul hangzik a másik fülének, mert azt nevetségesnek, torznak, néha mulatságosnak érzi. Mindamellet az értelmiségiek körében gyakori a kölcsönös csodálat, mégpedig épp azokért a tulajdonságokért, amelyek belőlük hiányoznak, de a szomszédban megvannak. Ez azonban a két népnek csak egy elenyésző kisebbségére vonatkozik, amely mindent összevetve fejedelmi módon nem vesz tudomást egymásról.

A cinkosság és a csendes közöny nem okoz konfliktusokat. Más a helyzet akkor, ha megjelenik a *félelem*, amely gyakran a bizonytalanság és a komplexusok következménye: ha nem vagyunk biztosak önmagunkban, gyanakvóvá válunk. Szociológusok²⁴ hasonlították a mai lengyel társadalom lélektani állapotát egy olyan rabéhoz, aki hirtelen a rácsokon kívül találta magát. Intenzíven álmodozott erről a szabadságról, de a cellában

eltöltött hosszú idő után nem tudja, hogyan viselkedjék az új valóságban. A játékszabályok nem egészen érthetőek, és ha nincs is teljesen így, fenyegetőnek látja a valóságot. A megkérdezettek mintegy 40 százaléka elképzelhetőnek tartja, hogy országá a közeljövőben ismét elveszíti függetlenségét.

E példából, amely a volt szovjet tábor más társadalmaira is épp annyira illenek, kiderül, hogy Közép-Kelet-Európában milyen mérvű lélektani sérüléssel van dolgunk mind egyéni, mind közösségi szinten. A múlt frusztrációinak helyét nem foglalta el egyszerűen az olyannyira várt politikai változás boldogsága. Persze, egyes frusztrációk eltűntek, de helyüket azonmód átvették a többé-kevésbé várható újak. A totalitárius rendszerben a félelem jól meghatározott volt: az ellenségnek neve volt, az ellene vívott harcnak célja, a kockázatot pedig fel lehetett mérni. Igaz, ezek korszakonként és országonként változtak, de úgy tűnt, hogy van Rossz és van Jó. Elkülönült a „Mi” és az „Ők”, hogy Teresa Toranska művének címével éljünk, amelyben felvázolja ezek arcát.²⁵

Ma világosan látható és néven nevezett ellenség eltűnésével a félelem összetettebb formákat öltött, amelyek gyakran kevésbé racionálisak, és paradox módon kevésbé kényelmesen átélhetőek. Legelemibb és a lengyel történelem fényében legérthetőbb formája a *megszállás*.

„A német megszállók”

Évszázadok óta két ellenség tér vissza, de mindkettő a maga módján. Először is az erőszakos és veszélyes német sztereotípiája, amelyet elsősorban a lengyel kollektív emlékezet alakított ki, de amelyet a kommunista iskola által szisztematikusan felidézett németellenesség is megszilárdított. Ezzel az ügyes módszerrel összpontosították a lakosság minden ellenérzését egyetlen ellenségre, és terelték el figyelmét a másik, felszabadításnak nevezett megszállásról.²⁶ Antonina Kloskowska szociológus hívja fel rá figyelmünket: a kommunista propaganda arra törekedett, hogy a háború alatt használt „német” fogalmat a kizárólag a „rossz” németek jelölésére használt „fasisztával” helyettesítse, és megóvja a hivatalosan szövetséges NDK-sokat.'

A korszak német-lengyel kapcsolatainak másik oldalát egyenesen a német kisebbség létének tagadása jelentette. A kommunista rendszert a nemzeti állam létrehozását célzó törekvése arra készítette, hogy valamennyi vallási vagy kulturáliskisebbséget gyanakvással kezeljen. Még 1988-ban készült jelentés „Az úgynevezett német kisebbségről”²⁸ címmel, amelyben ötezerre becsülték az ország területén élő, német kultúrájú személyek számát. Az a „felfedezés”, hogy számuk több százezerre rúg, sokak számára valódi sokkot jelentett. A régi „végzetszerű ellenségeskedésnek” - hogy Stanislaw Stomma kifejezésével éljünk -, amelyet ideológiai lépésekkel mélyítettek tovább (például a barbár német sztereotípiájának stíloselemként való alkalmazásával a háború után széles körben terjesztett filmekben²⁹), siketült rögzülnie az emberek mentalitásában, és megváltoztatásához időre lesz szükség.

A lengyel és a német politikai és kulturális elitek a francia-német példára erre a sikeres érdekházasságra támaszkodva igyekeznek bátorítani a megbékélést.³⁰ Mindamelllett a korlátok jelentősek maradnak, és Németország továbbra is az első helyet foglalja el a potenciális veszélyként észlelt országok listáján. „Jak swiat swiatem nigdy

Niemec nie bedzie Polakowi bratem” (Amíg világ a világ, a német nem lesz a lengyel barátja) - tartja az a népi mondás, amellyel 1992-ben az Országos Közvélemény-kutató Központ (CBOS) által megkérdezettek többsége értett egyet.

Mindamellet megfigyelhető egyfajta attitűdváltozás, különösen a fiatalabb lakosság körében, amely nem élte át személyesen a háborút. A németek pozitív sztereotípiája - szaktudásuk követésre érdemes, munkafegyelmük és a helytállásuk ismert - és a kultúrnép képe a megbékélés irányába hat. A helyzet mégis kényes marad: a kormányok békéltek meg egymással, de a népek még nem; ezek pedig mindig az aktuális események ismeretében reagálnak. Az erőszakos incidensek megjelennek a sajtóban, a németektől való félelem növekszik, az európai témák mulékony érdeklődést keltenek, a közvélemény-kutatások pedig azt mutatják, hogy a németeket elsősorban értékes gazdasági partnereknek tekintik. A lelkeket azonban, amelyekben remény és gyanakvás keveredik, az egyesült Németországgal szemben érzett szorongás uralja. A német kultúrát Lengyelországban nem idegennek, hanem elsősorban veszélyesnek tekintik.³¹ A dolgokat tovább bonyolítja, hogy a két nemzet egyaránt olyan korszakban van, amikor lázasan keresi új identitását. Vagy egymásra találnak és közelednek ezen az úton, vagy éppen ellenkezőleg - megmaradnak a megmerevedett negatív képek állapotában: az elmaradt, anarchikus, a realitásokon kívül élő, a munkára meg a rend és a tisztaság fenntartására képtelen lengyel képénél . A másik oldalon pedig egy olyan nemzet képe áll, amely hajlamos a terjeszkedésre, gögös, humortalan és nem tudja élvezni az életet. A szimmetria nem teljes: a mai németek megengedhetik maguknak, hogy ne gondolkozzanak Lengyelországon, míg fordítva nem ez a helyzet. Tudatlanság áll szemben a gyanakvással színezett érdekl - így néz ki a mai német-lengyel pszichodráma.

„Veszélyes oroszok”

Az orosz testvértől való félelem (testvértől, hiszen a népi bölcsesség úgy tartja, hogy a szemben barátokkal, nem választjuk meg) ugyanolyan erős, mint az előbbi, de mára a politikai földindulások hatására megváltozott a természete. „Mit csinálunk az oroszok nélkül?” - teszi fel a kérdést egy lengyel értelmiségi, aki szerint „a lengyel lelkét részben,(...) az a három évszázados szomszédság alakította ki”,³² amely nemrégiben ért véget, vagy csak ismeretlen időre megszakadt.

Azt képzelhetnénk, hogy most jobban mennek majd a dolgok. Márpedig az évszázadok óta folytatott, fenyegetésekkel és sértegetésekkel teli lengyel-orosz párbeszéd - amely gyakran megszakadt, hogy a hivatalos bikkfa-nyelvvél váltsák fel - nehéz marad. Az orosz kultúra iránti nyugati csodálat Lengyelországban nem talál sok követőre - ez az, amit Andrzej Drawicz, az orosz irodalom ismert szerelmese nagyon fájlal. Számára Iwaszkiewicz³³ következő (szabad fordításban közölt) költeménye tökéletesen jeleníti meg a lengyelek lélekállapotát nagy szomszédaiikkal szemben:

Mit akarsz tőlem hallani, Oroszország?

Hogy Puskin isteni költő?

Vagy hogy Dosztojevszkij megfenyít megvetésével?

Bevalljam-e, hogy gyűlöllek? Vagy hogy te vagy a kedvesem?

Az orosz irodalom lengyel szakértője elítéli honfitársai és barátai „csatlós szellemét” (mivel ennek nyomait még a Dosztojevszkijről szóló Kunderánál is kimutatja). E lelkiállapotot az jellemzi, hogy a szovjet rossz forrását egyenesen az orosz hagyományban látják, és véleménye szerint inkább a múlt sérelmeit, mint a dolgok valóságát tükrözi. Továbbra is igaz, hogy Oroszország kulturálisan nem bővöli el Lengyelországot, politikailag pedig megijeszti. A megbékélés pillanatnyilag a határokért-vállalt kezeség formáját öltötte. Barátságáról senki nem beszél - erről már túlságosan sokat beszéltek.

Az a megkönnyebbülés, amelyet a nyugati civilizációhoz való visszatérés és az elismertség tudata jelent- még ha ez az elismerés inkább a nyilatkozatokban, mint a tényekben nyilvánul is meg-, ezen az „elrabolt Nyugaton” belül, amely a Visztula partján mindig is hivatkozási alapul szolgált, egy másik félelemmel egészül ki: azzal, hogy *összekeverik őket a többiekkel*, a „primitívekkel”, a „leamaradottakkal” vagy a „vadakkal”, az „ázsiaiakkal”.

E szorongás nem lengyel sajátosság. Több közép-kelet-európai ország is elutasítja, hogy kulturális szempontból beszorítsák őket a Keletbe (ez bizonyosan igaz a csehekre, a magyarokra és a románokra). Minden egyes kultúra szívesebben utal nyugati szövetségesre, vagy legalábbis egy számára megnyerő, időnként cinkos népre. Ez hol Franciaország (rendkívül jellemző a románok attitűdje, akik szívesen nevezik magukat latinoknak, hogy inkább a francia nyelvű, mint a balkáni világhoz tartozásukat hangsúlyozzák), hol Németország, hol Anglia, és a nép képzeletében ma az Egyesült Államok³⁴. Ebben a megközelítésben az inkább „ázsiai”, mint „európai” Oroszország sztereotípiája tovább él, és nem kedvez a valódi közeledésnek.

Két nemzet köztársasága

A lengyeleknek Oroszországgal szemben táplált félelme mélységes, atavisztikus és kétségkívül jogos, hiszen a közös történelem erőszakos cselekményei mélyítették el. Ugyanakkor részben irracionális is, mert egy egész nacionalista hagyomány táplálja. A lengyelek nem mindig veszik észre, hogy más népekben maguk is hasonló érzéseket keltenek. „A lengyelek gyengéd módszerekkel tették tönkre a litván lelket” - jelenti ki Tomas Venclova „Nyílt levél a litvánokhoz és a Litvániában élő lengyelekhez” című írásában.³⁵ Valóban, a költő legtöbb honfitársában él *az a félelem, hogy megfosztják őket identitásuktól*, hogy elrabolják lényük legjavát, ami megmagyarazza azt a gyanakvást, amelyet a litvánok a lengyelesítéssel szemben éreznek. Ez súlyosabb szerepet játszott történelmükben, mint az oroszosítás, mert nem barbár eszközökkel történt, hanem inkább vonzás és csábítás, mint fegyverek és erőszak révén. Tadeusz Konwicki „Lengyel komplexus” című, a par excellence lengyelségről írott regényében szívfájdító módon számol be erről: „Háromféle anyagból gyúrtak: lengyelből, litvánból és fehéroroszból (...), majd megmártottak egy három elemből álló édes pokolban: a lengyelségben, az oroszországban és a zsidóságban (...). Hogyan lettem lengyel író (...), hiszen számomra a lengyelség bűnizű tabu?”³⁶

A lengyel-litván történelem közös évszázadaira nem egyformán tekint a két nép. A lengyelek számára ezek a dicsőség századai, a nemzeti múlt nagy pillanatai. A litvánok nem ezt az aspektusát hangsúlyozzák a dolgoknak: inkább a lengyelesítésre gondolnak, amely nagyon gyorsan ment végbe, és a 18. század végén eltűnéssel fenyegette a litván

nemzeti identitást. Tomas Venclova szerint sajnálatos, hogy honfitársainak régi komplexusai ma is élnek, és időnként agresszív formákat öltenek.³⁷ A jövő dönti el hogyan élnek meg és rendezik el kölcsönös sérelmeiket. Pillanatnyilag és még kétségkívül hosszú ideig a lengyel iskolások az előző nemzedékekhez hasonlóan fejből megtanulják Adam Mickiewicz, a lengyel nemzeti költő eposzának kezdetét:

*„Litvánia, ó, hazám! Mint az egészséget,
Csak aki elveszít, méri fel értéked “³⁸*

...és megkérdézik a tanítónőt, hogy akkor Litvánia miért...?

Ugyanez a gyanakvás és a közös történelem ismeretének még nagyobb hiánya jellemzi a mai lengyeleket és ukránokat. Tovább él a sztereotípa a cinikus lengyel politikai stratégáról, aki csak azért ül tárgyalóasztalhoz, *hog*y saját érdekeit képviselje, és aki veszélyessé válhat. Való igaz, hogy az Ukrajnával szemben folytatott lengyel politika bántó emlékeket hagyott maga után. A valódi megbékéléshez először a partnerség szellemét kellene kialakítani. Márpedig a két nép közötti kapcsolatok soha nem ezen alapultak. A pozíciók egyenlőtlensége és a nemzeti megosztottságra ráépülő társadalmi megosztottság³⁹ más szintre helyezte a kapcsolatokat. A demokratikus ellenzék háború utáni mozgalmi és a független újságok megjelenése⁴⁰ elősegítették a lengyel-ukrán probléma megértését. Ám továbbra is igaz, hogy a két nép lelkületében szembeszökő a felelőségek kölcsönös félreismerése, és mindegyik hajlik arra, hogy a számára kedvező mítoszt részesítse előnyben. Ez lengyel oldalról az aranykor mítosza: annak a nagyon Toleránsnak tekintett multinacionális, multikulturális köztársaságnak a mítosza, amelyben minden függetlenségi felkelést felesleges lázadásnak tekintettek, és így elnyomták. Ukrán oldalról pedig ma is él a tiszteletlen és engedetlen Hmelnyitszkij felkelésének mítosza. A maga módján és történelmileg érthető okokból mindkét nép gyanakszik a másikra, és az új kapcsolatokat inkább az ész, mint a szív irányítja.

Ha tovább elemezzük, hogy a 20. század végén a lengyelek hogyan tekintenek közvetlen szomszédaikra, azon lepődünk meg, hogy egyesekről semmit sem tudnak. Ezt láttuk Ukrajna esetében, de mit mondjunk a fehéroroszokról? Kevés lengyel tudja, milyen a fehérorosz zászló, és mi az ország címere.⁴¹ Pedig 1921-ben a fehéroroszok a lengyel lakosság 6 százalékát tették ki. A fehérorosz sztereotípiája azonos volt az írástudatlan paraszt képével. Igaz, a fehérorosz értelmiség nem képviseltette magát Lengyelországban elég nagy számban ahhoz, hogy változtasson ezen a képen.

A társadalmi megosztottságot vallási megosztottság egészítette ki. Ha valahol a katolikus lengyel sztereotípiája ijedelmet keltett, az éppen a ma ismét észak-keletinek nevezett vég volt. Itt úgy tekintettek a lengyelekre, mint akik a görög katolikus egyházat előnyben részesítve akarják az ortodoxat megrendszabályozni.⁴² Ha ehhez hozzátesszük a háború előtti korszak politikai választásait, amelyek a fehéroroszoknál inkább baloldaliak, a lengyeleknél inkább jobboldaliak voltak, könnyen megértjük, hogy a gyanakvásnak mindkét oldalon jó okai voltak. A lengyelek nem felejtették el, hogy a fehéroroszok milyen diadalmas fogadtatásban részesítették a szovjeteket, amikor ezek 1939. szeptember 17-én megszállták az ország keleti részét, sem azokat a szolgálatokat, amelyeket később nyújtottak a fehérorosz ügynökök a kommunista hatalomnak, és amelyeket a rendszer gondosan ki is használt. E kontextust figyelembe véve súlyosak a kölcsönös szemrehányások, és nehéz őket rendezni, mert mindkét fél érzékenységének

mélyen fekvő rétegeit kavarják fel. Összességében inkább ellenséges szomszédságról van szó, a közelmúltban megjelent, a szándékok és a kölcsönös tiszteletről szóló nyilatkozatok ellenére.

Az idegenek

Az ellenségeskedés egy másik, kevésbé agresszív, de ugyanilyen fájdalmas formája a *lenézés*. A Nyugattal szemben érzett kisebbségi komplexusnak megvan a maga következménye: a többiekkel, a hátrányosabb helyzetűekkel szembeni felsőbbrendűségi érzés. A cigányok, az ukránok, az arabok, a románok, a feketék, a palesztinok⁴³ - és más népeket is hozzátehetünk az idegen, szegény, csavargó, bevándorló idegenek hosszú listájához. Röviden: mindazokat az újonnan jötteket, akik ismeretlenek, mert eddig hiányoztak erről a vidékről: vagy elrejtették őket a kommunista rendszerek, vagy valóban nem éltek itt a lezárt határok miatt. Ők ma Közép-Kelet-Európában egy elutasító attitűd áldozatai.

Az, hogy hosszú ideig nem voltak nagyarányú nemzetközi cserekapcsolatok, és az oktatás nem tette érzékenyvé a tanulókat az interkulturális jelenségek iránt, elősegíti a könnyed általánosítások és a nagyon sztereotipizált, ösztönszerű képek létrejöttét.⁴⁴ Ugyanebben a fejezetben kellene tárgyalnunk az *antiszemitizmus* problematikáját, és azokat az új kapcsolatokat, amelyek most szövődnek Közép-Európa zsidó közösségeinek maradéka, a világban élő zsidó diaszpóra és Közép-Kelet-Európa új, a probléma bonyolultságára ráébredő nemzedékei között. Számptalan sztereotípiával állunk itt szemben; egyesek súlyosak, mások sokkal kevésbé azok, mint gondolnánk, de óvatosan kellene elemeznünk őket.⁴⁵

Nemzeti önvizsgálat

A nyugati demokratikus társadalmakban, amelyek szintén ismerik a kisebbségek és a bevándorlók problémáit, időnként kisiklásokkal találkozhatunk a interkulturális társadalomról alkotott elképzelésekben. Ezek azokban a kísérletekben nyilvánulnak meg, hogy a *kisebbségek tiszteletétől* tovább lépjenek a *különbségek támogatása felé* (ami az Egyesült Államokban már folyamatban van). Még nem tartanak itt Közép-Kelet-Európában, ahol pillanatnyilag arról van szó, hogy a hamis nemzeti homogenitás évei után kialakítsák a másság tudatát. Ez másképp nem mehet végbe, mint a *fájdalmas önismeret kultúrájának* elmélyítésével, amely megnyitja az utat a többi önismeret felé. E művelet, amely nem ártatlan, olyan erőfeszítést igényel, amelyet nem mindenki képes azonnal kifejtteni. A háború utáni német reflex mintájára, amely az identitás-problémák megoldását a tágabb fogalmak, ez esetben az Európa felé való menekülésben találta meg, a közép-kelet-európaiak a kontinens történelméhez való kapcsolódásban keresik új arcukat. „Szabályosak vagyunk már?” - ezt a többé-kevésbé bevallott kérdést teszik fel maguknak. Az európai identitás vizsgálat, vitatott dilemmái táplálják a nyilvános vitát. Több téma jelenik meg. Először is az a probléma vetődik fel, hogy egyáltalán van-e értelme a Közép-Európa-fogalomnak, és ha van, milyen kapcsolatok fűzzék ezt a régiót a Nyugathoz és a Kelethez. Ezt követi a folyamatos vita az értelmiségnek a mai történelemben betöltött szerepéről, az egyetemes kultúra iránti nyitottság kívánatos mértékéről, a retrográd provincializmus kockázatáról, vagy ellenkezőleg, a kényelmes

univerzalizmuséról, amely azzal jár, hogy lemondanak a nemzeti örökség komoly vizsgálatáról. A „nemzetiekkel” konfrontálódó „eurofilek” erőfeszítései először is a valamennyi, tudomásul sem vett szomszéd felé való nyitásra összpontosulnak. Így újra összekapcsolódnak azzal a demokratikus ellenzéki irányzattal, amely előre látta ennek szükségességét⁴⁶

Mint már emlékeztettünk rá, az értelmiségi körök nem voltak feltétlenül közömbösek a szomszédok kultúrája iránt. De a Másik Európa valamennyi országában élő értelmiségnek, amely először is tudatában volt ama történelmi küldetésének, hogy megóvja a fenyegetett nemzeti örökséget, elsősorban a saját területére kellett összpontosítania. Így minél jobban fenyegette a rendszer a nemzeti identitást, annál ádázabban hozták mozgásba az elitek az önvédelem erőit. Az önvédelem először is saját (egyéni vagy kollektív) kulturális lényük körülbástyázásából állt, megakadályozandó, hogy teljesen megfosszák őket ettől. Jan Patocka „Mik a csehek?”⁴⁷ vagy Konwicki „Lengyel komplexus”⁴⁸ című műve jól mutatja e folyamatos törekvést, amely - országonként - , a cseh kérdéssé” vagy „a lengyel kérdéssé” vált, és amely ma is aktuális.⁴⁹

Így az elnyomás időszakából megmaradt nemzeti önábrázolás, önarckép szükségszerű átmenetűvé vált a nehéz jelenről és a jobbnak remélt jövőről való gondolkodásban. Vajon az az igény, hogy leírjuk önmagunkat mint közösséget, fakadhat a mások iránti komplexusokból? Ezt feltehetjük, amikor megállapítjuk, hogy amint a boldog szerelemről sem születik regény, egy nép békés élete is megvan önelemzés nélkül.

„Az illendőség európai normája”

Vissza Európához! - e spontánul jött jelszó 1989 után gyorsan módosult: emlékeztettek rá, hogy valójában nem visszatérésről, hanem egy jogos és nem új keletű jelenlét új formájáról van szó. De azért a közép-kelet-európai komplexust nem törölték el azok az erélyes politikai nyilatkozatok, amelyek újra deklarálták a röviden, jelző nélkül emlegetett Európához tartozást. Hiszen tudati szinten az óhajtott *Európa* először is a Nyugatot jelenti, és inkább *hivatkozási érték*ként, mint *otthonos és ismert közösség*ként jelenik meg. A róla kialakult kép nagyon sematikus maradt, és valójában egy másik *sztereotípiával* állunk szemben. A helyzet gazdasági elemzése csak egy fájdalmas felismeréshez vezethet: igaz, hogy most már Európához tartozunk, de egy „kevésbé jó Európához”, a perifériák Európájához, amelyek mindig többet sajátítottak el Nyugat-Európából, mint amennyit cserébe nyújtottak. Ez sérti mindazok önérzetét, akik egyszerűen azt remélték, hogy hazatérnek, anélkül, hogy bárkinek az ajtaján is kopogtatniuk kelljen.⁵⁰ Az úgynevezett *anyagi civilizáció fejlettségi fokában* elért nemzeti teljesítmény negatív képe erős igényt ébreszt arra, hogy másutt hangsúlyozzák gazdag hozzájárulásukat: jelesül a kulturális, a lelki és a szellemi életben.

A közép-európaiak, akik a mai Nyugaton nincsenek egészen otthon, és akik menekülnek Keletről, nevet keresnek maguknak, hogy többé ne legyenek abban, amit Kundéra „az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan zónájának” nevezett. Elkerülik a túl sok jelentésű Mitteleuropa elnevezést, és egyetlen javasolt meghatározás sem talál egyhangú fogadtatásra. A magyar Kornis Mihály számára „Közép-Európáról beszélni annyit tesz, mint gettóba zárni bennünket”. Ugyanígy van ezzel Bence György is: „Közép-Európa (...) politikai giccs”. Míg egy másik honfitársuk,

Konrád György „kulturális fogalmat és az érintett országok közötti kétségtelen hasonlóságot: a kudarcét' látja benne. A lengyel Stanislaw Baranczak szerint „Közép-Európa a szellem királysága”. A cseh Rudolf Kučera szerint evidencia: „középen vagyunk”.⁵¹ Az egész vita azt a benyomást kelti, hogy az itt élő értelmiségiek a valóságban nem Közép-Európára, hanem egyszerűen Európára utalnak. Azok viszont, akiket az élet máshova, például Nyugatra vetett, éppen ellenkezőleg, azt igénylik, hogy sajátos, a nyugatihoz nem egészen hasonló identitásúaknak mondják magukat: közép-kelet-európaiaknak,

Mindamellett az elnevezés és a geopolitikai fogalom hívei és ellenzői egyaránt egyetértenek abban, hogy át kell venni a nyugat-európai struktúrákat, míg kulturális és szellemi tekintetben nem mentesek minden aggodalomtól. A konfliktus előre kitapintható a pap és a kereskedő,⁵² a régi étosz és a posztmodern társadalom étosza között; az előbbiben vallásként élték meg a kultúrát, az utóbbi pedig elsősorban nem írásműveivel és színdarabjaival határozza meg önmagát. Egy mítosz omlik össze fájdalmasan: azoké a javaké, amelyek nem voltak eladók és amelyeket féltékenyen őriztek (még ha nem dőltek is be az intellektuális társadalombiztosítási rendszernek). Racionális szinten azt állítják: azt akarják elérni, amit Marcin Krol „az illendőség európai normájának” nevez: jogállammal, demokratikus rendszerrel, a modern toleranciának az a fajtájával, amely gátat szab a nacionalista vagy fajgyűlölő szélsőségeknek. E pozitív sztereotípiák jótékony hatással lehet a közép-kelet-európai társadalmak fejlődésére. Hacsak e norma nem bizonyul hatástalannak ott, ahol elvileg létezik, mert akkor, mint minden üres illemszabály - azzal a kockázattal jár, hogy megkérdőjelezzik, mint egyszerű, valódi alapot és értéket nélkülöző konvenciót. Ekkor felülkerekedhetnek a kulturális fundamentalisták, előhozva azokat a démonokat, amelyek minden népnek küldetést tulajdonítanak, mindazzal a veszéllyel, amit ez jelenthet.

Ennélfogva a nemzeti sztereotípiákon való gondolkodás az intellektuális érdekességen túl abban is fontosnak bizonyulhat, hogy segítsük Európa népeinek kimondani mindazt, ami az illemszabályok keretében nem vallható be. Mint egyfajta kollektív katarzis a pszichoanalitikus kezelések mintájára. Máskülönben az elfojtott ösztönök egy napon még erősebben és agresszívabb formában törhetnek elő.

„A magatartási sztereotípiák gyakran csak artefactum, amely az elemzés nem eléggé elmélyült voltára vagy a kísérleti helyzetben lévő kiváltó elemek mértéktelen lecsökkenésére vezethető vissza.”⁵³ A Népek Ősze mindent megváltoztatott a közép-kelet-európai népek mentális életében. Ezentúl az elemzés alaposabb lehet, a kísérleti helyzetek pedig szinte túlságosan nagy számban állnak rendelkezésre. Talán hihetünk abban, hogy a kölcsönös kapcsolatokban egyre kevesebb lesz a sztereotipikus magatartás és egyre több a realizmus, egészen a másik demisztifikálásáig. Hacsak nem veszik át új klisék a régié helyét, hiszen az emberi szellem olyannyira törekszik a megértésre, hogy amikor ez nem sikerül neki, úgy intézi a dolgokat, hogy a tisztánlátás illúziójába ringassa magát.

Franciából fordította: Bajomi-Lázár Péter

Jegyzetek

- * Az előadás az Institut Collégial Européen és a Marne-la-Vallée Egyetem Európai Tanulmányok Központja által szervezett konferencián hangzott el 1994 júliusában a Royaumont-i Apátságban. Megjelent a konferencia jegyzőkönyvében.
- ¹ Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?*, Philippe Forest, Pierre Bordan et fils, Párizs 1991.
- ² Jean-Yves Potel: *Sous le communisme, le nationalisme*. In: *A l'Est les nationalismes contre la démocratie*. Bruxelles, Complexe 1993. Az ultraszovinszta korszak: a németek millióinak kitelepítése a második világháború után. A következő szakasz a Kominform megalapítása (1947), Tito és Sztálin szakítása (1948), Gomulka eltávolítása Lengyelországban (1948), a Rajk-per Magyarországon (1949), a Slansky-ügy Csehszlovákiában (1952) és a „burzsoá nacionalizmusok” elítélése. A „nemzeti kommunizmusok” szakasza: 1956 után Gomulka és Gheorgiu Dej megakadályozzák a nemzeti gazdaságok teljes alárendelődését a Nagy Testvérnek, majd valódi nemzeti kommunizmus alakul ki.
- ³ Jellegzetesek e tekintetben a „táncházak”, a hatvanas évek Magyarországon tömegesen kialakuló kulturális központok. A lengyelországi fehérorosz kisebbség gyors „asszimilálására” a kommunista hatalom létrehozta a Fehérorosz Szociokulturális Társaságot egy folyóirattal és engedélyezett regionális együttesekkel, miközben csökkentette a fehéroroszul oktató iskolák számát.
- ⁴ A folklór politikai alkalmazása ugyanolyan mértékben szolgált elvont önazonosítási formaként, mint a már létező társadalmi kapcsolatok legitimálásaként, előre előkészítve az állammal és az aktuális hatalommal való azonosulást ”Lásd *Paysans et nations d'Europe centrale et balkanique*. Paris, Maisonneuve et Larose 1985. 29.
- ⁵ Idézi Bogumila Berdychowska. In: *Polska-Ukraine: szanse i zagrozenia*. Varsó, PAI.
- ⁶ Karl Dedecius, a Német-Lengyel Intézet fordítója beszélt erről a Krakkói Nemzetközi Kulturális Központ által 1993 júniusában szervezett *Sztereotípiák és nemzetek* című konferencián.
- ⁷ Milan Kundera: *Un Occident kidnappé, ou la tragédie de l'Europe Centrale*. *Débat* N°. 27, 1983. november.
- ⁸ Amely hosszú múltra tekinthet vissza, az utolsó Přemysl-házi királyok korára, akik egy hatalmas keleti birodalom megteremtését tervezték a Csehország, Lengyelország, Magyarország alkotta háromszögben.
- ⁹ Frédéric Wehrlé: *Les chemins de la désintégration de la Tchécoslovaquie*. In: *A l'Est, les nationalismes contre la démocratie, i. m. 97*.
- ¹⁰ FOK-Federacja Organizacji Kresowych. 1991 áprilisában, Lengyelországban alapították. 22 olyan szervezetet tömörít, mint például a Lvov és a Délkeleti Határvidék Barátai Társaság, a Vilniusz és Vidéke Baráti Társaság stb. (A szövetség elnökével, Stanislaw Mitraszewskivel készített interjú a *Mysl Polska* 1994. május 29-i számában olvasható.)
- ¹¹ Karl Jaspers. Az idézet a *Studia w Europie* 3. számában olvasható a 11. oldalon.
- ¹² Yves Hersant: *Intellectuels contre intelligentsia*. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois -XIII-XX siècles*. Budapest Akadémiai, - Párizs, C.N.R.S., 255.
- ¹³ Andzej Tyszka: *Kultura jest kultem wartosci*. Lublin, Norbertinum 1993.
- ¹⁴ Milan Kundera: *Un Occident kidnappé, i. m.*
- ¹⁵ Társadalmi származásukat tekintve az állami tisztviselők részben a gazdaságilag tönkrement középnemességből, a Magyarországon dzsentrinek nevezett rétegből

- erednek (...) A magyar dzsentri annak a középnemességnek a leszármazottja volt, amely a 19. század első felében fontos politikai szerepet töltött be, de nem tudván alkalmazkodni a kapitalista fejlődéshez, az adminisztrációban keresett magának kiutat.,, *Intellectuels francais, intellectuels hongrois, i. m.* 272. Ugyanez játszódott le Lengyelországban. A részletes magyarázatot lásd: *L'Europe du Milieu*. Ed. Michel Maslowski. Nancy, Presses Universitaires de Nancy 1991.
- ¹⁶ Két szimbólum verseng egymással: a koronás címer (amelyet történelmi címernek is neveznek) és a Kossuth-címer. Az első a magyar királyságot, a második az idegen uralommal szembeni ellenállást jelképezi.
- ¹⁷ *A l'Est la mémoire retrouvée*. Ed. Alain Brossat, Sonia Combe, Jean-Yves Potel, Jean-Charles Szurek. Paris, La Découverte 1990.
- ¹⁸ E tekintetben érdemes felidézni azt az összehasonlítást, amelyet Karády Viktor végzett az Eötvös Kollégium és modellje, az Ecole Normale Supérieure között. Lásd Az Eötvös-Kollégium és az École Normale Supérieure 1900 táján. *Új Pedagógiai Szemle*. 1989/1.
- ¹⁹ Jacek Zakowski: Cos w Polsce peklo, cos sie skonczylo. *Gazeta Wyborcza*, 1994. április 16-17.
- ²⁰ A kifejezés Antonin Liehm-től, a *Trois générations: entretiens sur le phénomène culturel tchécoslovaque* (Gallimard, 1970) szerzőjétől, a *Lettre Internationale* szerkesztőjétől származik.
- ²¹ Du provincialisme, *Lettre Internationale*, No 18, 1988 ősze.
- ²² „1620-ban Frigyes, a Protestáns Unió vezetője megsemmisítő vereséget szenvedett, amelyet engesztelhetetlen ellenreform és idegen nemesek bejövetele követett. Csehország társadalma alapos szerkezeti átalakuláson esett át: a legfelső réteg, a nemesség elveszítette nemzeti jellegét.” (Jan Patocka: *L'idée de l'Europe en Bohême*. Jerome Milton 1991.).
- ²³ *I. m.* 74.
- ²⁴ Piotr Gajdzinski és Pawel Kwiatkowski: Strachy na Lachy. A cikk a *Tygodnik Powszechny* 1994. április 24-i számában jelent meg.
- ²⁵ Teresa Toranska: *Oni* (Ők). London, Aneks 1985.
- ²⁶ A szovjetek kelet-európai hatalomátvételére utalunk, akik a felszabadítók szerepét játszották el a náci barbársággal szemben.
- ²⁷ A. Kloskowska: Pojednanie w dwóch sferach (Megbékélés két szférában). In: *Szansę i bariery polsko-niemieckiego pojednania* (A lengyel-német megbékélés esélyei és korlátai). Varsó, Polska w Europie Alapítvány 1993. A szerző egyebek mellett egy humoros példát is felhoz, amely sokat elárul az indoktrinációról. A példa abból a vizsgálatból származik, amelyet 1958-ban végzett általános iskolások körében. Arra a kérdésre, hogy „Szereted a németeket?”, a hétéves megkérdezett így válaszolt: „Az egyiket szeretem, a másikat nem, csak elfelejtettem, kik is a mieink!”
- ²⁸ Edmund Meclowski. Az idézet a *Szansę i bariery* (i. m. 67.) című kiadványban olvasható.
- ²⁹ E tekintetben jellemző egy lengyel televíziós sorozat, a *Négy páncélos és a kutya* visszatérő sikere a lengyel fiatalok körében. Egy baráti csoport - szovjet és lengyel katonák- háborús kalandjairól szól. A közös harc egyesíti őket, a háttérben egy csinos ápolónővel, egy rokonszenves kutyával és gyengéd légkörrel.

- ³⁰ Az első lépés ezen az úton kétségtelenül az egyházi hatalmak szimbolikus gesztusa: a püspökök híres levele volt 1970-ben. Szélesebb viszonylatban a *Znak* című folyóirat körül csoportosuló katolikus értelmiségiek, a lengyel és a kelet-német demokratikus ellenzéki körök, amelyek jól ismerték egymást, a hitlerizmus elítélésében nagyon könnyen közös talajra bukkantak. A hivatalos lépésekre csak Németország egyesítése és a lengyelországi kommunizmus eltörlése után kerülhetett sor. Ennek keretében a két kormány 1991-ben létrehozta a „Lengyel-Német Megbékélésért” elnevezésű alapítványt 500 millió márkás alappal, azzal a céllal, hogy támogatást nyújtson a háborúban különösen sokat szenvedett 450 ezer lengyel állampolgárnak.
- ³¹ Az új iskolai tankönyvek megírására létrehozott közös német-lengyel bizottság munkájában a Német Lovagrend témája ugyanannyi problémát okozott, mint a nácizmusé.
- ³² Ezek J. M. Rymkiewicz szavai. In: *Europe Centrale, un continent imaginaire, Autrement*, 1991. február, 41.
- ³³ Jaroslaw Iwaszkiewicz: Do Rosji. A. Drawicz idézi a *Tygodnik Powszechny* 24., 1994 júniusában megjelent számában.
- ³⁴ Ez az Amerika-mítosz különösen azokban az országokban nem új keletű, amelyeknek - mint Magyarországnak és Lengyelországnak - erős diaszpórája él az Egyesült Államokban. E tekintetben érdemes megnézni Gothár Péter híres filmjét, az 1956 által felébresztett kamaszok generációjáról (*Megáll az idő*), amelyben az amerikai álmot egy üveg, boldog részegséget nyújtó Coca-Cola testesíti meg.
- ³⁵ In: *Polacy i Litwini*. Varsó, PAI.
- ³⁶ *Kompleks Polski*. Zapis 3. London 1977. 78. (szabad fordításban).
- ³⁷ *A Kultura* 1989-es évi 3. számában kijelentette, hogy ő tiltakozna elsőként, ha a litván területen kisebbséggé vált lengyelek jogait megsértenék. Már idézett nyílt levele figyelmeztetés a hasonló törekvésekkel szemben.
- ³⁸ Adam Mickiewicz: *Pan Tadeusz*. Paris, L'âge d'homme 1992.
- ³⁹ A nagy rutén családok lengyelesítése (*gente Ruthenus nationae Polonus*) bizonyára magyarázatot ad arra, hogy a Két Nemzet Köztársasága miért nem vált hármaskörű, rutén, litván - államszervezetté. Később, a 17. század hajnalán a Moszkvának alávetett Kelet-Ukrajnát gyorsan eloroszosítják, míg a Lengyelországhoz csatolt nyugati országrészt részben ellengyelesítik. A nemzeti megosztottságot társadalmi megosztottság egészíti ki: a lengyel a hűbérúr szinonimája, ami megmagyarázza a rutén parasztság lázadásainak nemzeti színezetét. A kezdődő ukrán nemzeti megújulás (amelyet olyan jól fejez ki Tarasz Sevcenko költői zsenije), hívekre talál a maguk elveszett államáról álmodozó lengyelek körében. A két elit jövőképe azonban nem egyforma: jelesül nem a lengyel elit számára, amely az 1772 előtti állapotokat tekinti hivatkozási alapnak. A Népek Tavaszja jó esélyt kínált az ukrán és a lengyel nemzeti mozgalom közötti megbékélésre. Ez azonban nem következett be, hiszen a lengyel nemzeti mítosz szorosán összefonódott az I. Köztársaság képével, míg az ukránoké Hmelniczki kozák államára hivatkozott.
- ⁴⁰ A Párizsban megjelenő *Kultura* című folyóirathoz, valamint a *Suczasnosc*-hoz, később pedig a *Widnowa* című ukrán folyóirathoz közeli körök fontos szerepet játszottak a lengyel-ukrán közeledésben. Ezt segítette elő az Emigráns Lengyel-Ukrán Társaság is. Lengyelországban a független kiadók közül a lublini *Spotkania* vezette be a hetvenes évektől az ukrán tematikát.

- ⁴¹ A lobogó fehér-vörös-fehér, a címer pedig (mint korábban a Nagy Litván Királyságé) a Pogon-címer : vörös alapon felemelt kardot tartó, ezüst színű lovag.
- ⁴² Ez magyarázza például a gyanakvást a Szolidaritással szemben, amelyet a fehéroroszok lengyel-katolikus fenyegetésnek tekintenek.
- ⁴³ A közvélemény-kutatást 1994 decemberében végezték Lengyelországban. *Gazeta Wyborcza* N° 285.
- ⁴⁴ Egy másik példa Bulgária. „Nem túlságosan megnyugtató az a kép, amelyet a legutóbbi szociológiai vizsgálat ad a kisebbségekkel, a különböző etnikai csoportokkal kapcsolatos sztereotípiákról és előítéletekről. Azok a jellemzők, amelyeket a bolgárok a törököknek tulajdonítanak, nyíltan kifejezésre juttatott ellenségeskedésről, gyanakvásról és félelelmről tanúskodnak. A különbségeket leküzdhetetlennek tekintik. (...) A negatív sztereotípiák tovább élnek a penészes társadalmi felszínen; a legkegyetlenebbek a cigányokat érintik (tolvajok, bűnözők, üzérkedők, hazugok, csalók). Emmy Barouch: Turcs et Tziganes dans la nouvelle Bulgarie. In: *A l'Est les nationalismes contre la démocratie*. Bruxelles, Complexes 1993. 1 16, 1 17.
- ⁴⁵ E munkakeretében nem tudjuk részletesen elemezni a problematikát, amelyet túlságosan gyakran kezelnek sematikusán, és amely maga is egy sztereotip látásmód áldozata. Ajánlhatjuk viszont a Michel Maslowski szerkesztésében megjelent kollektív mű igen gazdag fejezetét: *Les Juifs, peuple sans Etat, un archétype centre-européen?*. In: *L'Europe du Milieu*. Nancy, Presse Universitaire de Nancy, az *Autrement* című folyóirat 51., Kelet-Európának szentelt számában, amelyben több fejezet foglalkozik a zsidó közösségek jelenléte köré épült közép-európai identitással.
- ⁴⁶ A kulturális újrafelfedezés igényét jól illusztrálják Martin Simecka szlovák író és lengyel oldalról Adam Michnik erőfeszítései, hogy a közép-kelet-európai országok folyóiratai között létrejöjjön az írásk cseréje, és létrehozzanak egy nemzetközi lapot.
- ⁴⁷ Jan Patocka: *Qu'est-ce que les Tchèques?*. In: *L'idée de l'Europe en Bohême*. Ed. Jerome Milton.
- ⁴⁸ *Kompleks Polski, i. m.*
- ⁴⁹ Meglepően magas a témáról a közép-európai országokban megjelenő publikációk száma. Ami Lengyelországot illeti, egyebek mellett Jan Prokop műve (*Universum Polskie*. Universitas, 1993.) érdekes hozzájárulás lehet lengyel nemzeti autosztereotípiához. Anna Tatakiewicz cikke, *Az identitás kérdése* (Pytanie o tożsamość. In: *Tygodnik Powszechny* 1994/14) érdekesen elemzi a lengyelséget a nemzeti frusztrációkon keresztül. Emmanuel Todd gondolatmenetére hivatkozik (*L'invention de l'Europe*). A cseheket illetően lásd Jan Patocka: *Qu'est-ce que les Tchèques?*, i. m.; Kundera: *Un Occident kidnappé*. *Débat* No 27, 1983. november; Dusan Trestik történész cikkei a cseh nemzeti identitásról, amelyek vitatják Patocka egyes téziseit, miközben kulturálisan elhelyezik a cseheket a mai Európában: *Co byli Patockovi Cesi* (Kik voltak Patocka csehei), *Lidové noviny* 1993/26; *My v Evropie* (Mi Európában), *Pritomnost* 1992/1; *Kto je vlastné Cech* (Ki is valójában egy cseh?), *Refle*, 1994/22).
- ⁵⁰ Jerzy Jedlicki: *Dylematy Europejskosci* (Az európaiság dilemmái) In: *Dylematy Europejskiej Tożsamości*. Varsó 1 992.
- ⁵¹ Az idézeteket a fentebb említett *Autrement* című folyóirat 51. számából vettem.
- ⁵² A kifejezést Michel Maslowskitól (Id. fentebb) vesszük kölcsön, aki L. Kolakowski lengyel-filozófus *A pap és a bohóc* című esszéjére utal.

⁵³ *Grand dictionnaire encyclopédique*. Paris, Larousse.

JOANNA NOWICKI

STEREOTYPES OF EAST CENTRAL EUROPE: ATTRACTION, SUSPICION AND IDENTITY

The Polish sociologist who lives in France analyses the attractions, fears, and the search of identity of the Polish, the Lithuanian, the Ukrainian, the Czech and the Hungarian in the mirror of East-Central European stereotypes.

She claims that the complicity between the Polish and the Hungarian is based on a common ethos of nobility. In both societies, a strong stereotype has been created about the intelligentsia endowed with the mission of defending the menaced national identity. The consciousness of the Czech of being a “small,, nation is just the opposite of Polish national consciousness, within which “small,, means something unbearable. The greatest difference is, however, caused by the plebeian attitude of the Czech culture.

In Polish national consciousness, two enemies have been returning for centuries. The first one is the stereotype of the violent and dangerous German, which is principally created by the Polish collective memory, but also strengthened by communist education. The other aspect of the German/Polish relations of that time was the denial of the existence of Germans living in Poland. The Polish have been shocked by the “discovery,, that their number reached hundreds of thousands.

The Polish are afraid of the Russian as much as from the German. At the same time, they are not aware of scaring other nations in the same way. The Lithuanian are afraid of being deprived of their identity, as a result of polonization, which played a more serious part in their history than russification, because it was made rather by means of attraction and seduction than by the use of arms and violence.

In Poland, the stereotype of the White Russian was that of an illiterate peasant. The social division was deepened by a religious one: the White Russian believed that the Polish wanted to bring the Orthodox religion under regulation by favouring the Greek Catholic Church.

The Polish and the Ukrainian are characterized by an even greater ignorance of common history: both nations tend to give preference to the myth that is more favourable. On the part of the Polish, this is the myth of the very tolerant multinational and multicultural republic that considered every independence struggle as a revolt. On the part of the Ukrainian, the myth of the uprising of Hmel'nitsky is still alive.

The relief the return to Western civilization means for East-Central Europe is accompanied by the fear of being mixed up with the other, “primitive,, nations. In this aspect, the stereotype of a more “Asian,, than “European,, Russia, which still exists, does not promote real rapprochement.

LÁZÁR GUY

A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában¹

Az 1990-es parlamenti választások után a nemzeti identitással kapcsolatos kérdések, amelyek már a rendszerváltást megelőző évtizedekben is egyre jobban foglalkoztatták a politizáló közvéleményt, a politikai élet középpontjába kerültek. Ezt bizonyos mértékben természetesnek kell tekintenünk, mert az első világháború befejezése óta egy sor olyan eseményt élt át a lakosság, amelyek közvetlenül is érintették önbecsülését. Egyesek azért, mert nemzeti büszkeségét, nemzeti identitását és a népek önrendelkezésének elvét sértették (Trianon); mások azért, mert az ország függetlenségét semmisítették meg (a német megszállás, a szovjet megszállás és az 1956-os felkelés leverése); megint mások pedig azért, mert felvetették a többségi társadalom erkölcsi felelősségének kérdését (a zsidóüldözések). Más események pedig közvetve sértették a nemzeti méltóságot, mert olyan politikai rendszerhez kötődtek, amelyet egy megszálló hatalom kényszerített az országra. Itt nemcsak azokra az eseményekre kell gondolnunk, amelyek az emberek életét, szabadságát vagy alapvető életfeltételeit fenyegették (az ÁVH-s terrortól az államosításokon, a kollektivizáláson, a kulákprésen és a kitelepítéseken át az '56-ot követő megtorlásig); nem is csak azokra az intézkedésekre, amelyek emberi és állampolgári jogaik gyakorlásában akadályozták meg őket (a vallásgyakorlástól a véleménynyilvánításon és a szervezkedésen át az utazásig), hanem arra is, hogy a hatalom - különösen 1948 és 1956 között - idegen életmódot és kultúrát próbált az egész társadalomra rákényszeríteni.

A rendszerváltással megteremtődtek a nemzeti identitással összefüggő kérdések tisztázásának jogi feltételei. A politikai-társadalom-lélektani feltételek viszont sokat romlottak, mégpedig két, egymással összefüggő okból.

Egyrészt azért, mert az első szabad választásokat olyan pártok nyerték meg, amelyek azzal akarták megalapozni legitimitásukat, hogy a nemzet kizárólagos képviselőinek tüntették fel magukat. E célból a maguk testére szabták, *kanonizálták* a nemzeti identitás értelmezését, mégpedig úgy, hogy a hivatalos ideológia rangjára emelték a régi keresztény-nemzeti és az új népnemzeti ideológia egyfajta konglomerátumát. Ezek az ideológiák *normatívan* közelítik meg a nemzeti identitás kérdését: egyrészt meghatározzák a magyarság, a nemzeti kultúra, a „nemzeti sorskérdések” mibenlétét; másrészt pedig *erkölcsi parancsnak* tüntetik fel az így értelmezett nemzet szolgálatát. Ugyanakkor a választásokat követő hónapokban kiderült, hogy a kormánypártok nem ideológiájuk, hanem mérsékelt politikai programjuk miatt szereztek meg a választók többségének támogatását, és azóta ezt el is veszítették - vagyis a politikai dominanciájuk mögött nem húzódik meg ideológiai dominancia. Ezért harcot indítottak a tömegközlelési eszközök és általában a szocializációs intézmények feletti uralomért (Szabó 1994). Ebben a helyzetben a nemzeti identitásról folyó viták és a politikai-ideológiai harcok elválaszthatatlanul összefonódtak egymással, mert az identitás eltérő értelmezése automatikusan a kormánypártok elleni támadásnak és nemzetidegen vagy éppenséggel nemzetellenes cselekedetnek minősült.

A nemzeti identitás kérdését azok a társadalmi csoportok is belevitték a politikai életbe, amelyek a rendszerváltástól várták az előző rendszerben kialakult hátrányos helyzetük megváltozását, és amelyeknek csalódnuk kellett várakozásukban. E csoportok már a régi rendszerben sem annyira a kommunisták által érvényesített ideológiai preferenciák, mint inkább a megfelelő szellemi tőke hiányában kerültek hátrányos helyzetbe. Ezért az új rendszerben is csak a redisztribúciós elvek

megváltoztatásától várhatták helyzetük javulását, vagyis attól, hogy a hatalom másoktól vegye el azt, ami nekik hiányzik (Lázár 1993). Az új redisztribúciós elv pedig megint csak nem lehetett más, mint az általuk értelmezett nemzeti identitás: az, hogy ők, a keresztény nemzeti középosztályokból vagy a népből származó, a nemzetellenes kommunista rendszer által megalázott és megszorított emberek képviselik a nemzetet. E csoportok saját sorsukban látták annak igazolását, hogy *az ideológiai életben érvényesülő szociálliberális dominancia a bolsevik hatalom meghosszabbítása*, és ezért azoknak a radikális jobboldali erőknél a természetes bázisává váltak, amelyek - a politika és a tömegközlés történetében példátlan módon - *a rádió és a televízió nemzeti identitását* tették meg a politikai élet, a rendszerváltás központi kérdésének.

Ilyen körülmények között a korábbiaknál is nagyobb jelentősége lehet annak, hogy a lakosság egészének véleménye hogyan alakult ezekben a kérdésekben. Ezt elsősorban azokból a közvélemény-kutatásokból tudhatjuk meg, amelyek az elmúlt évtizedekben születtek a magyar lakosság nemzeti identitásáról. Ebben a dolgozatban azoknak a kutatásoknak az eredményeit tekintem át, amelyeket 1973 és 1992 között végeztem másokkal együtt e kérdéskörrel.² Ezen belül azt elemzem, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a magyarsághoz és magyar nemzetfogalomhoz kapcsolódó kisebbségekhez: a szórványmagyarsághoz, a szomszédos országokban élő magyarokhoz, a hazai nemzetiségekhez, a cigányokhoz és a zsidókhoz.³

Elméleti feltevések

Ahhoz, hogy a nemzeti identitással összefüggő jelenségeket egységes elméleti keretben értelmezhesük, legalább négy dolgot kell magunkban tisztáznunk:

1. azt, hogy mit értünk nemzeti (etnikai) identitáson (azonosságtudaton);
2. azt, hogy a lélektani és a társadalmi tényezők mennyire magyarázzák az etnikai konfliktusok kialakulását;
3. azt, hogy a társadalmi tényezők milyen feltételek mellett vezetnek etnikai versengéshez és konfliktusokhoz; végül pedig
4. azt, hogy a különféle nemzetmodellek egyidejű érvényesülése milyen hatást gyakorolhat a magyar lakosság nemzeti identitására.

A következő oldalakon ezekre a kérdésekre próbálok válaszolni.

Az etnikai identitást a társadalomlélektani kutatások eredményei alapján (Tajfel 1980, Doise 1980, Turner 1980) olyan *csoportidentitásnak* tekintem, amely a más etnikumokkal (nemzetekkel vagy nemzeti kisebbségekkel) való összehasonlítás folyamatában jön létre, és amely a többi csoportidentitással együtt a *társadalmi identitás* egyik alkotórészét képezi. Ugyanakkor azonban azt is gondolom, hogy a csoportidentitások nem közvetlenül vesznek részt a társadalmi identitás konstituálásában, hanem olyan „*identitás-aggregátumokon*” keresztül, amelyek *a különböző csoportidentitások azonos dimenziójú elemeiből* állnak össze.

Az egyik ilyen aggregátum a *státusidentitás*, amelyet az önazonosság, a kedvező önkép iránti szükséglet hoz létre. Azokból a csoportidentitás-elemekből alakul ki, amelyek az egyénnek a *szociális* nagycsoportokhoz való tartozását, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét tükrözik. Az etnikai identitás akkor és annyiban válik a státusidentitás egyik alkotóelemévé, amikor és amennyiben ilyen funkciókat tölt be. Ennek akkor van a legnagyobb valószínűsége, ha az egyén olyan nemzeti kisebbséghez tartozik, amely a többségi nemzethez képest különleges helyet foglal el a társadalmi munkamegosztásban. Az etnikai konfliktusok egyik részét azok az identitás válságok robbantják ki, amelyek az *etnikumok társadalmi státusának*

megrendüléséből erednek; e konfliktusokat *érdekvezérelt* etnikai konfliktusoknak nevezhetjük.

A másik „identitás-aggregátum” a *kulturális identitás*, amelyet az otthonosságérzés, a biztonság és a cselekvőképesség iránti igény hoz létre. Azokból a csoport-identitáselemekből alakul ki, amelyek az egyénnek a *kulturális* (nyelvi, etnikai, vallási stb.) nagycsoportokhoz való tartozását tükrözik. Az etnikai feszültségek másik részét azok az identitásválságok okozzák, amelyek a *nemzeti kultúrában bekövetkező paradigmaváltásból* fakadnak; e konfliktusokat olyan *értékvezérelt* etnikai konfliktusoknak tekinthetjük, amelyek csak közvetve kapcsolódnak az etnikumok érdekeihez.

A *nemzeti identitás* és a *nemzeti érzés*, a nemzettel való azonosulás és a hazaszeretet minden embert jellemez. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy mindenkinél egyforma lenne, mert a nemzettel való azonosulás tárgya és gazdagsága szintén a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely függvénye. Az alacsonyabb státusú csoportok nemzettudata elsősorban *affektív elemeken*, a társas és a tárgyi környezethez, a saját etnikumhoz és a szülőföldre fűződő érzelmeken alapul, és csak a magasabb státusú rétegeké töltődik fel nagyobb mértékben *kognitív elemekkel*, a saját nemzet és a más nemzetek történelmére, kultúrájára vonatkozó ismeretekkel (Lázár 1983, Lendvay 1993). Ennek megfelelően az alacsonyabb státusú rétegek nemzeti identitása apologetikusabb-nacionalistább, mint az átlag, a magasabb státusúaké pedig önkritikusabb-patriótább (Martinussen 1986).⁴

Az etnikai konfliktusok okainak vizsgálatánál a lehető legélesebben el kell választanunk egymástól egyfelől a *lélektani* (kognitív pszichológiai, társadalomlélektani és személyiség-lélektani), másfelől pedig a *társadalmi* (gazdasági, szociális és kulturális) tényezőket. Az előbbieket ugyanis elsősorban az interetnikus kapcsolatokban tapasztalható *percepció torzulásokat* magyarázzák; ezért inkább *keretfeltételekként, működési mechanizmusokként és diszkriminációs eszközökként*, mint *okokként* jöhetnek számításba. A percepció torzulások elsősorban a mindennapi tükrözés sajátosságaiból, az egyensúlyelvű megismerés korlátaiból fakadnak, és ezen az sem változtat, hogy a megértés és jelentésadás összefonódása miatt manipulációs eszközként is funkcionálhatnak (Bourdieu 1985, Kovács Mónika 1993, Wald é. n.). *A kategorizációs és attribúciós eljárások* által létrehozott *reprezentációk* elsősorban a csoportok között már kibontakozott versengést képezik le; annyiban járulnak hozzá a feszültségek fokozódásához, hogy igazolják az etnikai egyenlőtlenségeket és az ellenséges beállítottságot, illetve anticipálják a konfliktusokat (Doise 1980, Csepeli 1984). Az *előítéletek* pedig elsősorban azt teszik lehetővé, hogy a már hátrányos helyzetben lévő csoportok negatív vonatkoztatási csoportokat jelöljenek ki maguknak, és ezekhez képest előnyösnek érezzék helyzetüket; akkor válnak társadalom-lélektani tényezőkből társadalmi tényezőkké, ha az egyes csoportokhoz rendelt előnyök vagy hátrányok nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg, és emiatt a szociális konfliktusok csoportközi konfliktusokként jelennek meg az emberek szemében (Csepeli 1984).

Míg az előítéletekre vonatkozóan elfogadhatjuk azt az allporti meghatározást, hogy „az előzetes ítéletek akkor válnak előítéletekké, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk” (Allport 1977: 39), az előítéletes *beállítottságokat* és különösen a nacionalista, sovíniszta vagy rasszista *érzületeket* nem tekinthetjük eleve egységes és merev lélektani entitásoknak. Ezeket ugyanolyan differenciáltan kell kezelnünk, mint a közvéleménnyel foglalkozó szakirodalom a *véleményeket*, vagyis meg kell különböztetnünk őket az intenzitásuk, az identifikációs szintjük, a kognitív-affektív kötöttségük (Angelusz 1983) és főleg a koherenciájuk szerint: azok a

fokozatok, amelyeket Allport (1977) különböztet meg egymástól az előítélettől a cselekvésig vezető úton, minden valószínűség szerint összefüggnek azzal, hogy az előítéletek mennyire ágyazódnak bele az egyének személyiség-struktúrájába.⁵ Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy az esetek nagy részében az asszimilációs konfliktusokat kísérő előítéletek valójában olyan *szociális* előítéletek, amelyek csak az asszimiláns csoport antropológiai sajátosságai miatt öltenek etnikai-faji jelleget, és amelyek az asszimiláció befejeződésével eltűnnek. („Olyan rendesek, hogy már nem is cigányok.”)

Az *etnocentrizmus* fogalmával még óvatosabban kell bánnunk, mert a pozitív auto- és a negatív heterosztereotípiák Tunmer megállapításától eltérően nem függenek össze feltétlenül egymással (Allport 1977): míg saját csoportjukat valóban elsősorban kedvező tulajdonságokkal jellemzik az emberek, az, hogy más csoportokat milyen vonásokkal ruháznak fel, attól függ, hogy ezek pozitív vagy negatív referenciacsoportokként jelennek-e meg számukra. A saját csoport felértékelése csak akkor vonja szükségszerűen magával más csoportok leértékelését, ha a csoportok közötti versengés csoportkonfliktussá fajul, és a negatív referenciacsoportok ellenséges csoportokként jelennek meg. Az, hogy az emberek kedvezőtlen tulajdonságokkal is jellemzik saját csoportjukat, egyébként is azt mutatja, hogy az attribúciókat nemcsak a saját csoport és a más csoportok közötti interakciók befolyásolják, hanem az egyén személyiség-struktúrája, illetve az egyén és a saját csoport közötti interakciók is; így például azok az emberek, akik saját csoportjukat hibáztatják kudarcaikért, az átlagosnál kedvezőtlenebbül ítélik meg ezt, vagy éppenséggel a saját csoportjukat ítélik meg kedvezőtlenebbül (ingroup-gyűlölet).

A percepciók zavarokat nemcsak a megismerés lélektani mechanizmusai magyarázzák, hanem azok az *egyoldalú tapasztalatok* is, amelyek az egymással versenyben vagy konfliktusban álló csoportok eltérő pozíciójából fakadnak. Ezt mutatja az a példa, amelyet Bibó István hoz fel a zsidók és a nem zsidók kapcsolatának illusztrálására.⁶

A nemzeti-etnikai problémák társadalmi okait Suzan Olzak (1993) szerint azokban az érdekelletétekben fedezhetjük fel, amelyek „a gazdasági és politikai struktúrákban bekövetkező nagyarányú változások (a modernizáció)” miatt alakulnak ki a különböző etnikai csoportok között. A modernizáció ugyanis *az etnikai versenyre és konfliktusra vonatkozó ökológiai elmélet szerint* „a versengés szintjeit az egyes csoportok között eltolja, és ezáltal gyakorol hatást a faji/etnikai konfliktusok mértékére.” E konfliktusokat Olzak szerint akkor értelmezhetjük egységes elméleti keretben, ha a kollektív cselekvésre és etnicitásra vonatkozó empirikus kutatásokat összekapcsoljuk *a versenyre és konfliktusra vonatkozó humán ökológiai nézetekkel*. Ha megfogadjuk e tanácsot, azt állapíthatjuk meg, hogy *Magyarországon a bevándorló* kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusok három szinten, illetve formában jelennek meg, amelyek a beilleszkedés három fázisának felelnek meg. (A következő két pontban szereplő idézetek Olzaktól származnak.)

A konfliktusok első típusát az *asszimilációs* konfliktusok alkotják; ezek az asszimilációs elmélet szerint abból fakadnak, hogy „azok a különbségek, amelyek a csoportok között kulturális tekintetben, különösen a nyelv és a szokások terén fennállnak, akadályozzák az újonnan érkezettek társadalmi befogadását”. 1867 előtt a vallási különbségek és a vallási antiszemitizmus hagyományai miatt elsősorban a zsidók bevándorlása okozott Magyarországon asszimilációs konfliktusokat, 1945 óta pedig a cigányoknak a többségi társadalomba való „betörése” okoz ilyeneket (Szabó 1984/85).

Az asszimilációs konfliktusok az asszimilációs elmélet egyes képviselői szerint hosszabb távon megoldódnak, mert „az etnikai egyenlőtlenségek csökkenése (jövedelem, foglalkozás, nevelés és néhány más erőforrás szempontjából) kihúzza a talajt az etnikai és faji viszálykodások alól.” Azokban az esetekben viszont, amikor az asszimiláció az etnikumok közötti munkamegosztás miatt *megosztott munkapiacon* valósul meg, az asszimilációs konfliktusokat *versenyhelyzetből, fakadó konfliktusok* válthatják fel: „etnikai konfliktus gyakran azokkal az igen sikeres kisebbségekkel szemben alakul ki, akik közvetítői tevékenységet folytatnak.” E konfliktusokat azonban a hazai tapasztalatok szerint nem feltétlenül az idézi elő, hogy „az ilyen munkából származó siker azokat a domináns csoportokat fenyegeti, amelyek bizonyos foglalkozásokat kisajátítottak”: 1867 után a bevándorló zsidóság és a liberális nemesség között kialakult munkamegosztás következtében az előbbi „sajátította ki” a vállalkozói és a szabad értelmiségi pályákat. Ez azonban még nem vezetett versengéshez, mert „két populáció között akkor van verseny, ha az egyik jelenléte a másikat korlátozza”. Mégpedig „A verseny olyan körülmények között indul meg, amikor *a fundamentális élettérben* (abban a környezetben, amelyben a csoport versenytárs nélkül fenntarthatja magát - L. G.) átfedés van”; ezek a körülmények akkor alakultak ki, amikor az elszegényedő nemességből és a honorációértelmiségből kialakuló „keresztény középosztályok” is megjelentek a zsidóság által „kisajátított” pályákon. Ugyanakkor a versengés megindulása sem vezetett még konfliktusokhoz, mert ez „akkor alakul ki, amikor *élettérátfedés* lép fel, vagyis akkor, amikor ugyanazon *a realizált* élettérben belül (a fundamentális élettérnek abban a részében, amelyet a csoport ténylegesen elfoglal vagy kiaknáz - L. G.) két vagy több csoport találkozik.” A találkozás akkor következett be, amikor Trianon beszűkítette a „keresztény középosztályok” életterét.

A versenyhelyzetből fakadó konfliktusokra nemcsak ezt a konfliktust hozhatjuk fel példaként, hanem azokat is, amelyek az elmúlt évtizedekben alakultak ki Magyarországon egyes cigány és nem cigány rétegek között. E konfliktusoknak két válfajuk volt, illetve van. Korábban az az anyagi támogatás okozott feszültségeket, amelyet a kormányzat nyújtott a „munkakerülő” cigányoknak (Pártos 1979, Tomka 1991); most meg annak a még nagyon vékony vállalkozói rétegnek a megjelenése kelt ellenérzéseket, amely a „lopással, csalással, hazudozással foglalkozó” cigányságból emelkedett ki.⁷ Bizonyos értelemben azokat az ellenérzéseket is a versenyhelyzetből fakadó konfliktusok közé sorolhatjuk, amelyek a sikeres „disszidensekkel” szemben alakultak ki az előző rendszerben - azzal a megszorítással, hogy ebben az esetben már inkább jelképes, mint valóságos versenyről van szó.

A zsidósággal kapcsolatos asszimilációs konfliktusok végül is a zsidóság legnagyobb részének megszűnésével (elpusztításával, kivándorlásával) és a polgárságnak mint osztálynak a felszámolásával szűntek meg. E fejlemények nem fosztották meg a megmaradt zsidóságot a többgenerációs polgári-értelmiségi családokban felhalmozódott *szellemi tőkétől*, de az elmúlt évtizedekben végbement *álcázott polgárosodás* ezen a téren is nagy mértékben eltüntette a zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségeket; ezzel az antiszemitizmus szociológiai alapjait is. Sőt azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy a modernizáció következtében a zsidóság negatív referenciacsoportból pozitív referenciacsoporttá vált, mert ő testesíti meg a legjobban azt a szemléletet, amely a polgári társadalomban való érvényesüléshez szükséges (Karády 1991).

Ennek ellenére a rendszerváltást követő években a kulturális antiszemitizmus ismét megjelent a szellemi-politikai életben (Ungvári 1991), és a radikális vagy szélsőjobboldali mozgalmakban a politikai antiszemitizmus is felütötte fejét. Ez azt

mutatja, hogy az asszimilációs és a versenyhelyzetből fakadók mellett egy harmadik típusát is meg kell különböztetnünk a kisebbségi kontíktusoknak - ezek azonban már nem annyira a kisebbség és a többség közötti összeütközésekben nyilvánulnak meg, mint inkább a többséget átható *identitásválságokban*. Ezeket egyrészt az váltja ki, hogy a kisebbségek sikeres asszimilációja nemzeti identitásának módosítására kényszeríti a többséget, mert magával vonja a nemzeti kultúra átalakulását, monista jellegének oldódását - az ebből eredő identitásválságot elsősorban a vendégmunkásokat befogadó nyugati országokban figyelhetjük meg.⁸ Ugyanakkor a kisebbségek asszimilációja a nemzeti kultúrában lezajló általános *paradigmaváltás*, modernizáció keretében megy végbe; így a hagyományos paradigmához kötődő csoportok szemében - a korábban már tárgyalt percepciók torzulások következtében - a váltás - és ezzel az „elnemzetietlenedés” - legfőbb vagy egyetlen okaként jelenik meg (Ungvári 1991: 506). Erre az szolgálhatja a legjobb példát, amikor arról beszélnek, hogy „a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag asszimilálni a magyarságot” (Csoóri 1991: 671). Persze, ebben az esetben a kisebbségek a valóságban már nem a konfliktus egyik okát, hanem az identitásválságban szenvedők *fixációs vagy inkább projekciós tárgyát* képezik, de ez nem akadályozza meg azt, hogy a politikai viták körük szerveződjenek (Faragó 1995).

E mechanizmusok működését az is elősegíti, hogy Nyugat-Európában *politikai* vagy *államnemzetek* jöttek létre, Közép-Európában pedig *nyelvi-etnikai* vagy *kultúrnemzetek*. A politikai nemzet azon az aktuális-empirikus konszenzuson alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között (ez a renani mindennapos népszavazás), a nyelvi-etnikai nemzet pedig azon a mítikus-ideologikus azonosságtudaton, amelyet a nemzetállam megteremtéséért fellépő kulturálispolitikai elitek alakítottak ki benne. Ennek következtében a nyelvi-etnikai nemzet sokkal ingatagabb képződmény, mint a politikai, mert az előbbi esetében sem az államhatárokat, sem az állam fennhatósága alatt élő nemzeti kisebbségek jogi státusát nem határozzák meg egyértelmű, mindenkitől elfogadott elvek.

A kommunista rendszerek mint „modern jakobinus diktatúrák” a nyugat-európai fejlődésre jellemző államnemzetet „fejlesztették tovább” olyan „pártállam-nemzettel”, amelyben az eredeti államnemzet alapját képező demokratikus intézményrendszer pusztá formálisává vált. Ennek megfelelően nemcsak a határokon túli (kultúr-)nemzetrészeket rekesztették ki a „szocialista nemzetből” (mint a magyar állam a szomszédos országokban élő magyarokat), hanem a hazaiakat is magukba olvasztották; jobbik esetben úgy, hogy kulturális reprezentációvá süllyesztették őket (mint a hagyományos nemzetiségeket), rosszabbik esetben pedig úgy; hogy a nemzeti(ségi) identitáshoz való joguktól is megfosztották őket (mint a cigányokat és a zsidókat) (Szabó Miklós 1989: 56).

A politikai és a nyelvi-etnikai nemzetállamok egyaránt hajlanak arra, hogy potenciális ellenségnek tekintsék és asszimilálják nemzeti kisebbségeiket, mert egyikük sem ismeri el a kettős vagy többes etnikai identitást (Faragó 1995). Amíg a politikai nemzetállamokban a jogegyenlőségből fakadó népszuverenitás elvének érvényesülése miatt fel sem vetődik annak lehetősége, hogy a kisebbségek létezésének ezek szegregálásával, megsemmisítésével vagy kitelepítésével vessenek véget, a nyelvi-etnikai nemzetállamokban az etnikai azonosság eszméjének elsőbbsége lehetővé teszi egy ilyen gyakorlat „igazolását”. Az, hogy a kelet-európai országok átalakulása egyfajta, a fejlett nyugati demokráciák által felügyelt „kényszerdemokratizálás” (Ágh 1992) keretében megy végbe, az esetek többségében kizárja, hogy e törekvések a maguk teljes szörnyőségében kibontakozzanak, de nem

akadályozza meg, hogy a kommunista hagyományt követve a kisebbségeket olyan *külcsoportoknak* minősítsék, amelyek csak az állampolgárok közösségébe tartoznak bele, a nemzetbe nem (Ungvári 1991, Karády 1992, Kovács Mónika 1993, Szabó, Wald é. n.).

A magyarokról alkotott kép

A nemzetképekről végzett vizsgálatok sokszor azt a benyomást keltik, hogy a különböző etnikumokhoz kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek olyan *artefaktumok*, amelyeket a kutatók hoznak létre azzal, hogy olyan attribúciókat kérnek számon az embereken, amelyeket nem ők találtak ki, és amelyeket nem alkalmaznának maguktól. E benyomást két dolog is megerősíti: egyrészt az, hogy a nyitott kérdésekkel kiváltott attribúciók egyes népek esetében nagyon szegényesek; másrészt pedig az, hogy az - akár nyitott, akár zárt kérdésekkel - előhívott attribútumok egy része sokkal jobban kötődik az aktualitásokhoz, mintsem hogy sztereotípiának lehessen tekinteni. Ám az eredmények részletesebb elemzéséből az is kiderül, hogy a „mesterségesen létrehozott” attribútumok nagy része távolról sem esetleges, hanem olyan, művileg létre nem hozható *attribúciós minták* alkalmazásának eredménye, amelyek meghatározott társadalmi csoportokhoz kötődnek (Lendvai 1983).

E megállapításokat azok a vizsgálatok is alátámasztják, amelyeket a magyarok, a cigányok és a zsidók megítéléséről végeztünk. A három népcsoport közül a magyarokat és a cigányokat két alkalommal, 1987-ben és 1992-ben jellemeztettük a megkérdezettekkel, míg a zsidókat csak 1992ben. 1987-ben a magyarokról és a cigányokról alkotott képet kétféleképpen is vizsgáltuk. Először azt a nyitott kérdést tettük fel az embereknek, hogy véleményük szerint *milyenek a magyarok*, illetve *a cigányok*, azután meg arra kértük őket, hogy harminc tulajdonság közül válasszák ki azokat, amelyek a magyarokat, illetve a cigányokat jellemzik. A tulajdonságok listáját a próbafelmérés eredményei alapján állítottuk össze, mégpedig úgy, hogy egyenlő arányban szerepeljenek köztük kedvező és kedvezőtlen vonások. 1992-ben csak zárt kérdést alkalmaztunk.

A magyarok megítéléséről kapott eredményeket két pontban foglalhatjuk össze. A nyitott kérdésre válaszolva elég szegényes válaszokat adtak az emberek: elsősorban azokkal a tulajdonságokkal ruházták fel a magyarokat, amelyekkel a külföldi vizsgálatok tanúsága szerint minden nép felruházza magát. Ezek közül azok a kedvező vonások szerepeltek az első helyeken, amelyek a magyarok *munka-, élet- és vendégszeretetére* utalnak (szorgalmasak, vidámak, vendégszeretőek stb.), azután pedig azok a kedvezőtlen vonások (anyagiasak, önzőek), amelyek az *individualizmusukat* jelzik. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy *ama sztereotípiák nagy része, amelyeket a magyar nemzet-karakterológia alakított ki a magyarokról, gyakorlatilag nem él a közvéleményben.*

1. tábla

A magyarok jellemzése 1987-ben és 1992-ben. A zárt kérdésre adott válaszok megoszlása. A tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya

	1987 N=874	1992 N=1201	Különbség
Vendégszeretőek	88	81	-7
Barátságosak	79	74	-5
Szorgalmasak	79	73	-6
Tiszták	63	65	+2

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 1-2.sz.

Segítőkészek	70	63	-7
Anyagiasak	70	60	-10
Békések	65	60	-5
Vidámak	74	59	-15
Rokonszenvesek	65	58	-7
Büszkéek	53	57	+4
Megbízhatóak	60	57	-3
Műveltek	56	55	-1
Szegények	27	53	+26
Okosak	47	47	0
Bátrak	53	45	-8
Széthúzóak	23	39	+16
Alaposak	30	30	0
Önzőek	26	25	-1
Önteltek	16	21	+5
Összetartóak	47	25	-22
Felületesek	23	22	-1
Kétszínűek	20	20	0
Erőszakosak	20	15	-5
Gazdagok	18	12	-6
Lusták	11	11	0
Buták	6	10	+4
Megbízhatatlanok	9	10	+1
Műveletlenek	9	9	0
Barátságatlanok	6	8	+2
Élősködők	10	8	-2
Ellenszenvesek	7	6	1
Piszkosak	6	5	+1

Az emberek a zárt kérdésekre válaszolva is sokkal nagyobb arányban ruházták fel kedvező, mint kedvezőtlen tulajdonságokkal a magyarokat (1. tábla). Ezekben az esetekben a kedvező vonások közül azokat említették a leggyakrabban, amelyek a szociabilitásra, az *érintkezési* normák betartására utaltak (vendégszeretőek, barátságosak, segítőkészek stb.), utánuk meg azokat, amelyek az *életvitelre* vonatkozó normák követését mutatják (szorgalmasak, tiszták stb.). A kedvezőtlen vonások közül azokat emelték ki a leginkább, amelyek az individualizmusra, a szó mélyebb értelmében vett *erkölcsi* normák megszegésére utaltak (önzőek, önteltek stb.).

A magyarokról tehát mindkét esetben az a kép kerekedett ki, hogy *nagyon szociálisak, elég civilizáltak-kulturáltak és egy kicsit individualisták*. Ugyanakkor azok a változások, amelyek a két vizsgálat közötti időben következtek be a magyarokról alkotott képben, azt is megmutatják, hogy e jellemzések mennyire függenek az aktualitásoktól: 1992-ben az emberek sokkal szegényebbeknek és széthúzóbbaknak találták a magyarokat, mint 1987-ben. A magyarok önmagukról alkotott képe más tekintetben is romlott: a kedvező tulajdonságok említési aránya összesen 90 százalékkal csökkent, a kedvezőtleneké pedig 29 százalékkal emelkedett.⁹

Az attribúciós mintákat akkor tárhatjuk fel, ha egy többváltozós statisztikai elemzés, az úgynevezett *faktorelemzés* segítségével megvizsgáljuk, hogy az egyes tulajdonságok hogyan kapcsolódnak össze egymással az emberek fejében.¹⁰ Azok a tulajdonságok, amelyeket mi adtunk meg a magyarok, a cigányok és a zsidók jellemzésére, az *összes jellemzést figyelembe véve* négy dimenzióban szerveződtek, és ezzel összefüggésben négy-nyolc *attribúciós mintát* alkottak. Ezek a következők voltak:

1. A *viselkedési* normák követésére utaló tulajdonságok, amelyek az emberek szemében szociábilissá, azaz *barátságossá*, kedvessé teszik a népeket (1. minta).

2. Az *erkölcsi* normák megszegésére utaló tulajdonságok, amelyek *individualistává* teszik a népeket (2. minta).

3. Az *életformára* utaló tulajdonságok, amelyek két további alcsoportot alkothatnak. Ezek

- az *életvitellel, életmóddal* kapcsolatos normák betartására utaló tulajdonságok, amelyek *kulturálttá* vagy *kulturálatlanná* teszik a népeket (3. és 4. minta), és

- az *életszínvonalra, az érdekérvényesítési képességekre, az anyagi és a szellemi tőkére* utaló tulajdonságok, amelyek „tehetössé”, tehetségessé, vagyis erőssé, *versenyképessé* vagy gyengévé, *versenyképtelenné* teszik a népeket (5. és 6. minta).

4. A *szolidaritással, a nemzeti összefogással* kapcsolatos normák követésére utaló tulajdonságok, amelyek *összetartóvá* vagy *széthúzóvá* teszik a népeket (7. és 8. minta).

A faktorelemzés eredményeképpen a magyarok jellemzésére használt tulajdonságok mind 1987-ben, mind 1992-ben négy attribúciós mintába rendeződtek, mégpedig úgy, hogy a kulturáltságra és a versenyképességre utalók egy faktorba kerültek (2. tábla). Ugyanakkor a két „mintakollekció” között jelentős különbségeket is megfigyelhettünk. Az egyik az volt, hogy 1987-ben a gyenge érdekérvényesítési képesség jelent meg a negyedik faktorban, 1992-ben pedig a szolidaritás hiánya. A másik különbség pedig abban állt, hogy amíg az első alkalommal a „gazdagság” az erős érdekérvényesítési képesség részét alkotta, a második alkalommal az individualizmust jelezte.

Azt, hogy a különböző társadalmi tényezők mekkora szerepet játszanak az egyes attribúciós minták kialakulásában, egy másik többváltozós statisztikai elemzéssel, az úgynevezett *regresszióelemzéssel* vizsgáltuk. Ebből a szempontból mind a demográfiai-szociológiai jellemzőket mutató „kemény”, „független”, mind pedig a politikai-ideológiai beállítottságokat mutató „lágym”, „közbülső” változók tekintetében más-más helyzetben voltunk 1987-ben és 1992-ben. Az első felvételnél a nemzeti kérdések iránti érdeklődést és a kisebbségi kérdésekben való érintettséget is megvizsgáltuk, de nem kérdeztünk rá a jövedelemre és a politikai érdeklődésre; a második felvételnél pedig a pártpreferenciák váltották fel a párttagságot. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a két „mintakollekció” sem az egyes minták mibenlétét, sem az azonos minták összetételét illetően nem egyezett meg teljesen egymással. Mindamellet az azonos attribúciós mintákra végzett elemzések eredményei nagyon hasonlítanak egymáshoz, illetve kiegészítik egymást. Ezeket az eredményeket abban foglalhatjuk össze, hogy a mintákat - függetlenül attól, hogy kedvező vagy kedvezőtlen tulajdonságokból álltak-e - rendszerint a kedvezőtlenebb helyzetű, kevésbé mozgékony és a nemzeti tematikához jobban kötődő csoportok használták fel nagyobb mértékben a magyarok jellemzésére.

A kulturált magyarokról alkotott képpel ama fiatal vezetők és az értelmiségiek azonosultak a legkevésbé, akik *nem* erősítenek a hazaszeretetet, nem ragaszkodnak jelenlegi lakóhelyükhöz, és jártak a szomszédos országokban. A különböző pártállású emberek közül a kereszténydemokrata szavazók voltak a legkritikusabbak.

2. tábla

A magyarok jellemzésére használt attribúciós minták 1987-ben és 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1987	
------	--

1. minta: Individualisták	
---------------------------	--

Önzöek	.702
Önteltek	.681
Kétszínűek	.678
Lusták	.624
Erőszakosak	.613
Felületesek	.580
2. minta: Kulturáltak	
Alaposak	.639
Műveltek	.631
Megbízhatóak	.598
Okosak	.579
Tiszták	.571
Gazdagok	.548
Bátrak	.545
3. minta: Barátságosak	
Vendégszeretőek	.732
Vidámak	.654
Barátságosak	.642
Rokonszenvesek	.604
Segítőkések	.479
Büszkék	.378
4. minta: Versenyképtelenek	
Szegények	.793

1. minta: Individualisták	
Lusták	.692
Erőszakosak	.671
Kétszínűek	.662
Önteltek	.639
Buták	.595
Felületesek	.584
Önzöek	.584
Gazdagok	.534
2. minta: Barátságosak	
Barátságosak	.696
Segítőkések	.660
Békések	.638
Vendégszeretőek	.612
Vidámak	.559
Rokonszenvesek	.541
3. minta: Kulturáltak	
Alaposak	.631
Okosak	.571
Műveltek	.529
Szorgalmasak	.528
Tiszták	.513
4. minta: Széthúzóak	
Széthúzóak	.686
Összetartóak	.652

1992	
------	--

A barátságos magyarokra vonatkozó véleményt ama férfi vezetők és értelmiségiek osztották a legkevésbé, akik *nem* jártak nyugaton.

Az individualista magyarok sztereotípiáját azok fogadták el a *legkevésbé*, akiket szintén individualistának lehetne minősíteni, mert *nem* tartják szükségesnek a hazaszeretet erősítését, és nem ragaszkodnak jelenlegi lakóhelyükhöz. A különböző végzettségi csoportok képviselői közül a legmagasabb és a legalacsonyabb végzettségűek tartoznak a leginkább ebbe a csoportba.

Végül a széthúzó magyarokkal kapcsolatos nézetet ama magas jövedelmű férfiak utasították el a leginkább, akik nagyon érdeklődnek a politika iránt. A nemzeti összefogásról alkotott vélemények és a politikai érdeklődés közötti összefüggést külön is bemutatjuk (3. tábla).

3. tábla

A „széthúzás-ellenes” attitűddel való azonosulás mértéke a válaszadók politikai érdeklődése szerint 1992-ben (faktor-átlagok)

Nagyon érdekli a politika	-.313
Közepesen érdekli	-.023
Egy kicsit érdekli	.091
Egyáltalán nem érdekli	.102

A szórványmagyarsághoz való viszony

Az elmúlt két évtizedben emelkedett azoknak az aránya, akik a szórványmagyarságot beleértették a magyar nemzetbe. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy fokozatosan leépültek azok a negatív beállítottságok, amelyek a korábbi évtizedekben alakultak ki az emigránsokkal és az emigrálással kapcsolatban. E fejlődés a rendszerváltást megelőző években elsősorban abban nyilvánult meg, hogy egyre kevesebben osztották a nyugati magyarokkal kapcsolatos előítéleteket, a rendszerváltást követő években pedig abban, hogy egyre kevesebben fogadták el az „itt élned, halnod kell” normáját. A két dolog összefügg egymással, mert az adatok tanúsága szerint a nyugati magyarokkal kapcsolatos előítéleteket nemcsak a politikai emigránsokkal és a „disszidálással” kapcsolatos propaganda alakította ki az emberekben, hanem az a szükséglet is, hogy „redukálják” azt a „kognitív disszonanciát”, amelyet az váltott ki bennük, hogy ama honfitársaik „jártak jobban”, akik megszegték e normát. E következtetéseket akkor vonhatjuk le, ha megnézzük, hogy 1985-ben, 1987ben és 1993-ban hogyan fogadták az emberek azokat a megállapításokat, amelyeket az emigrálásról és az emigránsokról fogalmaztunk meg (4. tábla).

1985 és 1987 között tehát, ha különböző mértékben is, egyaránt csökkent azok aránya, akik hazaárulóknak tartották a „disszidenseket” (-23 százalék), akik nem fogadták volna őket szívesen (-13 százalék), és akik dicsekvőknek vagy „rongyázóknak” látták őket (-8, illetve -3 százalék). 1987 és 1993 között pedig sokat csökkent azoknak a száma, akik elfogadták az „itt

4. tábla

A szórványmagyarságról alkotott vélemények alakulása 1985 és 1993 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1985 N=990	1987 N=800	1993 N=1000 ¹¹
Azokat is meg lehet érteni, akik nyugaton próbálnak szerencsét ¹²	-	76	74
A nyugati országokban élő magyarok gyerekei már sohasem lesznek igazán magyarok	67	74	63
A nyugati országokban élő magyarok többsége nem is él olyan jól, mint ahogy mutatja	65	62	-
A nyugaton élő magyarok sok hasznot hoznak az országnak	43	43	59
A nyugati országokban élő magyarok többsége azért jár haza, hogy dicsekedjen	50	42	-
A magyar államnak nem lenne szabad tárt karokkal fogadnia azokat, akik elhagyták	51	38	46
A disszidensek elárulják hazájukat	59	36	-
Az embernek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született	45	44	24

élned, halnod kell” normáját (-20 százalék), és megugrott azoké, akik hasznosnak ítélték az emigránsok tevékenységét (+16 százalék). Ezzel egy időben azoknak az aránya is növekedett, akik nem fogadták volna őket tárt karokkal (+8 százalék), de ebbe a nyugati magyarok szavazati jogával kapcsolatos kormányzati törekvések is belejátszhattak.

A szórványmagyarsággal kapcsolatos véleménykülönbségek mögött az 1987-es adatokkal végzett elemzés eredményei szerint elsősorban az húzódozott meg, hogy az emberek egy része inkább *erkölcsi* szempontból ítélte meg az emigránsokat és az emigrálást, más részük pedig inkább *gyakorlati* szempontból. Az erkölcsi

megközelítés egy *előítéletes-intoleráns-elzárkózó* attitűddel kapcsolódott össze, a gyakorlati megközelítés pedig egy *toleráns-együtműködő* attitűddel (5. tábla).

A nyugati magyarok felett kimondott *erkölcsi* ítéletet elsősorban *lélektani* tényezők motiválták: „nyugatra szakadt honfitársainktól” ama szakképzetlen fizikai dolgozók zárkóztak el a legjobban, akik nem vállalták volna az emigrációval járó kockázatokat, és akik az itthon maradottak önzetlenségét meg érdekérvényesítő képességét is kétségbe vonták.

5. tábla

A szórványmagyarsággal kapcsolatos attitűdök 1987-ben. A főkomponens-elemzés eredményei (faktorsúlyok)

1. attitűd: Intoleráns-elzárkózó	
Dicsekedni járnak haza	.775
Elárulják hazájukat	.696
Ott kell leélnünk az életünket, ahol születtünk	.659
Nem lenne szabad tárt karokkal fogadni őket	.633
2. attitűd: Toleráns-együtműködő	
Sok hasznot hoznak az országnak	.822
Meg lehet érteni őket	.718

A magyar kisebbségekhez való viszony

Az elmúlt két évtizedben azok aránya is emelkedett, akik a szomszédos országokban élő magyarokat a nemzet részének tekintették. Ezt elsősorban arra vezethetjük vissza, hogy a közvéleményben egyre jobban tudatosult e kisebbségek helyzetének romlása: 1983-ban a megkérdezettek 51 százaléka mondta azt, hogy *vannak olyan szomszédos országok, ahol hátrányosan megkülönböztetik az ott élő magyarokat*, 1985-ben 60 százaléuk, 1987-ben pedig 77 százaléuk. És ahogy a nyugati országokban élő magyarok megjelenése elsősorban azoknak a hátrányosabb helyzetű embereknek okozott problémát, akik nem vállalták az emigrálást, a szomszédos országokban élők helyzetének romlása is másképpen érintette azokat, akiket a magyar kisebbségek elnyomása magyarságukban vagy emberségükben sértett, azokat, akik a feszültség fokozódásától féltek, és azokat, akiket az egész probléma hidegen hagyott. Ez valószínűleg belejátszott abba, hogy a közvéleményben nem alakultak ki határozott elképzelések arról, hogy mit kellene tenni a magyar kisebbségek problémájával (6. tábla).

Az embereknek minden alkalommal csak a kisebbik része fogadta el azokat a megoldásokat, amelyek a magyar kisebbségek megszűnéséhez vezetnének, akár azért, mert ezek beletörődnének helyzetükbe és beolvadnának az ottani lakosságba, akár pedig azért, mert Magyarországra települnének. Az áttelepülésre gondolokat nemcsak az jellemezte, hogy már 1983-ban is kisebbségben voltak, hanem az is, hogy 1985-től kezdve folyamatosan csökkent a számuk. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy egyre nagyobb

6. tábla

A magyar kisebbségek helyzetéről alkotott vélemények alakulása 1983 és 1993 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1983 N=513	1985 N=604	1987 N=691	1993 N=1000 ¹³

A magyar kisebbségek problémája akkor oldódna meg, ha szabadon ápolhatnák a kapcsolatokat Magyarországgal	-	-	87	-
A területi problémák feszegetése háborúba sodorhatja az országot	-	58	56	75
A magyar kisebbségek problémája akkor oldódna meg, ha önkormányzatot kapnának ¹⁴	56	65	59	73
A szomszédos országok nemzetiségi politikájának bírálata csak rontana az ott élő magyarok helyzetén	57	63	58	66
Magyarországnak nemzetközi szervezetekhez, például az ENSZ-hez kellene fordulnia a magyar kisebbségek érdekében	47	41	58	61
A magyar kormány minden tőle telhetőt megtesz a szomszédos országokban élő magyarokért	-	57	66	57
A szomszédos országok magyarlakta területeit vissza kellene csatolni Magyarországhoz ¹⁵	-	59	66	36
A magyar kormánynak többet kellene tennie a szomszédos országokban élő magyarokért	61	56	64	-
A szomszédos országok nemzetiségi politikájának bírálata kárt okozna a szocialista országok egységének	48	53	42	-
A szomszédos országokban élő magyaroknak be kellene olvadniuk az ottani lakosságba	32	35	27	30
A szomszédos országokban élő magyaroknak bele kellene törődniük helyzetükbe	22	31	23	27
A szomszédos országokban élő magyaroknak Magyarországra kellene települniük ¹⁶	36	40	27	13
A szomszédos országokban élő magyarok helyzete csak ezekre az országokra tartozik	-	-	27	-
Magyarországnak a Szovjetunióhoz kellene fordulnia a magyar kisebbségek érdekében	26	20	25	-

méreteket öltött az erdélyi menekültek betelepülése, és az emberek többsége ellenzi az állampolgárok körének bővítését (Lendvay - Szabó 1994).

Azt az álláspontot is kevesen fogadták el, hogy a szomszédos országokban élő magyarok helyzete csak ezekre az országokra tartozik. A megkérdezettek nagy része szükségesnek tartotta, hogy a kormány fellépjen a magyar kisebbségek védelmében. 1987-ig a magyarlakta területek visszacsatolását szorgalmazták a legtöbben, de ezeknek az embereknek az aránya 1993-ra - valószínűleg a délszláv háború hatására - radikálisan csökkent.¹⁷ A nemzetközi szervezetekhez való fordulást is sokan javasolták; ezeknek az embereknek a száma 1985-től kezdve fokozatosan emelkedett. A Szovjetunióban sokkal kevesebben bíztak.

Ugyanakkor a megkérdezettek többsége attól tartott, hogy a magyar kisebbségek érdekében tett lépések több kárral, mint haszonnal járnának. Sokan félték attól, hogy a területi kérdések feszegetése háborúba sodorja az országot - 1993-ra ezeknek az embereknek az aránya is megugrott. Azt az aggályt is sokan osztották, hogy a szomszédos országok bírálata csak rontana az ott élő magyarok helyzetén; attól kevesebben tartottak, hogy kárt okozna a szocialista országok egységének.

A megkérdezettek többsége egyetértett azzal, hogy a szomszédos országokban élő magyarok saját maguk intézhessék ügyeiket - ezeknek az embereknek a száma különösen 1993-ra nőtt meg -, és még többen támogatták azt, hogy a magyar kisebbségek szabadon ápolhassák a kapcsolatokat az anyaországgal. Ezek azonban olyan javaslatok voltak, amelyeknek a megvalósulása elsősorban a szomszédos

országokon múltott. Ezért az, hogy az emberek elfogadták őket, azt is jelenthette, hogy elhárítják magukról a problémát.

A megkérdezettek abban a kérdésben sem tudtak határozottan állást foglalni, hogy a kormány eleget tesz-e a magyar kisebbségekkel kapcsolatos kötelezettségeinek: 1985-ben és 1987-ben egyaránt a többségük értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy minden tőle telhetőt megtesz a szomszédos országokban élő magyarokért és azzal, hogy többet kellene tennie értük.¹⁸ Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy az akkori kormány a nyilvánosság kizárásával folytatta a magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikáját, mert az emberek az 1993-as kormányt sem ítélték meg kedvezőbben ebből a szempontból.

A megállapításokkal kapcsolatos állásfoglalások mögött az 1987-es adatokkal végzett elemzés eredményei szerint három olyan elképzelés rajzolódott ki, amelyek közül egyik sem jelentett megoldást (7. tábla).

A radikálisok olyan követelésekkel is összekapcsolták a kormány „kisebbségi külpolitikájával” való elégedetlenségét, amelyek nem vették figyelembe a realitásokat (határrevízió) és a szomszédos országokban élő magyarok érdekeit (áttelepülés). A konfliktuskerülők főleg azokat a javaslatokat fogadták el, amelyeknek a megvalósítása kizárólag vagy elsősorban a szomszédos országokon múltott. A kapitulánsok pedig a belügyekbe való be nem avatkozás elvére és a kisebbségi problémák felvetésével járó veszélyekre hivatkoztak.

7. tábla

A magyar kisebbségek helyzetével kapcsolatos attitűdök 1987-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1. attitűd: Radikális	
Vissza kellene csatolni a magyarlakta területeket	.651
Az ENSZ-hez kellene fordulnunk	.618
A kormánynak többet kellene tennie értük	.612
A Szovjetunióhoz kellene fordulnunk	.532
Magyarországra kellene tele ülniük	.521
2. attitűd: Konfliktuskerülő	
A kormány mindent megtesz értük	.664
A szomszédos országok bírálata kárt okozna a szocialista országok egységének	.604
A szomszédos országok bírálata csak rontana az ott élő magyarok helyzetén	.603
A területi problémák fessegetése háborúba sodorhatja az országot	.554
3. attitűd: Kapituláns	
Bele kellene törődniük helyzetükbe	.727
Be kellene olvadniuk az ottani lakosságba	.669
A szomszédos országokban élő magyarok helyzete csak ezekre az országokra tartozik	.567

A radikális, a konfliktuskerülő és a kapituláns állásponttal egyaránt a szakképzetlen fizikai dolgozók vagy éppenséggel a segédmunkások azonosultak a legjobban. Ezen belül a radikális fellépéssel azok a hívő emberek rokonszenveztek a leginkább, akik a hazai magyarokat is erkölcsi szempontból jellemezték, a kapitulációval pedig azok, akiknek *nem* voltak közvetlen tapasztalataik a szomszédos országokban élő magyarok helyzetéről.

A hazai nemzetiségekhez való viszony

A kisebbségi kérdésekkel kapcsolatos tanácstalanság és érzéketlenség a hazai nemzetiségekről és a kormány nemzetiségi politikájáról alkotott véleményekre is

rányomta bélyegét (8. tábla). Az emberek túlnyomó többsége elfogadta azt az alapelvet, hogy mindenképpen jól kell bánnunk a nemzetiségekkel, de jelentős részük azt a felfogást is magáévá tette, hogy fel kell használnunk őket a szomszédos országok zsarolására. Emellett azt a véleményt is elég sokan osztották, hogy túlzásba visszük a nemzetiségek támogatását, illetve azt, hogy nálunk már nincsenek nemzetiségek. A rendszerváltás azonban ezen a téren is növelte a kisebbségek iránti megértést: 1993-ra egyaránt csökkent azoknak az aránya, akik korlátozták volna a nemzetiségek jogait (-14 százalék) és azoké, akik tagadták létezésüket (-9 százalék).

8. tábla

A magyar kormány nemzetiségi politikájáról alkotott vélemények alakulása 1983 és 1987 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1983 N=513	1985 N=938	1987 N=762 ¹⁹
Nekünk akkor is jól kell bánnunk az itt élő nemzetiségekkel, ha a szomszédos országokban nem mindig bánnak jól az ott élő magyarokkal	90	90	91
Az itteni nemzetiségek támogatása nem segít a szomszédos országokban élő magyarokon	-	58	63
Magyarországon már nincsenek igazi nemzetiségek, mert mindenki tud magyarul	-	39	31
Nekünk is csak annyi jogot kellene adnunk az itteni nemzetiségeknek, amennyit a szomszédos országok adnak az ottani magyaroknak ²⁰	34	46	29
A magyar kormány túlzásba viszi az itteni nemzetiségek támogatását	33	20	25

A hazai nemzetiségekkel kapcsolatos vélemények két attitűdben kristályosodtak ki (9. tábla). A szkeptikusok nem hittek a magyar nemzetiségi politika hatékonyságában, az utilitaristák pedig tagadták, hogy mindenképpen jól kell bánnunk a nemzetiségekkel. Az utilitarista állásponttal azok azonosultak a leginkább, akik a hazai kisebbségeket nem tekintették a nemzet részének, de mindkét állásponttól

9. tábla

A kormány nemzetiségi politikájával kapcsolatos attitűdök 1987-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1. attitűd: Szkeptikus	
Nálunk nincsenek igazi nemzetiségek	.746
A kormány túlzásba viszi a nemzetiségek támogatását	.590
A nemzetiségek támogatása nem segít a szomszédos országokban élő magyarokon	.510
2. attitűd: Utilitarista	
Mindenképpen jól kell bánnunk a nemzetiségekkel	-.859
Nekünk is korlátoznunk kell a nemzetiségek jogait	.633

elmondhatjuk, hogy az alacsonyabb státusú csoportok fogadták el őket jobban. Ezen belül a magyarországi nemzetiségek jogait azok a városi szakképzetlen fizikai dolgozók korlátozták volna a leginkább, akik a magyarokra is haragudtak, míg a kormány nemzetiségi politikáját azok a nyolc osztálynál kevesebbet végzett emberek utasították el a legjobban, akiket nem érintett személyesen a hazai kisebbségek ügye.

A cigányokról alkotott kép

A cigányokkal szemben nagyon erős előítéletek élnek a közvéleményben. Ezeknek azonban nagyon határozott tartalmuk van: nem pusztán az ismeretlentől, a szokatlantól való idegenkedésből fakadnak, hanem elsősorban a cigányok és a nem cigányok *életmódja* közötti különbségekből. Ennek a tényezőnek a szerepét azokból az adatokból ismerhetjük meg közelebbről, amelyeket akkor kaptunk, amikor a cigányokat jellemezték az emberek (10. tábla). Ekkor ugyanis két alapvető különbséget tapasztaltunk a magyarokról és a cigányokról alkotott képek között. Az egyik az volt, hogy a cigányok jellemzésére elsősorban a kedvezőtlen tulajdonságokat használták fel az emberek; a másik különbség pedig abban állt, hogy a kedvezőtlen tulajdonságok közül az érintkezéssel, az életmóddal kapcsolatos normák megszegésére utaló vonások kerültek előbbre.²¹ Ugyanakkor az 1987-es és az 1992-es adatok összehasonlításából azt is megállapíthatjuk, hogy a két felmérés között eltelt időben mérséklődtek a cigányokkal szembeni előítéletek: a kedvezőtlen vonások említési aránya összesen 80 százalékkal csökkent, a kedvezőeké pedig 17 százalékkal emelkedett.

10. tábla

A cigányok jellemzése 1987-ben és 1992-ben. A tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya

	1987 N=874	1992 N=1201	Különbség
Összetartóak	74	73	- 1
Erőszakosak	79	71	- 8
Lusták	78	68	- 10
Megbízhatatlanok	68	65	- 3
Piszkosak	76	63	- 13
Műveletlenek	71	62	- 9
Élősködők	70	62	- 8
Vidámak	59	53	-6
Kétszínűek	55	49	-6
Buták	54	46	-8
Szegények	52	45	- 7
Ellenszenvesek	51	41	-10
Felületesek	44	41	- 3
Büszkék	37	39	+ 2
Anyagiasak	30	33	+ 3
Bátrak	28	33	+ 5
Önzőek	32	29	- 3
Önteltek	25	29	+ 4
Barátságtalanok	41	28	-13
Barátságosak	19	26	+ 7
Vendégszeretőek	22	22	0
Gazdagok	10	17	+ 7
Segítőkészek	11	13	+ 2
Békések	7	11	+4
Okosak	10	10	0
Tiszták	7	8	+ 1
Megbízhatóak	6	8	+ 2
Széthúzóak	10	7	- 3
Rokonszenvesek	8	7	- 1
Szorgalmasak	7	7	0

Műveltek	6	7	+ 1
Alaposak	4	5	+ 1

A magyarok és a cigányok jellemzésében tapasztalható különbségeknek megfelelően a jellemzésekből kirajzolódó attribúciós minták is különböztek egymástól. Ez nemcsak abban a kézenfekvő eltérésben nyilvánult meg, hogy a magyaroknál *a kulturáltságra*, a cigányoknál pedig *a kulturálatlanságra* utaló tulajdonságok szerveződtek külön mintába, hanem abban is, hogy amíg az előbbieknél 1992-ben *a széthúzás* jelent meg önálló dimenzióként, az utóbbiaknál mind 1987-ben, mind 1992-ben *az összetartás* tűnt fel így - vagyis az a dimenzió, amely a szóban forgó csoport *külcsoport* jellegére utal (11. tábla). Végül azt is megfigyelhetjük, hogy amíg 1992-re a magyaroknál *a versenyképtelenség* dimenziója tűnt el az attribúciós minták közül, a cigányoknál *a versenyképesség* dimenziója járt így.

11. tábla

A cigányok jellemzésére használt attribúciós minták 1987-ben és 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)²²

1987		1992	
1. minta: Kulturálatlanok		1. minta: Kulturálatlanok	
Lusták	.749	Piszkosak	.730
Piszkosak	.723	Lusták	.728
Megbízhatatlanok	.691	Élősködők	.669
Műveletlenek	.689	Buták	.659
Élősködők	.674	Műveletlenek	.644
Erőszakosak	.574	Ellenszenvesek	.627
Buták	.571	Erőszakosak	.535
2. minta: Barátságosak		2. minta: Barátságosak	
Segítőkészek	.704	Szorgalmasak	.742
Barátságosak	.697	Békések	.709
Okosak	.642	Segítőkészek	.664
Vendégszeretőek	.641	Okosak	.574
3. minta: Individualisták		3. minta: Individualisták	
Önteltek	.755	Barátságosak	.544
Önzők	.723	Önzők	.679
Büszkék	.593	Önteltek	.662
Felületesek	.578	Barátságtalanok	.551
4. minta: Összetartóak		4. minta: Összetartóak	
Összetartóak	.816	Gazdagok	.549
Vidámak	.645	4. minta: Összetartóak	
5. minta: Versenyképesek		Vidámak	.718
Gazdagok	.757	Összetartóak	.713
Szegények	-.581		

Az 1987-es és az 1992-es regresszióelemzések eredményeiből most is megrajzolhatjuk az egyes attribúciós mintákat használó személyek mozaikképét.

A legbarátságosabbnak azok az alacsonyabb végzettségű, betanított vagy segédmunkásként dolgozó férfiak tartják a cigányokat, akik kapcsolatban állnak velük. A legbarátságtalanabbnak pedig azok a falusiak találják őket, akik, bár nem állnak velük kapcsolatban, konfliktusba kerültek velük.

Összetartóaknak főleg azok a politika iránt nagyon érdeklődő, vezetőként vagy beosztott értelmiségiként dolgozó férfiak látják a cigányokat, akik kapcsolatban állnak velük, és akik nem kerültek velük konfliktusba, míg individualista vonásokat elsősorban a fiatal fővárosi férfiak fedeznek fel bennük.

Míg a cigányság (kedvezőtlen) megítélését illetően szinte teljes egyetértés alakult ki a közvéleményben, a „cigánykérdés” megoldását illetően nagyon megoszlanak a vélemények. *A cigánysággal szembeni jó- vagy rosszindulat nem abban nyilvánul meg, hogy az emberek „jóknak” vagy „rosszaknak” tartják-e a cigányokat (mert szinte kivétel nélkül „rosszaknak” tartják őket), hanem abban, hogy „javíthatóknak” vagy „javíthatatlanoknak” tekintik-e őket.* Ugyanakkor a rendszerváltás után ezen a téren is csökkentek a cigányokkal szembeni előítéletek (12. tábla).

A megkérdezettek többsége tehát más-más módon ítélte meg a cigányokat akkor, amikor *asszimiláns csoportként* kerültek szóba és akkor, amikor *önálló etnikumként* jelentek meg. A cigányságot mint asszimiláns csoportot inkább elutasítják az emberek: többségük nem tartja „rendes embereknek” a cigányokat, kényszerrel alkalmazna velük szemben, nem bízik abban, hogy beilleszkednek a társadalomba, és

nem támogatná őket. (Ugyanakkor „csak” kisebbik részük különítené el őket a társadalomtól.) Ezzel szemben a cigányságot mint önálló etnikumot inkább elfogadja a közvélemény: nagy része szükségesnek tartja a cigány hagyományok megőrzését, elismeri a cigányok kulturális teljesítményét, és csak kis része tartaná szükségesnek elmagyarosodásukat.

Ugyanakkor 1987 és 1992 között, ha különböző mértékben is, egyaránt csökkent azok aránya, akik szegregálnák a cigányokat (-16 százalék), akik kényszerítve alkalmaznának velük szemben (-13 százalék), akik asszimilálnák őket (-12 százalék), akik nem tartják őket rendes embereknek (-4 százalék), és akik nem hisznek beilleszkedésükben (-2 százalék); ezzel párhuzamosan pedig megnőtt azok száma, akik autonómiát adnának nekik (+13 százalék), és akik szükségesnek tartják a cigány hagyományok megőrzését (+7 százaléka).

12. tábla

A cigányokkal kapcsolatos vélemények alakulása 1987 és 1992 között. A megállapításokkal egyetértők százalékos aránya

	1987 N=762	1992 N=1200
Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	91	87*
A cigányokat rá kellene kényszeríteni, hogy ugyanúgy éljenek, mint a többi ember	78	65*
A cigányoknak nem szabad lemondaniuk hagyományaikról	69	76*
A cigányok művészete gazdagítja a magyar kultúrát	66	67
A cigányok sohasem fognak beilleszkedni a magyar társadalomba	66	64
A cigányok nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	55	57*
Lehetővé kellene tenni, hogy a cigányok önállóan intézhessék ügyeiket	47	60*
A cigányokat teljesen el kellene különíteni a társadalom többi részétől	39	23*
A cigányoknak teljesen el kellene magyarosodniuk	37	25*
A magyar kormánynak még többet kellene tennie a cigányokért	23	18

lék)²² A cigánysággal kapcsolatos attitűdök csak egy területen változtak meg kedvezőtlen irányban: a rendszerváltás után még kisebb lett azok aránya, akik növelnék e népcsoport támogatását.

Az előbb ismertetett tendenciáknak megfelelően a cigányokkal kapcsolatban három-négy karakterisztikusabb álláspont alakult ki a közvéleményben. Az egyik álláspontot mind 1987-ben, mind 1992-ben azok foglalták el, akik *ellenézték a cigányság integrációját* (ez a cigányok iránti bizalmatlanságon alapult), a másikat pedig azok; akik *szükségesnek tartották a cigány identitás megőrzését* (ez kizárta a szegregációt - lásd a negatív előjelet). Ugyanakkor 1987-ben két, 1992-ben pedig egy további álláspont alakult ki. Az első alkalommal külön álláspontot képviseltek azok, akik *helyeselték a cigányság asszimilációját* (ez magában foglalta a kényszerítő eszközök alkalmazását), és azok, akik *támogatták a cigányság autonómiáját* (ez többé-kevésbé magában foglalta a szegregációt). A második alkalommal viszont a két külön álláspont olyan egységes állásponttá kapcsolódott össze, amelyben az integráció összefonódott az asszimilációval, de kevésbé foglalta magában a kényszer alkalmazását (13. tábla).

13. tábla

A cigánykérdés megoldásával kapcsolatos attitűdök 1987-ben és 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)

1987	
1. minta: A cigány identitás megőrzése	
Művészetük gazdagítja a magyar kultúrát	.746
Nem szabad lemondaniuk hagyományaikról	.734
El kellene különíteni őket	-.608
Nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	-.544
2. minta: Integráció-ellenesség	
Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	.713
A kormánynak még többet kellene tennie értük	-.636
Sosem fognak beilleszkedni	.506
3. minta: Asszimiláció	
El kellene magyarosodniuk	.836
Kényszeríteni kellene őket, hogy úgy éljenek, mint a többi ember	.651
4. minta: Önigazgatás	
Önállóan intézhessék ügyeiket	.887

1992	
1. minta: Integráció-ellenesség	
Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	.754
Sosem fognak beilleszkedni	.691
Nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	.578
Kényszeríteni kellene őket, hogy úgy éljenek, mint a többi ember	.530
2. minta: A cigány identitás megőrzése	
Nem szabad lemondaniuk hagyományaikról	.772
Művészetük gazdagítja a magyar kultúrát	.723
El kellene különíteni őket	-.583
3. minta: Integráció-asszimiláció	
Önállóan intézhessék ügyeiket	.626
El kellene magyarosodniuk	.586
A kormánynak még többet kellene tennie értük	.527

Az, hogy a megkérdezettek szükségesnek tartották-e a cigányok etnikai azonosságának megőrzését, elsősorban nemzetfelfogásuktól függött, de a cigányokról alkotott képükkel és a társadalmi hovatartozásukkal is összekapcsolódott: a cigány etnikum fennmaradását azok a fővárosi diplomások tartották a legfontosabbnak, akik a nemzet részének tekintették és kedvezően ítélték meg a cigányokat. Azt, hogy az emberek támogatják-e a cigányok asszimilációját-integrációját, elsősorban a társadalmi hovatartozásuk és a világnézetük befolyásolja: ezzel a megoldással az idősebb, vallásos falusi fizikai dolgozók rokonszenveznek a leginkább. Végül azt, hogy a megkérdezettek elutasították-e a cigányság integrációját, elsősorban az határozta meg, hogy milyeneknek látták a cigányokat: ezt a megoldást azok az alacsony végzettségű emberek elleneztek a leghevesebben, akik nagyon kedvezőtlenül ítélik meg őket, és akik túlbecsülték a létszámukat. Ebben az esetben tehát a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek már-már önálló életre keltek, és szinte önmagukban is meghatározták a cigánysághoz való viszonyt.

Ez az attitúd a pártállással is összefüggött: a kormánypárti szavazók jobban ellenezték a cigányok beilleszkedését, mint az ellenzékiek. Ezen belül a kisgazda-szavazók voltak a legelutasítóbbak, és a szocialisták a legkevésbé azok (14. tábla).

14. tábla

**A cigányság integrációjának ellenzése a válaszadók pártállása szerint. Faktor-
átlagok**

FKgP	.359
KDNP	.137
MDF	.065
Fidesz	-.071
SZDSZ	-.178
MSZP	-.237

A zsidókról alkotott kép

A zsidókról alkotott kép sokkal inkább a magyarokról, mint a cigányokról alkotott képhez hasonlít, de azért el is tér az előbbitől. A megkérdezettek a zsidók jellemzésére is sokkal nagyobb mértékben használták fel a kedvező, mint a kedvezőtlen tulajdonságokat, de a kedvezőek közül azok kerültek előre, amelyek a zsidók versenyképességére utaltak (15. tábla)²³

Ennek megfelelően a zsidók jellemzésére használt attribúciós minták elsősorban abban tértek el a magyarok és a cigányok jellemzésére használtaktól, hogy az előbbieknél *a versenyképesség-dimenzió* foglalta el *a kulturáltság/kulturálatlanság- és a széthúzás/összetartás-dimenzió* helyét (16. tábla).

15. tábla

A zsidók jellemzése 1992-ben.

A tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya

Műveltek	82
Gazdagok	78
Okosak	78
Összetartóak	77
Anyagiasak	75
Szorgalmasak	75
Barátságosak	66
Békések	63
Tiszták	63
Alaposak	62
Megbízhatóak	60
Segítőkések	54
Vendégszeretőek	53
Rokonszenvesek	45
Büszkék	44
Vidámak	41
Bátrak	36
Önzőek	30
Önteltek	29
Kétszínűek	22
Erőszakosak	20
Élősködők	19

Barátságtalanok	14
Megbízhatatlanok	13
Ellenszenvesek	11
Felületesek	11
Szegények	11
Lusták	10
Piszkosak	10
Széthúzóak	10
Műveletlenek	9
Buták	9

16. tábla

A zsidók jellemzésére használt attribúciós minták 1992-ben. A faktorelemzés eredményei (faktorsúlyok)²⁴

1. minta: Barátságosak	
Vendégszeretőek	.741
Vidámak	.716
Rokonszenvesek	.709
Segítőkések	.688
Barátságosak	.624
Megbízhatóak	.593
Békések	.592
Tiszták	.578
Bátrak	.560
Alaposak	.443
2. minta: Individualisták	
Önzőek	.743
Önteltek	.704
Kétszínűek	.701
Élősködők	.646
Büszkék	.420
3. minta: Versenyképesek	
Műveltek	.672
Gazdagok	.669
Okosak	.596

Ugyanakkor a magyarok és a cigányok jellemzésétől eltérően a zsidók jellemzése nem függött össze az elemzésbe bevont csoportjellemzőkkel. Ez megint csak arra utal, hogy a „zsidókérdés” már nem osztja meg igazán az embereket.

Összegzés

A fentebb ismertetett eredményeket a társadalom-lélektani kutatások eredményeivel összhangban abban foglalhatjuk össze a leginkább, hogy a nemzeti önmeghatározás a nemzeti identitás két elemének, a kedvező nemzeti önképnek és a nemzeti önazonosságnak megfelelően két „etnikai játszmának” az eredményeképpen jön létre. Az egyik játszmának a társadalmi fejlettség, a civilizációs-kulturális lejtőn való elhelyezkedés a tétje, a másodiknak pedig a nyelvi-kulturális identitás erősítése. Az első játszmában csak azok a kisebbségek jutnak szóhoz, amelyek a társadalmi fejlődésben elért szintjük, érdekérvényesítő képességük szempontjából markánsan

eltérnek „a” magyaroktól. Ezek a kisebbségek a lejtőn való elhelyezkedésüktől függően negatív vagy pozitív referenciacsoporthoz jelennek meg az emberek szemében, és ennek megfelelően identitáserősítő vagy identitásgyengítő szerepet játszanak. A második játszmában mindegyik kisebbség szóhoz jut, de ebben mind a negatív, mind a pozitív referenciacsoporthoz olyan, más nyelvi-kulturális jellemzőkkel rendelkező külcsoportokként jelennek meg, amelyek a politikai nemzethez való tartozásuk miatt gyengítik „a” magyarok kulturális identitását, és a nyelvi-etnikai nemzethez tartozó kisebbségek jelennek meg identitáserősítő „belcsoportokként”.

Jegyzetek

- 1 Részletek egy hosszabb tanulmányból.
- 2 E vizsgálatok a következők voltak: Közvélemény-kutatás a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról, 1973 (Hunyadi Györggyel, Hann Endrével és Pörzse Katalinnal); Közvélemény-kutatás a korona hazaérkezéséről, 1978 (Kulcsár Lászlóval és Vágó Judittal); Közvélemény-kutatás a szomszédos országokban élő magyarok helyzetéről, 1983 (Dobossy Imrével); Közvélemény-kutatás a szomszédos országokban élő magyarok és a hazai nemzetiségek helyzetéről, 1985 (Dobossy Imrével); Közvélemény-kutatás a magyar lakosság nemzettudatáról, 1987 (Dobossy Imrével és Lendvay Judittal); Közvélemény-kutatás a határrevízióról, 1992; Közvélemény-kutatás a cigányságról és a zsidóságról, 1992. (Lendvay Judittal és Koos Postmaval). Emellett abból a felmérésekből is merítettem adatokat, amelyet Vásárhelyi Mária végzett 1993-ban a nyugati és a szomszédos országokban élő magyarokról. Az 1983 és 1987 közötti vizsgálatok a *Tömegkommunikációs Kutatóközpontban* és ennek jogutódjában, a *Magyar Közvéleménykutató Intézetben* születtek; az 1987. évi a Magyarorsággal kapcsolatos Intézettel együtt végeztük. Az 1991-es és 1992-es kutatások a *Medián Közvélemény- és Piackutató Kft.*-ben készültek; az utóbbi a groningeri egyetem megbízásából. Az 1993-as felmérés adatait az MTA Kommunikációkutató Csoportjától kaptam. A vizsgálatok országos reprezentatív mintákon készültek. A TK, az MKI és a Kommunikációkutató Csoport mintái 1000 főből álltak. Az 1983-as, az 1985-ös és az 1993-as a tizenhét éven felüli népességet reprezentálta. Az 1987-esben 14-17 évesek is szerepeltek, de az ő válaszait az összehasonlíthatóság érdekében nem vettem figyelembe. A Medián mintái 1200 főt tettek ki.
- 3 1992-ben a megkérdezettek 2-2 százaléka utalt arra, hogy ő maga is (részben) cigány, illetve zsidó származású.
- 4 A nacionalizmust és a patriotizmust a kanti etika alapján, a cél-eszköz viszonylatban különböztetem meg egymástól. Nacionalistának azt tekintem, aki nemzeti hovatartozását a *„saját érvényesülését szolgáló eszköznek* tartja, patriotának pedig azt, aki a haza szolgálatát az állampolgárok közötti társadalmi szerződésből fakadó *erkölcsi kötelességnek és életcélnek* tekinti. Az előbbi esetben tehát egyes állampolgárok célként, mások pedig eszközként jelennek meg, míg az utóbbi esetben minden állampolgár egyszerre jelenik meg célként és eszközként.
- 5 Így például távolról sem mindegy, hogy valaki „csak úgy mellékesen” antiszemita-e, vagy egész gondolkodása a „zsidókérdés megoldásának” „fixa ideája” köré szerveződik.
- 6 „Semmi sem valóságosabb, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathányáról, megbízhatatlanságáról. Semmi sem valóságosabb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságuk szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról,

- embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok *valóságos* tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben.” (Bibó 1986b: 686).
- 7 Ebbe az a kétszínű propaganda is belejátszik, amelyet a tömegközlelési eszközök folytattak a cigánysággal kapcsolatban (Lázár, Zsigó 1989; Hancock 1991).
  - 8 Lásd a franciaországi „csador-ügyet”.
  - 9 A büszkét és a gazdagot kedvező tulajdonságnak vettük, a szegényt pedig kedvezőtlennek.
  - 10 A faktorelemzéseket két lépésben végeztük. Az első lépésben minden olyan tulajdonságot bevontunk az elemzésbe, amelyet a válaszadóknak legalább a tíz százaléka megemlített a második lépésben viszont - az áttekinthetőség érdekében - csak azokat a tulajdonságokat vettük figyelembe, amelyek legalább 0.5-es faktorsúllyal kapcsolódtak egy-egy faktorhoz.
  - 11 1987-ben csak azoknak a véleményét kérdeztük, akik tudták, hogy vannak olyan országok, ahol nagy számban élnek magyarok (91 százalék), így az akkori válaszolóknak egy árnyalatnyival magasabb volt az átlagos iskolai végzettségük, mint az 1985-ösöknek és az 1993-asoknak.
  - 12 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *Teljesen érthető, ha az, aki nem boldogul itthon, nyugaton próbál szerencsét.* Ezzel a megkérdézettek 29 százaléka értett egyet.
  - 13 1983-ban, 1985-ben és 1987-ben csak azok véleményét kérdeztük meg, akik tudtak a szomszédos országokban élő magyarokról. 1993-ban pedig mindenkit megkérdéztek. Így az első négy alkalommal válaszolóknak, ha egyre kisebb különbségekkel is, magasabb volt az átlagos iskolai végzettségük, mint az utolsó alkalommal válaszolóknak.
  - 14 1983-ban és 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha önállóan intézhetnék ügyeiket,* 1993-ban pedig azt a megfogalmazást használták, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha elérnék, hogy az adott országon belül önállóan intézhessék dolgaikat.*
  - 15 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha a magyarlakta területeket visszacsatolnák Magyarországhoz.*
  - 16 1983-ban és 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *A szomszédos országokban élő magyarok problémája csak akkor oldódna meg, ha Magyarországra települnének.*
  - 17 Azt, hogy a rendszerváltozás után az emberek már sokkal egyértelműbben elutasították a határrevíziót, más kutatási eredmények is alátámasztják. 1992 szeptemberében a megkérdézettek kétharmada azt mondta, hogy *nem tartaná kívánatosnak a jelenlegi határok megváltoztatását,* és a revízióval járó áldozatokat a „revizionisták” sem vállalták volna. 97 százalékuk csak *békés eszközökkel* változtatta volna meg a határokat, és csupán két százalékuk (az összlakosság hat ezreléke) alkalmazott volna katonai erőt. Kevésbé utasították volna el a revíziót akkor, ha emiatt „csak” *a határokon túl maradó magyarok helyzete romlott volna tovább:* ebben az esetben 14 százalékuk (az összlakosság 3,8 százaléka) változtatta volna meg a határokat. Ezeknek az embereknek a többsége akkor is támogatta volna a revíziót, ha emiatt *a határokon túl maradó magyarok tömegesen menekültek volna hozzánk* (58 százalék, az összlakosság 2,9 százaléka). Am a

- menekülőkkel nem törődőknek is csak töredéke változtatta volna meg a határokat akkor, ha emiatt *háborúba keveredtünk volna más országokkal* (16 százalék, az összlakosság hat ezreléke).
- Egy hónappal később a megkérdezettek 71 százaléka elutasította azt a megállapítást, hogy *Magyarországnak mindent meg kell tennie az elcsatolt területek visszaszerzéséért*. A beletörődést részben a háborútól való félelem motiválta: az emberek 82 százaléka attól tartott, hogy *a határkérdések feszegetése háborúba sodorhatja az országot* (1987-ben még csak 56 százalékuk vélekedett így), és csak 24 százalékuk hitt abban, hogy *a szomszéd országokban zajló események lehetővé teszik a határok békés megváltoztatását*. Ugyanakkor a revízió elutasítása mögött a szolidaritás hiánya is meghúzódott: az emberek 80 százaléka úgy ítélte meg, hogy *a kormánynak inkább az itteni magyarokkal kellene törődnie, mint a szomszéd országokban élőkkel*.
- 18 1983-ban a hátrányos megkülönböztetésről tudó kérdezettek 72 százaléka mondta azt, hogy *a kormány tesz valamit a magyar kisebbségek érdekében*; 1985-ben 69 százalékuk nyilatkozott így. Az első alkalommal *a magyar kisebbségek érdekében tett lépéseket az ezekről tudók 55 százaléka tartotta elegendőeknek*; a második alkalommal 52 százalékuk.
- 19 1983-ban azok véleményét kérdeztük meg, akik tudtak a szomszédos országokban élő magyarok hátrányos megkülönböztetéséről, 1985-ben azokét, akik azt mondták, hogy Magyarországon élnek nemzetiségek, nem magyar anyanyelvű emberek, 1987-ben pedig azokét, akik úgy nyilatkoztak, hogy nálunk vannak nemzetiségek, nemzeti kisebbségek. Így az 1983-as válaszadóknak jóval magasabb volt az átlagos iskolai végzettségük mint az 1987-eseknek, az 1985-ösöknek pedig egy árnyalatnyival alacsonyabb.
- 20 1983-ban és 1985-ben azt a megfogalmazást használtuk, hogy *Nekünk is csak annyira kell tiszteletben tartanunk az itt élő nemzetiségek jogait, amennyire a szomszédos országok tiszteletben tartják az ott élő magyarokéit*.
- 21 Az 1978-as „cigányvizsgálatban” többek között arra válaszoltak a megkérdezettek, hogy kit tekintenek magyarnak, illetve cigánynak. A magyarok meghatározásakor 22 százalékuk említett kedvező tulajdonságot, a cigányok meghatározásakor pedig két százalékuk. Ugyanakkor a cigányok leírására 39 százalékuk használt kedvezőtlen tulajdonságokat. A cigányok spontán jellemzésére lásd még Csepeli 1984: 215-217.
- 22 A faktorokat két lépésben alakítottuk ki.
- * A csillag azt jelenti, hogy a két eredmény közötti különbségek szignifikánsak, vagyis nem a véletlen művei.
- 22 E változások annál figyelemreméltebbek, mivel az 1978-as és 1988-1989-es vizsgálatok eredményeinek összehasonlítása ezekkel szögesen ellentétes változásokra utal (Tomka 1991: 30).
- 23 Ugyanilyen eredményekre jutott Kovács András (1993) abban a vizsgálatban, amelyet magyar egyetemi és főiskolai hallgatók 1000 fős országos reprezentatív mintáján végzett az antiszemitizmusról.
- 24 A faktorokat két lépésben alakítottuk ki.

Irodalom

- Ágh Attila 1992. A kényszerdemokrácia paradoxonjai. *Társadalmi Szemle* 12. 3-14.
- Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest, Gondolat.
- Angelusz Róbert 1983. *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat.

- Bibó István 1986. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949*. Budapest, Magvető.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő* 1. 7-22.
- Csepeli György 1984. *Bevezetés a .szociálpszichológiába*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Csoóri Sándor 1991. Nappali hold (2). In: *Magyarország politikai évkönyve 1991*. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Budapest, Ökonómia Alapítvány-Economix Rt. 671.
- Doise, Villem 1980. Csoportközi viszonyok és reprezentációk. In: *Csoportlélektan*. Szerk. Pataki Ferenc. Budapest, Gondolat.
- Faragó Béla 1995. Demokrácia és kisebbségek. *Világosság* 1. 51-64.
- Hancock, Ian 1991. Cigány sztereotípiák. *Phralipe* 1991.
- Karády Viktor 1991. A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy kérdéskör történeti megközelítésére. *Regio* 2. 3-35.
- Kovács András 1993. Zsidók és magyarok. Csoportsztereotípiák mai magyar egyetemisták körében. *Világosság* 8-9. 68-75.
- Kovács Mónika 1993. Kategorizáció és diszkrimináció. Az antiszemitizmus mint csoportnyelv. *Világosság* 5.52-61.
- Lázár Guy 1983. A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvélemény-kutatások tükrében. Budapest, TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- Lázár Guy 1993. Jólét vagy szabadság? Közvélemény-kutatások a rendszerváltásról. *Mozgó Világ* 8. 39-51.
- Lázár Guy, Zsigó Jenő 1989. Torzító tükörben. Gondolatok a cigányság és a tömegkommunikáció viszonyáról. *Magyar Nemzet* szeptember 25.
- Lendvai Judit 1993. *A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiá*. Kandidátusi értekezés. Sokszorosított kézirat.
- Lendvai Judit-Szabó Ildikó 1994. Zárt karokkal. Kisebbségkedvelés. *HVG* április 29.
- Martinussen, Willy 1986. Önvédelem-e a nacionalizmus? Norvégia példája. *Szociológiai Figyelő* 2-3. 101-113.
- Olzak, Suzan 1993. Etnikai konfliktusok elemzési stratégiái. *Regio* 1. 159-182.
- Pártos Ferenc 1979. A cigány és a nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalmpolitikai célkitűzésekről. In: Hann Endre, Tomka Miklós. Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Budapest, TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- Szabó Ildikó 1994. Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. *Világosság* 3. 61-73.
- Szabó Miklós 1984/1985. Magyar nemzettudat-problémák a XX. század második felében. *Medvetánc* 1984/4 - 1985/ 1 . 45-74.
- Szabó Miklós 1989. Pluralizmus és nemzet. *Limes* 1. 53-57.
- Tajfel, Henri 1980. Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csepeli György. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tomka Miklós 1991. Gazdasági változás és a cigányokkal kapcsolatos közvélemény. In: *Cigánylét*. Műhelytanulmányok. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. Turner, John C. 1980. A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoport
közeli viselkedés távlatai. In: *Csoportlélektan*. Szerk. Pataki Ferenc. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Ungvári Tamás 1991. A parvenü és a pária. A kulturális antiszemitizmus arcai. *Világosság* 7-8. 492-508.

Wald, Paul é. n. *Juifs et Hongrois*. Constitution discursive des catégories sociales dans un corpus de courrier de lecteurs. (Kézirat) Budapest.

GUY LÁZÁR

THE ROLE OF MINORITIES IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY

The author gives an overview of the results of opinion polls on national identities made between 1973 and 1993. His survey shows that the relationship to minorities is characterized by a great deal of uncertainty, accompanied, for many people, by an insensitivity to minority problems or even by hostile attitudes towards minorities.

Many people still have prejudices against Hungarians living in Western countries. Such prejudices were created by the propaganda against emigrants as well as by enviousness.

What should be done to the Hungarian living in the neighbouring countries? - this question

provoked even more confusion. The majority of the population would like the government to take measures in their favour, but this includes not only that they should apply to international authorities but also to reannex the territories where Hungarians live or to remove them to Hungary. On the other hand, many people fear that the measures taken by the government are detrimental for the position of the Hungarian living in neighbouring countries or may embroil Hungary in war. A considerable number of people would not regret if Hungarian minorities adapted themselves to the circumstances and merged in the population of that country.

These phenomena are connected to the fact that neither a sensitivity to minority problems nor the claim to an unconditional enforcement of minority rights have been developed in the majority of the population. This fact is also manifested in that many of them question the existence of minorities living in Hungary and would support the idea of using them to blackmail the neighbouring countries.

An even more serious problem is that an overwhelming majority of people have hostile attitudes toward the Gypsies. They are considered as an entirely outgroup that functions mainly as a negative reference group and from which they demarcate themselves. The Gypsies are accepted by the public only as an independent ethnic group but not as an assimilating one. The majority of people think it necessary to maintain Gypsy traditions as well as acknowledge the Gypsies' cultural performance and do not want them to entirely adopt Hungarian ways. At the same time, the public opinion does not have confidence in the Gypsies' adapting themselves to society by their „own” efforts and therefore expects to accelerate this process by the use of pressure instead of increased support.

Unlike the Gypsies, the Jews are considered by general consciousness as a relative outgroup that functions primarily as a positive reference group. The particularities attributed to this ethnic group refer to its ability to enforce its interests.

However, the changes in the attitudes toward minorities between 1973 and 1993 show that some favourable processes have taken place during this period: there has been a growth in the sensitivity of the public toward minority problems and therefore the chance to clarify the national image has also increased. These processes begun in the previous political system, but gathered momentum only after the change of regime.

VÉCSEY KÁROLY

Cigányok a székelyföldi Parajdon

A cigánykérdés az 1989. december előtti korszakban ideológiai tabunak számított Romániában, s jóllehet más európai államokhoz viszonyítva Romániában nagyszámú cigány lakosság élt és él, a kérdés társadalomtudományi elemzése teljességgel hiányzott. Az 1992-es népszámlálási adatok szerint 409.723 cigány élt az országban. Tekintettel arra, hogy a tényleges és a bevallott cigány identitás közötti diszkrepancia nagy, egyes szakértők egymillióra, mások két-hárommillióra becsülik számukat. Amennyiben az első becslést fogadjuk el irányadónak, ez a népközösség az ország összlakosságának 4,3 százalékát teszi ki, ha pedig a legutolsó becs-lést fogadjuk el, a cigányok az összlakosság 13 százalékát is elérhetik, vagyis közel kétszeresen meghaladják a magyar kisebbség arányát, illetve lélekszámát.

Függetlenül a valósnak tekinthető létszámtól, nagyszámú, sajátos státusú etnikumról van szó, amelynek emberjogi és kisebbségjogi helyzete igen nehéz. A romániai cigányság gyakran emberáldozatokat is követelő pogromok célpontja, napjainkban pedig a munkanélküliség elsőszámú áldozata. A romániai cigány népcsoport olyan etnikum, amelynek nincs anyaországa, nincsenek nemzeti szimbólumai (címer, zászló, himnusz, nemzeti kulturális intézmények). Mindezekkel az integráló erővel a cigányok sehol sem rendelkeznek. Amint ismeretes, az adott nemzetközi közösség neve (angol, francia, magyar, román stb.) szintén nemzeti szimbólum. A cigány népnév pejoratív konnotációja közismert. Ilyenformán ez a rendkívül hatékony ideológiai eszköz sem tekinthető funkcionálisnak a cigányok nemzeti önazonossága alakításában. Sok szempontból maga a népnév is rejtőzködésre készítő tényező. De erre a kérdésre még visszatérünk.

A fentiekhez hozzátartozik még egy társadalmi-gazdasági-kulturális szerkezet szempontjából töredékes, csonka közösség képe. (A saját tőkés-vállalkozói réteg és értelmiség szinte teljesen hiányzik, az írásbeliség szintjét még el nem ért műveltségük, a társadalom hierarchiájában a nagy többség alacsony helyet foglal el, mivel a cigány népesség alacsony iskolai szakmai szinten áll.) Nagy vonalakban így lehet érzékeltetni ennek az etnikumnak a sajátos státuszár. Az a tény, hogy a cigány nyelvet csupán a családok egy részében használják kommunikációs eszközként (diglosszia), sőt még onnan is kiszorulóban van, jól kifejezi ezen etnikum önazonosság-tudatának fejletlen szintjét.

A rejtőzködő etnikum

Felmérésünket Parajd községben, a hozzátartozó Alsó- és Felsősfalvával, Hargita megye egyik urbanizálódó helységében végeztük. Helyszíni adat-gyűjtésünk szerint 267 cigány él a községben, közülük 122 a férfi és 145 a nő. A kérdőív alapján kérdezett 58 személyből 21 cigánynak, 1 romának 29 magyarnak, 2 személy pedig magyar cigánynak vallotta magát. Öt személy határozatlan álláspontra helyezkedett e kérdésben. A családban beszélt nyelv mintegy megerősíti a fenti adatok hitelét: a megkérdezettek három-negyede odahaza magyarul beszél; a családi környezetben cigányul beszélők aránya 22 százalék, három személy nem nyilatkozott e kérdésben.

A kérdőívvel felmért minta korcsoport szerinti megoszlása a következő: 15 személy a 15-25 év, 29 személy 26-40,9 személy a 41-60 évesek korcsoportjába tartozik, a 60 éven felüliek száma öt. Az írni-olvasni tudás szempontjából a helyzet a következő: jól tud írni-olvasni 24, gyengén ír-olvas, csupán betűzni tud 17, írástudatlan 17.

A rejtőzködő etnikum munkahipotéziséből kiindulva, még egy harmadik kérdést is megfogalmaztunk kérdőívünkben a nemzeti önazonosság kapcsán: Jobban szeretné, ha romának és nem cigánynak neveznék? A roma elnevezést 8 megkérdezett preferálta. A többség (26 személy) elutasította ezt az erdélyiek számára szokatlan elnevezést, 16 személy a magyar, illetve a magyarcigány elnevezés mellett tört lándzsát, 8 személynek nem volt határozott véleménye ebben a kérdésben.

A jelek szerint az idősebb generációk tagjai közül kerül ki a magyar asszimilánsok zöme. A határozatlanok (5 személy) közül 4 25-40 év, 1 pedig 40-60 év közötti. A magukat cigány nemzetiségűeknek valók között 11 nő és 10 férfi van; tehát a nemekhez való tartozás nem játszott szerepet ez opció kialakításában. (Emlékeztetjük az olvasót, hogy a mintába 28 férfi és 38 nő került). Az írni-olvasás szempontjából az utóbbi csoport tagolódása a következő: 4 írástudatlan, 9 félanalfabéta és 8 tud írni-olvasni.

A magyar nemzeti önazonosságot vállalók közül 10 írástudatlan, 7 fél-analfabéta és 12 írni, olvasni tudó. Ez a mutató nem releváns a nemzetiséghez való tartozás szempontjából. Feltételezhetően a családi hagyományok határozzák meg azt, hogy ki milyen nemzeti önazonosságot vall magáénak. A család tudvalévően fő szerepet játszik az értékek és nem értékek szelekciónjában, interiorizálásában. E funkciójának gyakorlása során közvetíti az utódoknak a cigányokkal szembeni faji előítéleteket is, amelyeknek léte és intenzitása vitathatatlan szerepet játszik a nemzeti önazonosság vállalásában, illetve megtagadásában.

Természetesen, ennek az álláspontnak a kimunkálásában, amint azt látni fogjuk, számos más tényező is modelláló szerepet tölt be. A cigányok önazonosságát, annak fejlettségi szintjét, dimenzióit több irányból próbáltuk feltérképezni.

Közismert, hogy a régi korszakok emancipált cigányainak zöme, igyekezett beilleszkedni a többségi, műveltebb nemzetbe, illetve társadalomba. A romániai cigányértelmiség száma rendkívül alacsony. Különösen 1989 után kialakulóban van azonban az a művelt cigány értelmiség, amely azonosul népével. A kettős identitást az új elit sem zárja ki. Ez a magatartás érthető.

Erdélyben, első ízben, 1441-ben jelentek meg a cigányok. Tehát immár öt és fél évszázada szülőföldjük ez a régió. Amikor a kettős identitásról szólunk, azt is hozzá kell fűznünk: a cigánybarát értelmiség nem várja el a populáció asszimilálódását. A demokratikus társadalom integrálni, nem beolvasztani akarja a kisebbségeket, s így a cigányokat is. Az asszimiláció elfogadása, avagy elutasítása a cigány lakosság döntési szférájába tartozó kérdés. Ami közös lehet a cigányok és nem cigányok törekvéseiben, az a cigányság marginalizált helyzetének megszüntetése, a kialakuló társadalmi struktúrákba való integrálódás révén.

A kérdésre visszatérve: Parajdon a megkérdezettek többsége, 53 százaléka úgy vélte, a jómódú, művelt cigányok nem segítik szegényebb, kevésbé művelt társaikat; 40 százalék szerint a szegény cigányokat a gazdagok többé vagy kevésbé támogatják. A megkérdezettek 10 százalékának nem volt véleménye vagy pedig nem válaszolt erre a kérdésre. A jelek szerint a cigányok közötti belső kohézió kezd kialakulni. A kialakuló cigány burzsoázia és értelmiség jövőbeni politikai attitűdjének jellegétől, irányvételétől függ ennek a folyamatnak a jövőbeni alakulása.

Az alábbiakban bemutatjuk, hogyan érzékelik a faji előítéletek létét, intenzitását Parajd község megkérdezett cigány lakosai. Arra a kérdésre, hogy tapasztaltak-e a magyarok részéről faji előítéletet a cigányokkal szemben, a megkérdezett 58 személy közül 9 azt válaszolta, hogy gyakran, 29 néha, 14 pedig nem tapasztalt ilyen jelenséget. Az előítéletes megnyilvánulások közül a leggyakoribb a gúnyolódás és a szidalmazás; testi bántalmazásáról senki, a munkaadás megtagadására pedig 1

személy panaszkodott. Az előítéletes megnyilvánulásokkal szemben a magyarok többsége nem, vagy ritkán kel az érintett cigányok védelmére. Ez arról tanúskodik, hogy a cigányellenes előítéletek ma is léteznek a község magyar lakosságának mentalitásában, magatartásában, viselkedéskultúrájában. A szenvedő alanyok észlelései szerint ez a negatív előjelű tudati, magatartásbeli jelenség nem minősíthető teljesen általánosnak, sem pedig túlságosan agresszívnek. Ennek tulajdonítható többek között az a tény, hogy bár az elmúlt két év alatt két személyt (egy tornatanárt és egy községi rendőrt) gyilkoltak meg cigányszármazású személyek, ez nem vezetett cigányellenes pogromra, úgy ahogyan az az ország több mint 20 helységében (Kogălniceanu, Hadre stb.) történt.

Parajdon, a faji előítéletek szintje, struktúrája messze állt attól az intenzitástól, amely robbanásszerű interetnikai konfliktusba torkollott volna.

A kérdőíveket kitöltő személyek megfigyelései szerint a cigányok ellen irányuló faji előítéletek az eseteknek mintegy a felében (48 százalék), csupán néha nyilvánulnak meg. A jelek szerint a faji előítéletek intenzívebb formái gyakrabban sújtják a nőket, mint a férfiakat. A férfiak 11 százaléka, a nők 20 százaléka tapasztalta e negatív magatartás megnyilvánulását. Ez, hogy úgy mondjuk, logikus: a faji előítéletek is elsősorban a gyengébbeket sújtják.

A megkérdezettek 24 százaléka szerint nem léteznek faji előítéletek, a határozatlanok a megkérdezettek 10 százalékát teszik ki. De a részadatoktól függetlenül tény, hogy Parajdon nincs etnikumközi feszültség. Ha ez a sajnálatos viszony fennállt volna, az említett két gyilkosság alkalmával a pogromba torkolló faji összecsapások elkerülhetetlenül kiobbantak volna.

A cigányok ellen irányuló faji előítéletek verbálisak az esetek 69,8 százalékában: szidalmazás, gúnyolódás, persze a megfelelő metakommunikatív jelzésektől, gesztusoktól kísérve. A megkérdezettek bevallása szerint nem fajultak testi bántalmazássá az említett negatív mentalitások, viselkedések.

A faji előítéletek tárgyát képező személyek védelmére ritkán kelt a magyar lakosok közül valaki a cigány megkérdezettek bevallása szerint az esetek 33 százalékában, gyakran az effajta konfliktusok 11 százalékában; 25 személy nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy a faji előítéletek konkrét kinyilvánításai esetén a jelen levő magyar személyek védelmükre keltek volna, 8 személy pedig nem válaszolt e fenti kérdésre.

Amint mondani szokás, a cigányok és magyarok közti kapcsolatok, az esetek jelentős hányadában magukon viselik a faji előítéletek jeleit; ennek ellenére a helyzet nem rejt magában kiobbanni kész konfliktusokat. Ennek ellenére a parajdi magyar lakosok egy el nem hanyagolható részének passzivitása az ilyen esetekben, másrészt a faji előítéletek hordozóinak elítélendő megnyilvánulásai arra kell készítsék az illetékes helyi szervezeteket, s minden előítélet ellenes személyt, hogy a minimumra csökkentsék a negatív magatartásokat. A preventív módszer nem csupán az orvostudományban, hanem a társadalmi élet bármely területén is hatékony eszköz és módszer, a bajok, konfliktusok megelőzésében, a civilizált együttélés normarendszerének megszilárdításában.

Kérdőívünkben szerepelt egy kérdés, amely a cigányok ellen irányuló faji előítéletek okait tudakolta. Figyelemre méltó az opciók értékrendje. A viszonylag sok megkérdezett által beismert objektív és szubjektív okok ténylegesen égető kérdései közé tartozik a cigányság beilleszkedése, s nem kevésbé a cigányok egy részének munkakerülése. Képmutatás volna gáncsoskodni amiatt, hogy a viselkedéskultúra, a testi higiénia, s az elhanyagolt öltözködés terén mutatkozó fogyatékoságokat nagyon kevés megkérdezett tette szóvá, hiszen különösképpen a viselkedéskultúra alapvető

normáinak, értékeinek respektálása, meglehetősen alacsony szintű a nem cigány lakosság körében is.

A mintában foglaltak iskolai végzettségi struktúrái nem valami kedvezőek. Az 58 megkérdezett közül mindössze 3 végzett szakiskolát, 18 általános iskolát. Az elemi 15-en végezték el, 22 személy pedig nem járt iskolába vagy csak egy-két elemi osztályt végzett. Érthető tehát, hogy közülük 17 félalnfabéta, 17 pedig analfabéta.

Az előbbieken tárgyalt helyzetek elkerülhetetlenül alacsonyabb rendűségi komplexusok kialakulására vezetnek a cigányok körében. Ez nagymértékben járul hozzá a rejtőzködéshez, azaz az etnikai identitás letagadásához, eltitkolásához. Az alacsonyabb rendűségi érzésnek, tudvalevőleg gyakorta agresszív magatartás a következménye. Ezt a tény, vagyis a rejtőzködést, a román demográfusok is elismerik. Vasile Ghetău, a romániai központi statisztikai hivatal vezérigazgatója *Több, mint egy egyszerű megszámolás* címmel a jelenlegi kormánypárt orgánumban az *Azi* 1992. július 7-i számában közölt tanulmányában utal arra, hogy sok esetben a cigánycsaládok nagyon komolyan, nemegyszer erőszakos hangnemben hívták fel a kétkedő számlálóbiztosok figyelmét arra, hogy csak az általuk bediktált (többnyire román vagy magyar) nemzetiséget írják be a népszámlálási kérdőívbe. (Ld. Varga E. Árpád: Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája 1880-1992 In: Magyarország és Európa, 2. 1994. 4. 40.) Mivel a nemzetiséget szigorúan a közvetlenül érdekeltnek bevallása alapján kell bejegyezni, a belátható jövőn belül nem sok remény van e kusza helyzet megnyugtató tisztázására.

A cigányokról alkotott vélekedések, magatartások sztereotípiává merevültek. Márpedig a szociálpszichológiai megfigyelések szerint az emberek gondolkodásában tapasztalható klisészerű, sematikus képzetek, vagyis a sztereotípiák természetüknél fogva rendkívül lassan módosulnak, tűnnek el. Amennyiben vannak csoportok, amelyeknek érdekük az interetnikai feszültségek fenntartása, még reménytelenebb e sztereotípiák elenyészése. Ha éppenséggel a rivalizálás esetei is fennállnak (a cigányoknak fontos pozícióik vannak a vándorkereskedelemben, általában a kaotikus piaci viszonyrendszerekben), az előítéletek újabb impulzusokat kapnak, s tartóssá válásuk így egy lehetséges alternatíva.

A cigányok életmódja és oktatása

Dolgozatunkban olyan etnikum helyi csoportjának problémáit írjuk le és értelmezzük, amelynek nincsenek autonóm kulturális, tudományos intézményei, s előreláthatólag egyes rendhagyó esetektől eltekintve nem is lesznek. A kutató feladata tehát annak feltárása, hogy a parajdi cigányok helyi közössége milyen mértékben integrálódott a helyi kulturális struktúrákba, mindenekelőtt a tanügyi hálózatba.

Az írni-olvasni tudás arányai egy országos minta alapján

	jól	gyengén	nem
Férfiak:	55,8	26,7	18,7
Nők:	40,6	23,9	18,7 (100% ?!)

Forrás: Zamfir, Elena-Zamfir, Cătălin (ed.): Țigani... București 1993. 93.

A fenti táblázat adataiból kitűnik az a közismert tény, hogy a cigány lakosság iskolázottsági szintje olyannyira alacsony, hogy többségük nem illeszkedhetett be a szakiskolák hálózatába, a magasabb szintű tanügyi intézményekről nem is beszélve. A

nők iskolázottsági szintje jóval alacsonyabb, mint a férfiaké. A helyzet még rosszabb az írás-olvasás (a számolást sajnos nem kérdeztük meg) tényleges elsajátítása terén. A férfiak 57 százaléka, a nők 27 százaléka tud írni, olvasni; a többi analfabéta vagy pedig félanalfabéta. A jövő nem sok jót ígér, mert bár növekedett a legfiatalabb korcsoportnál az általános iskolát végzettek aránya (a 16-25 évesek közül

53 százalék elvégezte a 8 osztályt), viszont *nullára süllyedt* a szakiskolát vagy annál magasabb szintű iskolát végzettek aránya. Itt említjük meg, hogy az említett országos felmérés adatai szerint a férfiak 38 százaléka a nők 29 százaléka gimnáziumot végzett, a líceumot a férfiak 6 százaléka a nők 2 százaléka, posztliceális tanfolyamot pedig a férfiak 1 százaléka a nők közül pedig 0,3 százalék végezte el.6

Sokat olvashattunk mostanában az iskola válságáról, s ezen belül a falusi iskolahálózat dezorganizálódásáról. Íme egy konkrét helyi példa az általános leépülésre: felgyorsult az analfabéták termelése, s nem csupán a cigány-lakosság körében, hanem a szegényebb sorsú népesség között is általában csökken az 5-8 osztályokba beiratkozottak száma, nem is beszélve a líceumokról. A jelek szerint az ország jelenlegi vezető elitjének ez a jövőépítő koncepciója; így képzelik el az Európához való felzárkózást.

A cigánycsaládok aspirációs szintje, a lehangoló helyzet ellenére, viszonylag magas. A szülők 50 százaléka szakmunkás pályát szeretne utódai számára, 21 százalékuk még nem döntött a gyerekek pályaválasztásának kérdésében, 18 százalékuk nem válaszolt a kérdésre. A parajdi cigányok jelenlegi társadalmi szakmai státusa alacsony, de aspirációs szintjük magas. Ez nyilvánvalóan inkább vágy, mint megvalósítható célérték.

Az előbb elmondottakból kitűnik, hogy a parajdi cigányszülők helyzete több mint aggasztó: gyors ütemben folyik a fiatalok marginalizálása; a társadalmi struktúrákba való beilleszkedés mindinkább csak alaptalan reménykedés tárgyává válik.

Család, lakáskörülmények

A család rendkívül fontos szerepet játszik a cigányok életében. Azt is mondhatnánk: a cigányok közössége családközpontú társadalom. Sajnos, nem ismerjük e populáció eredeti családszervezési rendszerét. Amint az, az alábbi táblázatokba foglalt adatokból kitűnik, a parajdi cigányok sokat átvettek annak a társadalomnak a családszervezéséből, amellyel szimbiozisan élnek. A jelek szerint a nők, s a fiatalabb kor-osztályok preferálják az informális házasságokat. Globális szinten az informális házasságok aránya megközelíti a formális házasságok arányát. Ha levonjuk a nőtlenek és a hajadonok számát, kiderül, hogy a 47 házasságból 26 formális, 21 pedig informális. Ha a jelenlegi trendeket nem zavarja meg semmi, úgy az informális házasságok aránya szüntelenül növekedni fog, hiszen a 15-25 évesek korcsoportjában 7 házasságból 2 formális, 5 pedig informális. Hogy ez jó vagy rossz hatással lesz a cigánycsaládok jövőjére, azt jelenleg nehéz volna megjósolni. Lehetséges az is, hogy az informális házasságok tartósabbnak bizonyulnak a törvény által szentesített házasságoknál. Egyébként az elvált nők száma a jelenlegi mintában mindössze 2.

Közismert a cigányok magas szaporulati aránya. Az már kevésbé közismert, hogy a halandóság rátája is jóval magasabb a magyarokénál és a románokénál.

A 3-8 gyerekes családok aránya 85,1 százalék. Avégett, hogy pontosabban körvonalazott képet kapjunk a parajdi cigánycsaládok gyermeklétszámának viszonyított nagyságáról, tudnunk kell a következőket: az 1977-es népszámlálás adatai szerint ezer 16 év fölötti elemi iskolát vagy annál kevesebbet végzett nőre 2 628, az általános iskolát végzett nőkre pedig 2 042 élve született gyerek jutott. Más

szavakkal, egy elemi vagy annál kevesebb iskolát végzett nőre 2,63 százalék gyerek, s az általános iskolát végzett anyákra is 2,04 gyerek jutott. Megejtve a megfelelő statisztikai számításokat, egy parajdi 16 éven felüli cigány nőre átlagban négynél valamivel több jut. Megjegyezni kívánjuk: a népszámlálási adat nem településtípus szerint bontott adat; továbbá nem számol a csecsemő és gyermekhalandósággal sem. Tudvalevőleg, a falusi nők több gyermeket szülnek, mint a városiak; az is ismert, hogy a csecsemő és gyermekhalandóság rátája valamivel magasabb falun, mint városon. Mindezeket szem előtt tartva megállapíthatjuk: a parajdi cigány anyák megközelítően kétszer annyi gyermeket hoznak a világra, mint a nem cigány nők, az országos átlagot véve alapul. A cigánycsaládok gyerekáldásának értékelése során még megjegyezzük: Hargita megyében a 3, vagy annál több gyermekes családok aránya az összcsaládokhoz viszonyítva, ugyancsak 1977. január 5-én (az 1992-es népszámlálás adatai szerint országos szinten 1790 élveszülés jutott 1 000 16 éven felüli nőre) 34,66 százalék. A parajdi cigány nők esetében ez az érték, amint már mondtunk 85,11 százalék, azaz 2,46-szor magasabb mint a Hargita megyei átlag.

A családtervezésnek csupán elemi formáiról beszélhetünk a parajdi cigányok esetében. A fogamzásgátló szerek használata ritka kivétel. Nem rendelkezünk a műviveléssel kapcsolatos adatokkal. Feltételezhetően, a családtervezés eme végső eszközével a parajdi fiatal cigány nők is élnek. Tekintettel alacsony műveltségi szintjükre, s azon belül a szexuális élet kultúrájának szintjére, más családtervező eszköz használata nem valószínű e szubkulturális csoport tagjai között.

Országosan is hasonló a helyzet, úgy amint az, az alábbi táblázat adataiból is kitűnik. Előzetesen még megjegyezzük, hogy az egy családra jutó gyermekek számát a cigányok esetében, egy országos szintű mintán, az összlakosság adatait pedig az 1992-es népszámlálás adatai alapján számították ki.

A romániai szülő nők gyermekeinek száma (százalékokban).

A gyermekek száma	Cigány	Nem cigány	A kettő közti különbség
1 gyermek sem	8,8	27,5	-18,7
1 gyermek	15,8	20,5	-4,6
2 gyermek	15,7	26,6	+10,9
3 gyermek	15,2	11,7	+3,5
4 gyermek	14,9	7,0	+7,9
5 gyermek	13,3	3,2	+10,1
6 gyermek	7,2	1,5	+5,7
7 gyermek	3,4	0,8	+2,6
8 gyermek	2,3	0,5	+1,8
9 gyermek, s annál több	3,4	0,7	+2,7
Összesen:	100,0	100,0	-0,2

Forrás: E. Zamfir, Cătălin adatai szerint a családi kötelékben élő cigány nők 74,6 százalékának van 3 vagy annál több gyermeke. A nem cigány nőknél az országos szintű adatok esetében ez az arány 25,4 százalék, vagyis mintegy 3-szor annyi (29,7 százalék) cigány nőnek van 3 vagy annál több gyermeke.

Lakáskörülmények

A jelek szerint a patrilocális exogám házasság intézménye a cigányok közt is létezik. Ennek tulajdonítható az a tény, hogy a 30 nő közül 7 más helységekből került jelenlegi lakhelyére. A férfiak, egy kivételtől eltekintve autochton lakosok a községben. Munkahipotézisünk szerint a lakhelyi stabilitás jótékonyan befolyásolta az elemzett népesség viszonyát a község magyar lakosságához, de lakáskultúráját is pozitívan alakította.

Tekintettel kutatásunk extenzív jellegére e jelenségkomplexumot túl-nyomórészt mennyiségi szempontból írjuk le s értelmezzük, de nem mellőzzük teljesen e kardinális életmódbeli kérdés minőségi vonatkozásait sem. Magától érthetően a lakásberendezés, lakásdíszítés, lakásszervezés esztétikai vonatkozásait mellőztük e kérdés bonyolultsága miatt.

Nem szabad sematikus elképzelni a különböző helységekből élő cigányok lakását. A köztudatban gyakorta egy helyiségből álló vályogviskó a cigány család lakása. Parajdon is van ilyen egy helyiségből álló lakás, de amint látni fogjuk, ezek nem vályogból készültek. A lakások 58,6 százaléka szoba-konyhás, 12,1 százaléka 2 szoba-konyhás, 1,7 százaléka pedig 3 szoba-konyhás lakás. A legmagasabb a népsűrűség az egy helyiségből álló lakásokban (5,1 személy) a legkisebb a két szoba-konyhás lakásokban (4,7 személy). A szobák padlózata a 43 lakásban (emlékeztetünk arra, hogy az 58 lakásból, 15 egy helyiségből áll, tehát nincs szobája) deszkából van. A helyiségek falai meszeltek, illetve festettek. 35 konyha falai (60,4 százalék) meszeltek, 22 konyha falai pedig (38 százalék) festettek; egy személy nem válaszolt erre a kérdésre. A szobák falai a 43 lakás közül 19-ben (44,2 százalék) meszeltek, 24-ben (55,8 százalék) pedig festettek.

A konyhák padlóját 35 esetben rongyból szőtt szőnyeg, 21 esetben gyárilag szőtt gyapotszőnyeg, 2 esetben pedig semmi sem takarja. A szobák padlóját 9 lakásban rongyszőnyeg, 31-ben gyári gyapotszőnyeg, 3 lakásban pedig perzsaszőnyeg borítja.

A konyha funkciói megfelelnek a hagyományos falusi modelleknek: főzésre, étkezésre 58 esetben, mosásra, vasalásra 54 esetben, alvásra 55 esetben, tanulásra 31 esetben, rádiózásra, tévézésre 42 esetben használja a család a konyhát.

A szobák funkciói részben hagyományosak, de modern beütések is megfigyelhetők használatukban: alvásra 28 lakásban, étkezésre 4 esetben, rádiózásra, tévézésre 11 esetben vendégfogadásra 34 esetben, olvasásra, tanulásra 15 esetben használják a szobákat. Más szavakkal, a rendszerint népes családok életvitele nem lokalizálódik kizárólag a konyhára; a szobákat is bevonják a forgalomba, azaz egy részüket lakják.

A kérdőíveket kitöltő kérdezőbiztosok beírták a kérdőívben a lakásról, mint egészről kialakult benyomásaikat. Ez elkerülhetetlenül szubjektív elemeket visz be a lakások leírásába, véleményünk szerint mégis rendelkeznek információs értékekkel.

Kétségtelen, hogy a parajdi cigányoknál beszélhetünk lakáskultúráról, természetesen az anyagi lehetőségek s az elfogadott életmódminták keretében. Ez elég nagymértékben összefügg az iskolai végzettség által mért kulturális szinttel. Így például az egy helyiségből álló 15 lakás tulajdonosai közül 8 írástudatlan, 6 félanalfabéta, s csupán 1 tud közülük írni-olvasni; 10 foglalkozás nélküli, 3 alkalmi kereskedő, 2 szezonmunkás. Sokatmondó tény, hogy a 47 lakásból mindössze 3 konyhának föld a padlózata, s vályogból készült ház csupán egy van. Az sem jelentéktelen, hogy a konyhák falainak 38 százaléka, a szobák falainak pedig 46 százaléka festett. A szőnyegek, amelyek a padlókat borítják, a falvédők s más lakásdíszítő elemek jelenléte mind azt a törekvést tükrözi, hogy a lakás otthonias, esztétikai szempontból is elfogadható legyen. A fejtegetést lezárva, azt mondhatnánk: bizonyos ellentmondás áll fenn a parajdi cigányok anyagi-civilizációs és kulturális

szintje között. Ez utóbbi, amelyet, sajnos csupán az írni-olvasás s az iskolai végzettség szintjével mértünk, a férfiak esetében az említett országos minta szintjén áll, a nők esetében jóval e minta adatai alatt állanak.

Természetesen nincs kizárva az, hogy az országos minta nőkre vonatkozó kulturális mutatója nem releváns. Nagyon aggasztó az 1989 utáni években az iskolát nem látogató cigány gyermekek növekedése. A jelek szerint az életszínvonal esése mellett ebben a negatív irányzatban a demokrácia sajátos értelmezésének is szerepe van.

Cigány-magyar viszony

A faji előítéletek létét, okait, megnyilvánulási formáit egy előző fejezetben elemeztük. Ez természetszerűleg a magyar-cigány viszonyrendszer negatív vetületéhez tartozik. A továbbiakban rátérünk e viszonyrendszer más vonatkozásainak leírására és értékelésére, amelyek a maguk összefüggésében lehetővé teszik e két etnikum civilizált együttélését Parajdon, s a hozzátartozó Alsó- és Felsőszófalván. E kapcsolatrendszerre vonatkozó kérdéssorozat a civil társadalom szférájába tartozik. Tudvalevőleg a nem formalizált kapcsolatok hálózata, amely a társadalmi élet eme szféráját szövi át, lényeges szerepet tölt be egy helyiség lakóinak kultúrált együttélésében.

A kérdés vetületei, amint mondtuk, a civil társadalom különböző szféráihoz tartoznak. Sajnos, a római katolikus és protestáns egyházakat nem foglaltuk bele a kérdőívbe. Az egyházak jelentős segéllyel támogatják és támogatják a szegényebb sorsú cigánylakosságot. A verbális magatartások síkján az összkép pozitív. A község magyar lakossága iránti szimpátia, s egyetértés fejeződik ki az egyes kérdésekben adott válaszok arányszámaiban. Vannak magyar barátai (88 százalék); magyar szomszédaival jó a viszonya (81 százalék); biztonságban, otthonosan érzi magát szülőfalujában (76 százalék); közeli rokoni kapcsolatok kialakítása a magyarokkal házasság révén (35 százalék) a jó kapcsolathálózat létéről tanúskodik.

Egy ilyen légkörben a kollektív bűnösségre alapozott tömeges hisztéria, vandál megtorlás a cigányok ellen kizárt, amint azt Parajdon Kovács Béla tornatanár 1992 szeptemberében és Círpriorár Marian fiatal rendőr 1993 elején cigány tettesek által történt meggyilkolása alkalmával kétszeresen is bebizonyosodott.

A civil szférához tartozó kérdéssorozat után néhány, a közélettel kapcsolatos kérdésre válaszoltak a megkérdezettek. A fenti kapcsolatok spektruma, amelyet a fenti kérdéssorozat átfogott, természetesen részleges s így nem léphet fel a teljesség igényével. Ennek ellenére a parajdi cigányok és magyarok közti viszony számos lényeges vonatkozását tükrözi, a maga sajátos eszközeivel. A kérdések megválaszolása során a község elöljárósága 24,1 százalék jó, 27,5 százalék közepes, 25,9 százalék rossz minősítést kapott az ügyintézésrel kapcsolatos munkájáról; a megkérdezettek 13,8 százalékának nem volt határozott véleménye e tevékenységről, 5 személy (8,6 százalék) pedig nem válaszolt a kérdésre.

Érdekes, hogy a cigány lakosság 53,4 százalékának véleménye szerint az elöljáróságnak vannak kiaknázatlan tartalékai ezen etnikum helyzetének javítása terén; csupán 6,9 százalékuk vélekedik nemlegesen a községi vezetőség eme lehetőségének létéről; a cigány népesség jelentős hányada (32,8 százalék) tájékozatlan e kérdés terén, 6,9 százalékuk pedig meg sem próbált válaszolni a fenti kérdésre. Véleményünk szerint mindent el kell követnie a helyi önkormányzatnak a község cigány lakosságának szociális, egészségügyi és kulturális támogatása céljából. Már maga az is súlyos és sajnálatos tény, hogy a megkérdezett cigányok 90 százalékának

nincs állandó munkahelye. E kérdés megítélése terén szem előtt kell tartanunk azt a közismert tény, hogy a sokgyermekes cigányasszonyok, érthető okok miatt, nem vállalhatnak állandó munkahelyet, mégis a fennmaradó tekintélyes hányad munkával való ellátása rendkívül jelentős szociális és emberi probléma.

Az egészségügyi ellátottsággal a megkérdezettek többsége (59 százalék) elégedett; az elégedetlenek aránya (9 százalék) nem túlságosan nagy; a megkérdezettek 33 százalékának nem volt véleménye e kérdéstről, vagy pedig nem válaszolt. Az egészségügyi szolgáltatás javításának szükségessége evidens. E területen szükséges szem előtt tartani mind e populáció alacsony kulturális, mind pedig alacsony egészségügyi információs szintjét.

Az RMDSZ-nek is fokoznia kellene tájékoztató tevékenységét a cigány lakosság körében, különös tekintettel arra, hogy a község lakosságának ez a része, egyes elszigetelt esetektől eltekintve, nem fizet elő a magyar nyelvű lapokra (a román lapokra sem), továbbá alacsony kulturális szintje miatt inkább a verbális úton továbbított információkat képes megérteni, tudomásul venni. Nem vet jó fényt, a helyi RMDSZ tevékenységére például az, hogy a felmérés adatai szerint a megkérdezettek 55 százaléka nem ismeri az RMDSZ parlamenti képviselőinek velük kapcsolatos felszólalásait; hogy a helyi vezetőség és a cigányok kapcsolatáról a megkérdezettek 45 százalékának nincs véleménye, illetve nem válaszolt a kérdésre. Persze pozitívan kell értékelnünk az RMDSZ cigánypolitikáját azért, mert a megkérdezettek 55 százaléka jónak vagy megfelelőnek, illetve inkább jónak, mint rossznak minősítette az RMDSZ és a cigányok kapcsolatát. Az is pozitívum, hogy a megkérdezett cigány lakosok 33 százaléka ismeri az RMDSZ parlamenti képviselőinek a cigányok érdekében kifejtett tevékenységét. Mindezek el-lenére nem ártana jobban odafigyelni a község cigány lakosságának gazdasági szociális és kulturális kérdéseire. Ugyanis az említett területeken rengeteg a tennivaló.

Aspirációk

Az igény szint és az aspirációs szint rendszerint szoros korrelációt mutató társadalmi tudati elemek. De az csak természetes, hogy egyik sem független a személyek, társadalmi csoportok anyagi, szociális, kulturális helyzetétől. A parajdi cigányok elvárásai, elképzelései a boldog, bőséges, elégedett életről hűen tükrözik marginalizált létükből való kiszabadulásuk vágyát. A válaszok szerint a parajdi cigányok munkakultúrája, különösen a férfiaké, elég szilárd lábakon áll. Amint mondtuk, ez a munkapotenciál rendszeresen kiaknázatlan marad, mivel a mintánkban foglalt 58 személy közül 90 százalékának nincs állandó munkahelye. Köztudott, az utóbbi évek munkanélkülisége a legsúlyosabban ezt az etnikumot sújtotta, mivel zömükben építőtelepeken, út- és vasútépítkezéseknél, s más vállalatok keretében, mint napszámosok vagy segédmunkások dolgoztak. A gazdasági válság az építőipart szinte teljesen megbénította; a vállalati leépítések elsőszámú áldozatai a szakképzetlen, ingázó munkások voltak, köztük természetesen a cigányok.

A kifejezett aspirációkban részben összefonódnak a *van-értékek a kell-értékekkel*, különösen a cigány nők esetében, akiknek nagy része az előző korszakban is háztartásbeli volt a sok gyermek miatt.

De mindezekről eltekintve, a cigány lakosság munkapotenciáljának minimalizálása hiba lenne. A rendszeres, szervezett termelőmunkába bevonásuk szükségzerű. Az alapvető cél e téren: egy normális, azaz a többi etnikummal egyenrangú társadalmi gazdasági kulturális struktúra kialakítása a cigány társadalomban is, amely nélkül szó sem lehet ezen etnikum társadalmi integrálásáról, a marginalizáltsággal együtt járó

kóros társadalmi tünetek (bűnözés, prostitúció, alkoholizmus, csavargás, koldulás stb.) kiiktatásáról, az előítéletek, különösen azok violens formáinak visszaszorításáról.

Az említett normális körülmények között a cigányok gyors szaporulata nem jelent társadalmi veszélyt, hiszen a közösségbe jól illeszkedő, annak értékeit interiorizáló emberek fajuktól, nemzetiségüktől függetlenül konstruktív tényezői a társadalomnak.

KAROLY VECSEY

GYPSIES IN PARAJD VILLAGE IN SEKLERLAND, ROMANIA

On the basis of a questionnaire survey, the author has carried out a detailed analysis of the Gypsy community of a village in Harghita county with a majority population of Romanian Hungarians. The answers to the questions about the family, social, cultural, sanitary, moral etc. conditions of the respondents, few of whom professed to be Gypsies with the majority calling themselves Hungarians, afforded the author ample material to analyze the situation of the studied community. Although the majority Hungarian villagers still have prejudices about the Gypsies, the Gypsy communities' physical existence is not endangered. This is also confirmed by the responses elicited by two murders committed by Gypsies. The author also discusses the local problems of Transylvanian and Romanian Gypsies in general whose situation has become even more miserable after 1989, and explicates in detail the past and present functions of the school, its future possibilities and obligations.

TÓTH ZOLTÁN

VÁROS ÉS ETNICITÁS

Mit olvaszt az „olvasztótégely”?

A pesti egyházi házassági anyakönyvi adatok gyűjtését foglalkozásstatistikai kutatás céljából kezdtem el. Olyan összehasonlító forrásra volt szükségem, amelyben a foglalkozási nevek változása nagy mennyiségben és több időmetszetben, nyers formában is nyomon követhető, tehát nem statisztikusoktól származó összeállításukra.¹ A kijegyzett és gépre vitt anyakönyvi minták azonban nagyon szuggesztív adattömegnek bizonyultak az eredeti célkitűzéstől távolabb eső érdeklődési területeim szempontjából is. Első áttekintésre, pesti kutatások után is szembeötlő volt a különbség az egyes egyházaknál feljegyzett párok családnévanyaga között, s általában az elmagyarosodott magyar fővárosban a magyarnevek viszonylagos ritkasága. Ugyancsak feltűnt korábbi vidéki tapasztalataimhoz s a század végén már közzétett pesti statisztikákhoz képest a felekezeti vegyes házasságok gyakorisága, jóval a polgári házasság s az állami anyakönyvek bevezetése, 1894 előtt, amely vizsgálatom végpontja volt. Az amerikai városszociológia kifejezésével élve, az első benyomások is a „melting pot”, a nagyvárosi műveltségek olvasztótégelyének feltételezését sugallták. Nem tudtam ellenállni annak, hogy más helyen már részben hasonló forrásoknak föltett kérdéseimmel Pesten is kísérletet tegyek.

A kísérlet tárgya itt is a modern nemzeti egységesülésben részt vevő etnikumok, Hobsbawm kifejezésével élve „protonacionális” csoportok kérdésének felvetése volt. Szekszárdon, korábbi kutatásom színhelyén, az asszimilációtörténeti irodalomban tisztázatlan összefüggések közti tájékozódásban segítségemre lehetett a kisvárosi társadalom áttekinthetősége. Az ott segítségül hívott fogalom, a házaspárok vezeték, illetve családnévének nemzetiségi összetétele alapján felállított *asszimilációs csoportoknak* szereplői, a források részletessége folytán, szinte személyes ismerőseim lettek.

Amilyen világosan kirajzolódtak a városon belül mobilitási stratégiáik, mentalitásuk, életmódjuk különbségei alapján a város társadalmát belső, láthatatlan határok mentén tagoló hagyományos csoportok, annál szétágazóbb problémát jelentett a modern identitásformákhoz való viszonyuk. A kisváros Pesthez képest egyszerűbb, de hasonlóan vegyes műveltségű környezetében is csak szórványosan következtethettem az egyének vagy körülhatárolható kiscsoportok vallott nyelvi nemzetiségére, például ott, ahol az utólag, a kiegyezéskor az igazolt 48-as honvédek községként összeállított listáján szerepeltek. Éppen ezek az esetek, az ismert történetű családok hívták fel a figyelmet arra, hogy a nemzetiség és a nevek nemzetisége között rendszeres eltérés volt. Hasonló volt Szekszárdon a pestivel az a hivatalos statisztikából kiolvasható helyzet is, hogy a színes névanyag mögött álló nem magyar nemzetiségek a század végén már gyakorlatilag átestek a nyelv- és identitásváltáson. A századfordulón magyar nemzetiségű városokról beszélhetünk, amelyeken belül - s azt hiszem a szekszárdi vizsgálatnak az asszimilációs folyamat rekonstrukciója terén ez volt az egyik legfőbb tanulsága - társadalmi rétegenként és felekezetenként különböző formákban, de az eredetileg magyar nyelvű etnikumok is sodrába kerültek az összeolvadás folyamatának (Tóth 1989. 60-71.).

Pest városi nagyságrendje következtében, az anyakönyvi adatokat értelmezésében két specifikus kérdéssel is számolnom kellett.

Szekszárdon az etnikus különbségeket kapcsolatba lehetett hozni a város török utáni újraterülepülése során megjelent, magukat másoktól világosan megkülönböztető, telepes csoportonként változó előjogokkal rendelkező, úgyszólván családokra bontható művelődési csoportokkal. Pesten ez az „újraterülepülés”, a bevándorlás, éppen a vizsgált időszakban zajlott. Az értelmezés közvetlen formájára Pesten, a teljes minta közel tizenötezer házaspárra kiterjedő sokaságán belül nincs lehetőség. Sem a nyelvi nemzetiségek, sem a felekezeti csoportok túlnyomó többsége nem a helyi társadalom hagyományosan megformált közösségeiként érték meg a múlt század második felének változásait. Ez nem azt jelenti, hogy a pestiek hagyományos csoportkötelékek nélkül éltek volna, ezek azonban egyelőre csupán egy sok mindent összeolvasztó

távlati képpel szemléltethetők. A későbbiekben termékeny lehet a pesti bevándorlás nagyobb hullámai periodikusan más és más környezetből származó nemzedékeinek, az amerikai kivándorlókhoz hasonló társadalmi és etnikai vizsgálata. A pesti névanyag etnikai értelmezése végett általánosabb, nyelvtörténeti megoldás felé kellett fordulnom.

I. A. tábla

Asszimilációs csoportok Pesten, négy egyházközség házassági anyakönyvei alapján. 1855-1894
A házaspárok névösszetételének változatai egy éven belül, százalékban

Oszlopszám		1	2	3	1-3	4	5	6	7	8
EGYHÁZ	Évszám	M M	N N	S S	HOMOGEN	M N	M S	N S	N M	S M
Belvárosi római katolikus	55	10,23	26,05	4,65	40,93	6,98	3,26	10,23	7,91	5,12
	65	8,91	21,29	3,47	33,66	10,89	4,95	10,89	6,44	5,94
	75	13,88	20,00	3,27	37,14	11,43	6,94	7,35	8,57	5,71
	85	16,67	14,71	6,21	37,58	6,54	8,50	7,19	7,84	5,56
	94	14,09	14,09	4,81	32,99	8,93	2,75	9,97	8,59	9,62
Terézvárosi római katolikus	55	3,00	30,93	11,11	45,05	3,30	1,50	14,71	3,90	3,60
	65	1,06	25,16	12,68	38,90	5,07	3,17	12,90	5,29	4,02
	75	6,91	18,59	11,68	37,17	4,11	4,93	9,87	8,06	4,28
	85	7,96	13,38	13,74	35,08	7,05	4,88	9,95	6,87	3,44
	94	12,30	14,85	11,03	38,18	6,15	5,30	8,48	7,42	6,68
Kálvin téri református	75	35,42	4,86	1,39	41,67	12,50	6,25	0,69	7,64	3,47
	85	43,18	3,46	0,81	47,45	12,42	5,91	0,81	8,76	6,52
	94	41,30	2,88	1,88	46,06	11,39	8,39	1,00	7,63	7,51
Izraelita neológ	55	0,00	81,08	0,00	81,08	1,80	0,00	2,70	0,90	0,00
	65	0,00	84,26	0,00	84,26	0,85	0,00	3,40	0,43	0,00
	75	0,00	82,45	0,99	83,44	1,99	0,00	1,99	0,66	0,00
	85	0,00	73,56	0,00	73,56	6,70	0,00	4,84	1,68	0,37
	94	0,53	72,74	0,27	73,54	5,98	0,53	2,66	3,46	0,00
Minta átlag		13,00	30,62	5,73	49,35	7,02	4,03	6,55	5,59	4,24
Össz(szám)		980	2309	432	3721	529	304	494	449	320

Rövidítések: M=magyar, N=német, S=szláv; völegény-menyasszony sorrendben

I. B. tábla

Asszimilációs csoportok Pesten, négy egyházközség házassági anyakönyvei alapján. 1855-1894. A házaspárok névösszetételének változatai egy éven belül, százalékban.

Oszlopszám		9	4-9	10	11	12	13	14
EGYHÁZ	Évszám	S N	HETEROGEN	MÁS HOMOGEN	MÁS HETER	NEM AZONOS	EGYÉB	ÖSSZES
Belvárosi római katolikus	55	6,51	40,00	0,00	1,40	17,67	19,07	100,00
	65	5,45	44,55	0,00	3,47	18,32	21,78	100,00
	75	7,76	47,76	0,00	3,45	12,65	15,10	100,00
	85	5,56	41,18	0,00	3,27	17,97	21,24	100,00
	94	5,50	45,36	0,00	3,78	17,87	21,65	100,00
Terézvárosi római katolikus	55	12,61	39,64	0,00	0,90	14,41	15,32	100,00
	65	10,99	41,44	0,00	1,48	18,18	19,66	100,00
	75	10,69	41,94	0,00	0,82	20,07	20,89	100,00
	85	11,93	44,12	0,00	2,89	17,90	20,80	100,00
	94	7,42	41,46	0,00	1,38	18,98	20,36	100,00
Kálvin téri református	75	2,08	32,64	0,00	0,00	25,69	25,69	100,00
	85	0,41	34,83	0,00	0,81	16,90	17,72	100,00
	94	1,25	37,17	0,00	0,75	16,02	16,77	100,00
Izraelita neológ	55	4,50	9,91	0,00	0,00	9,01	9,01	100,00
	65	3,40	8,09	0,00	0,00	7,66	7,66	100,00
	75	2,98	7,62	0,33	0,99	7,62	8,94	100,00
	85	3,72	17,32	0,00	0,37	8,75	9,12	100,00

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 1-2.sz.

	94	3,72	16,36	0,00	0,40	9,71	10,11	100,00
Minta átlá		6,06	33,86	0,01	1,31	15,46	16,79	100,00
Össz(szám)		457	2553	1	99	1166	1266	7540

Rövidítések: M=magyar, N=német, S=szláv; vőlegény-menyasszony sorrendben

A másik különbség az etnikai eltérések nagyvárosra jellemző bonyolultsági foka, mint az előbbivel szemben önálló módszertani kérdés. A kisvárosban néhány településtörténeti eredetével és felekezetével is jól körülhatárolható műveltségi csoport képezi a *helyi asszimilációs környezetet*. Pesten ezzel szemben szinte az egész ország képviselteti magát kisebb-nagyobb hagyományos és jellegzetesen vegyes csoportokkal. Ha ez a sokféleség egyénekkel, házaspárokkal azonosítható is, jelentős probléma ábrázolásuk, amit egy nagyon átfogó csoportszerkezet, mint a házaspárok asszimilációs csoportok szerinti arányainak bemutatása a 1. A-B. táblázaton, elég jól szemléltet. Gondoljunk csak arra, hogy itt az alapsorokat még semmilyen társadalmi jellemzővel nem kereszteztem; a valódi, történetileg tapasztalható csoportosulások pedig ott kezdődnek.

A nagyváros társadalmát tagoló hagyományos eredetű választóvonalakra nézve itt, kísérletképpen, az adatbázisból egyelőre három felekezet, a római katolikus, a református és az izraelita anyakönyvekből származó, 7540 házasságkötésre kiterjedő minta feldolgozásának első táblázatos eredményeit mutatom be. Megelőzően azonban a probléma, az asszimiláció hagyományos társadalomszervezeti műveltségünkhöz fűződő szálainak felbontásához néhány közismert dolgot is fel kell idéznem.

Pestnek is volt korábban hagyományos műveltségi csoportokkal meglehetősen jól azonosítható, meglehet már 48 előtt a bevándorlók nagy nyomása alatt álló helyi társadalma. „Ofen und Pest” a régi Pest-Buda, a reformkorban még két német katolikus kisváros volt, amelyek a forradalom után is, az önkényuralom védőszárnyai alatt is féltékenyen őrizték etnikus kiváltságaikat. (Kósa 1937. 47.). A modern nagyváros települési lendületében változott meg a régi városok műveltségi környezete. A kiegyezést követő évtizedekben, mindenekelőtt Pesten, a glácison túl kiépülő külvárosok gyűrűjében, szinte eltörpültek már a valamikori falon belüli városok, s bennük a folyamatosan ott élők belülről is erőteljesen asszimilálódó, a magyar nacionalizmus felé forduló németes műveltségű polgáriassága. A vidéki városokból származókkal együtt ez a polgárság a 48 utáni Pestre bevándorlók első nemzedékén belül az egyik legjelentősebb hatású csoport volt. Pesten a század végén is a homogén német névösszetételű házaspárokból álló asszimilációs csoport volt a legnagyobb. Míg Budán ez a sajátos, régimódián zárt városiasság még jó ideig fenntartotta magát, Pesten a kiegyezést követő bevándorlási hullámok s a századvég két nagy építészeti konjunktúrája, a főváros új belvárosának a régi kereteket túllépő kiépülése a régi polgárvárost is gyökeresen átalakította, társadalmi jellege is megváltozott. (Bácskai 1979. 81-83; Vörös 1978. 219-239.).

A hagyományos műveltségek modern viszonyok közé épülésétől látszólag a tőkés korszak nagyvárosai álltak a legmesszebb, holott ezek egy-egy ország tradícióinak gyűjtőmedencéi voltak.

A társadalomfejlődés folyamatosságának száalai Pesten a település szerkezetébe is világos nyomokon vezetnek be. A régi katolikus Pest városfalai között még az abszolút monarchiák alattvalói közt elvárt egyházrendi egységesség őrződött meg. Az ország hagyományos felekezeti struktúráját mégis éppen a maga módján felvilágosult abszolutizmust kiteljesítő II. József türelmi rendelete nyomán megindult építkezések ültették át a város településszerkezetébe. A protestáns és zsidó kultuszhelyek, rendi közjogi helyzetüknek megfelelően, a falakon kívül, a glácison keletkező „modernizációs” gyűrűben s jellegzetes módon a polgári nemzeti kultuszhelyekkel egy sorban épültek meg.

Elsőnek indul 1799-ben a volt Türkernplatz-on a Deák téri lutheránus evangélikus templom építése, amelyet Pollack Mihály fejezett be, aki később a Nemzeti Múzeum építésze volt. A „kor szellemét” s a protestáns öntudat etnikus kötöttségeit jelzi ebből az egyházból a német, majd Jan Kollár tevékenysége nyomán a szlovák evangélikus lutheránus ágak kihajtása. A hasonlóan vegyes római katolikus közösség evvel szemben, belső etnikus megosztottságára intézményesen nem reagált. A Kecskeméti városkapu előtt, a volt Heuplatz-on követi az evangélikusokat 1816 és 1830 között a Kálvin téri református templom, nem messze tőle a Nemzeti Múzeum s a Hatvani kapu

előtt a Nemzeti Színház építkezése. Már az önkényuralom idejére csúszik át az 1854-59 között épült Dohány utcai zsinagóga, a későbbi neológ izraelita főtemplom.

A modernizációnak ez a második, a modern nemzeti mögött - olykor előtt - felzárkózó hagyományos vonala, amennyire a gazdasági konjunkturális időszakok engedték, az egész dualista korszakban folytatódott Pesten. A bevándorlók új lakóhelyükön is a hagyományos minták szerint kezdtek hozzá helyi társadalmuk szervezéséhez. A korszak válságokkal tarkított delelőpontján, a millenniumi években s a Bárczy-korszakban építették föl, mint húsz évvel korábban Bécsben, az egymással versengő külvárosok, kerületek „népei” szép nagy historizáló eklektikus templomaikat. A minta és a verseny a kivándorlókkal átkelt a tengeren túlra is, például Chicagóba, ahol a monarchia magyar és más etnikumai a templomépítkezésben fejezték ki nemzeti identitásukat (Fejős 1993. 128-130.). Pesten, a katolikus mellett, ezek az egyházközségek lesznek 1894-ig pesti anyakönyvi forrásaink gazdái.

A modern folyamatot, a nemzeti intézményesüléssel párhuzamosan végbemenő nyelvváltás jelenti. A nagyváros születésével egy időben, az 1850-es évekhez képest a múlt század végéig, legalább is jólismert statisztikai forrásaink tanúsága szerint, Pest anyanyelvi asszimilációja gyakorlatilag végbement. (2. tábla)

2. tábla

A népesség anyanyelvi megoszlása Budapesten 1851 és 1920 között százalékban.

Évek	magyar	német	szláv	egyéb	összesen (szám=100%)
1851	22,9	35,7	3,2	38,2	172 935 I
1880	56,7	34,4	6,1	2,8	355 682
1900	79,6	14,0	3,4	3,0	703 448
1910	85,8	9,0	4,7	0,5	880 371
1920	90,2	6,5	2,8	0,5	928 996

Forrás: Illyefalvi I. Lajos, 1933. 72-73.

A nagyszerkezeti és kisszerkezeti változások

A kettős monarchia korszakának két utolsó népszámlálása, az 1900. évi és az 1910. évi, a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul részletesebb és megbízhatóbb, pontosabban meghatározott fogalmakra épülő áttekintést ad Magyarország és Pest műveltségi viszonyairól. A széles társadalmi csoportokon belül lezajlott változások leírása szempontjából a monumentális statisztikai művek adatsorainak problémája a történeti elemzés számára nem elsősorban a rendszeresen érvényesített korfelfogásban vagy a helyenként felmerült torzításokban rejlik, hanem abban, hogy a népszámlálási periódusonként közölt eredmények az átalakulási folyamatoknak legfeljebb a felvételi rendszer keretein belül mérhető végeredményét tükrözik. Pesten a dualista időszakban a változás kiindulópontja és iránya látszólag világosan rajzolódik ki. A lezajlott folyamat legnagyobb figyelemmel kísért végeredménye, a két nemzedéknyi időközön belül, a nyelvi sokszínűségből a „pesti nép” vallott anyanyelvi egységesülése volt. Az egységesülés azonban a műveltségek Babelében ment végbe. A régi statisztikusoknak visszamenőleg nem lehet felróni, hogy arról, hogy a nyelvi egységesülés során mi történt, a változásokban milyen történetileg azonosítható műveltségű csoportok milyen sajátos feltételekkel és viselkedési módokkal vettek részt, csak igen nagyvonalú képet kapunk.

A többnyelvű kulturális közegben az elmagyarosodásnak legalább kétféle, egymástól nehezen elválasztható módszeres értelmezési lehetősége van.

Az egyik a nyelvi asszimiláció kommunikációs értelmezése, amelyre a nacionalizmuskutatók egyik korábbi irányzata fordított nagyobb figyelmet (Deutsch 1953., Lemberg 1964.). Ennek nálunk nemigen akadtak követői. A Pesten korábban kisebbségi magyar nyelv, különböző társadalmi rétegeknél különböző indítékokkal a lokális népnyelv, illetve a hivatali és szakmai érintkezés nyelve lett. A kommunikációs problematikába illeszkedik a csoportonként, rétegenként változó

funkciójú többnyelvűség jelensége (Karádi 1991.). A nyelv váltás azonban, és ezt sem érdemes szem elől téveszteni, a korszak végéig nem fedte le a város egész népességét. Pestnek, amely a közép-európai nagyváros-fejlődés útját járta be, a kettős monarchia korszakának végéig egészséges vonása volt a térség kettős kötődésű, és idegen származású közvetítő csoportjainak jelenléte.

A másik értelmezési lehetőség a többnyelvűség mellett az etnikai nagycsoport-azonosság tudatának, identitásának átalakulása. Ez az újabb kutatási irányzatokhoz kötődő problematika már az azonosságtudat újabb formái mellett, a csoportokat tapasztalatilag is elkülönítő hagyományos formáit is a vizsgálat körébe vonja (Anderson, Hobsbawm). Különösen az utóbbi, a tulajdonképpeni történeti értelmezés mellett válik nehezzé a változások természetének átfogó, a nagyvárosi sokszínűség léptékében való leírása; eközben egy ponton túl a hivatalos statisztika vezérfonalát is nélkülözni kell.

A századforduló magyarországi népszámlálási statisztikája a polgári kori hagyományos, rendi társadalomszervezeti eredetű azonosságtudattal összefüggő különbségek közül a felekezeti megoszlást részletezi az egész népességre nézve. A vallásfelekezeti számlálás eredményei a népesség egyházi szerkezetét tükrözik. A liberális kor pozitívista felfogásának megfelelően a vallásfelekezet az anyanyelvi nemzetiségi adatokkal együtt a népesedési blokkon belül szerepel. A dualista korszak három utolsó népszámlálásából demográfiai, nyelvi és foglalkozási keresztábrákat is közölnek.

A felvilágosodás kora két oppozícióban álló identitását, a vallásfelekezetit és a „nacionalista eretnokséget”, a nyelvi nemzetit, a múlt századvég magától értetődő természetességével vonatkoztatta egymásra. A kettő esetében pedig egy meglehetősen világosan meghatározható és egy, különösen a nagyvárosi asszimilációs környezetben eléggé homályos forma került kapcsolatba. A felekezet, a hagyományos társadalomszervezet első identitása határozott, a polgári korban is a jogi valláskényszerrel általánossá tett forma. Ismert, s éppen itt következő adataink bizonyítják, hogy a felekezeti sem marad változatlan középkori maradvány. Ezzel szemben a nyelvi nemzetiség történetileg nagyon összetett, rendi karakterére és társadalmi, például emancipációs rétegtartalmára nézve jellegzetesen tagolt, az anyanyelvvél és az egyénekkal való kapcsolódására nézve erőteljes változásban lévő forma volt.

A társadalmi csoportokkal azonosítható nemzetiségtudat, amelyekkel Pesten a múlt század második felében számolhatunk, nem vezethetők vissza egyetlen eredetre. A nyelvi nemzeti mozgalmaknak éppen ez képezi modernizáló egységesítő és polgári emancipációs funkcióját. Schwartner Márton fél évszázaddal a 48-as forradalom előtt még arról tudósít, hogy „Magyarországon a törvények szokásos megfogalmazása szerint senki más nem tartozik a népbe, mint a nemesember. Ezzel szemben a polgár és a paraszt alkotják az adózó népet (Contribuenten), amelyen belül a parasztság *a misera contribuens plebs* cégébe (Firma) tartozik: (Schwartner 1798. 365.). Tudjuk, hogy itt Werbőczy nemesi nemzetéről van szó. A nép, mint nemzet itt még rendiesen világos jogi kategória, amelyben a néphez tartozásnak eredetileg nincsenek kifejezett nyelvi kritériumai. A nemesség, mint máshol Európában, nyelvi, etnikai szempontból ugyancsak színes képződmény, amely Magyarországon is az asszimiláció úttörője lesz (Benda 1979. 74-78.). Az először helyi központokban, majd a reformkorban Pestre koncentrálódóan teremtette meg a modern nyelvi nacionalizmus formakészletét, benne, a mértékül szolgáló egységes magyar irodalmi nyelven belül máig élő irodalmi nyelvi akcentusokat (Deme 1967. *The Hungarian Language*. Budapest).

Nehéz lemérni, hogy az egységesítő nemzeti műveltség, amit a 18. század második felétől a nemesi és honorációról értelmiség létrehozott, miképpen épült be a sokszínű etnikus tudatba, mint új típusú különbségek megfogalmazása, mint műveltségi privilégium és új privilégiumok szerzésének jogcíme. Az irodalmi nyelvre épített nyelvi nemzeti művelődési intézményrendszer minden esetre új feltételeket, úgyszólván tananyagszerűen meghatározható normatív kereteket teremtett mind a beolvadásra törekvő csoportok, mind a magyar nyelvű etnikumok egységesülése számára. A normával azonban a többnyelvűség és akcentusai, többségükben egyházi iskolák közvetítésében megfogalmazódott nemzeti műveltségek sem voltak azonosak, nem is szólva arról, amit ezekből az egyes társadalmi csoportok, mint rétegműveltséget maguk számára hagyományként 50-100 év alatt feldolgoztak (Hofer 1991, Kovács 1989, Vörös 1974.).

Az átalakulás lefolyása szempontjából, az egységesítő akarat mellett, jellegzetes módon éppen az egységesülésben részt vevő csoportok eredeti asszimilációs környezetének történeti kérdése marad nyitva. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nyelvváltással vagy a különböző csoportok együttélésében végbement művelődési elemek cseréjében nem egyik vagy másik magyar etnikum termelődött újra. Az elemzetlen helyzet rejtélyeket teremt, például azt, hogy Pest elmagyarosodásával szemben az országot jellemző vándorlási, mobilitási és velük párhuzamos asszimilációs mozgalmak mellett, hosszabb időszakon belül az etnikai és felekezeti tömbök országos arányai szinte változatlanok maradtak (Katus 1979. 1162.; Karádi 1990.; Harcsa 1994. 105.).

Az asszimilációs környezet

Az előző, a 18-19. század fordulója megnyitotta egymás közt, de nem sokáig tartotta nyitva a rendek, osztályok, társadalmi rétegek, hagyományos etnikumok által tagolt társadalmi tereket, amelyek a mindenkori összeolvadás, illetve társadalmi egységesülés környezetét alkották. A jakobinus forradalom megrázkódtatásai, a bécsi kongresszus utáni európai rendszerek nem kedveztek egy nyílt társadalom kialakulásának (Horkheimer-Adorno 1990. 13-15.).

A magyar nemesség egy része a 18. század második felében az abszolutizmussal szemben is talpra állt megyék és az országos politikai fórumok asszimilációs környezetében egységesül. Ismert jelenség, hogy a rendi státusnak az azonosságtudat kialakulásában is elsőbbsége volt, ami a nem magyar nyelvű vidéki köznemesség szinte teljes elmagyarosodásához vezetett. A modern nemzetiség kialakulásában az azonosságtudatnak még egy, a nemesi rendi öntudatban is közrejátszó, annál azonban szélesebb történeti rétege is jelen van. Úgyszólván minden magyarországi, pesten nagyobb számban jelentkező nem magyar nemzetiség körében létezett előzményként az anyanyelvtől független magyar alattvalói, hungarus tudat, amely részben eszmei előzménye volt a korszakunkban uralkodó államnacionalizmusnak.

Ehhez képest a felvilágosult Magda Pálnál, még a reformkor küszöbén, a nemesség nyelvileg semleges leválasztása után, a felekezetük mellett anyanyelvükkel jellemzett népcsoportok köznépi, plebejus állásúak voltak.

Talán mondanom sem kell, hogy nála is Werbőczy köszön vissza. (A „falusiak”, „akiket jobbágnak nevezünk”, „...állapotja sokféle, mert némelyek magyarok, mások szászok és németek...” Werbőczy, III. Rész 25.) A nyelvi etnikai ismérv nála is kifejezetten plebejus tartalmú. A köznépi nyelvi etnicitást is csak a rendiesen megformált, honos (incola) népekre nézve tartja érvényesnek, a nemhonos (accola) népekre nézve nem: „...mert különben a magyarul jól beszélő Tzigány is, a Sidó is a magyar nemzethez tartozna.” (Magda 1819. 66.). A magyar középosztály etnicitásának ezek a hagyományos, belső választóvonalai éppen a múlt század végén „modernizálódnak”, öltének politikai formát (Szabó 1977., Fischer 19).

Az etnicitás hagyományos, „gentilista” felfogásával szemben, amely napjainkig elfogadja ugyan a beolvadást, de a beolvadt csoportokat, mint műveltségi közösségeket mindig megkülönbözteti, az individuális liberális álláspont állt. Ennek a pesti asszimilációs környezetnek talán legvilágosabb középosztályi asszimilációs környezetből való megfogalmazója Hunfalvy Pál volt, aki a nemzetek szaporodását és fogyását nemcsak a népesedési feltételekkel magyarázta, hanem a nyelvcsoporthoz való „hozzáragaszkodással” is (Hunfalvy 1876. 66.).

A vidék köznépi asszimilációs és disszimilációs folyamatai eközben még mindig hagyományos közvetlenségükben zajlanak. A feudális kor hatékony „olvasztótégelye”, köznépi asszimilációs közege, a falu, illetve a falu kisszerkezeti viszonyain belül mindennapi életükben nyelvi érintkezésre kényszerülő háztartások voltak. Itt a nyelv vagy a nyelvváltás s maga az identitás sem individuális döntés kérdése, hanem szükségszerűség. Nyelvi életében is saját normáját követi, avval él, amit érintkezési környezetében találhat, s Pesten is elsősorban evvel számolhatunk (Bárczy 1937.). A valamikori világi rendi választóvonal alatti identitások változásáról szórványos tudósításaink vannak, amennyiben a polgári médiákban nyomot hagynak. Ha a politikai szintéren megjelennek, archaizmusaikkal tűnnek ki, mint az egyházpolitikai küzdelmekben vagy Tiszaeszláron.

Házasság – vegyes házasság

Az intézményes formák háttérében mindenhol ott áll a egységesülés kisszerkezeti színtere, a család, amely rendszeresen keletkezik a különböző műveltségű felek vegyes házasságából. Ezek a kereteken belül, az országszerte fönálló adottságoknak megfelelően, az asszimiláció nem csak a magyar nyelviség irányába hatott. A századforduló magyarosító politikájának problémája éppen a hagyományos formák nagy tehetetlenségi nyomatókával továbbhaladó spontán folyamat feltartóztatása volt, a falusi környezetben, a kisebbségben és szórvány helyzetben élő magyarok nemzetiségekbe való beolvadása (Jászi 1912. 470.).

A spontán összeolvadás elsőrangú színtere, amely számos publicisztikai írásnak is témát adott, a vegyes házasság volt. A házasság pedig intézmény, amelynek gyökereinket köszönhetjük. Az egyházi anyakönyvekkel olyan forrás áll rendelkezésünkre, amely a házasodó felekre nézve a hagyományos azonosságtudat egyik elemét, a vallásfelekezeti hovatartozást egyénekre, illetve a házaspárokra nézve nagy tömegben, tehát elvben a hivatalos statisztikák léptékében részletezi. Ha a házasulók nyelvi nemzetiségére nézve nem is ad eligazítást az anyakönyvi bejegyzésekben szereplő családnévük, feltételezhető, hogy tájékoztatást ad arról az asszimilációs környezetről, amelyből indulva a modern átalakulásban részt vettek.

A hagyományos vagy „protonacionális” etnicitás, illetve az eredeti asszimilációs környezet családnévben rejlő mutatójának érvényességi körét azonban az asszimilációs csoportok használata mellett is meg kell határozni.

Világos tehát, s ezt félreértések elkerülése végett nem árt megismételnem, hogy a családnév alapján nem lehet következtetni az egyes házasodó felek vallott nemzetiségére. Az egyének nyelvi nemzetisége meghatározására azonban tulajdonképpen nincs is szükségünk, mert a korábban identitásában sokszínű város egységesülése, mint már szintén említettem, és láttuk is (2. tábla), a dualista korszak végéig lezajlott. A statisztikailag 1900-ban, illetve 1910-ben nyilvántartott, s az anyakönyvekben is megállapítható idegenek leválasztásával gyakorlatilag magát magyarnak valló népességet vizsgálhatunk. Az így a század végéig kialakult, különböző asszimilációs környezetből származó magyar etnikumokat sem egyénekre vonatkozatom, hanem, a szekszárdi vizsgálathoz hasonlóan, az anyakönyvi forrás adottságaira, a házasságban létrejövő párkapcsolat tartalmára támaszkodva, asszimilációs csoportokra.

A magyar családnév újkori formájukban, a nyelvtörténeti irodalom nagyjából egybehangzó véleménye szerint, a 15. és a 17. század között alakultak ki (Melich; Kálmán 1963.; Bárczy 1932.). A 17. század végi és 18. századi újraterlepedés a név- és a nyelváltás nagy korszaka volt, amelynek eredményeként a családnév az írásbeliség fokozatos térhódításával szilárdultak meg. A magyar nevű házasuló felek családnévei forrásunkban tehát a késői rendi korszak asszimilációs környezetére utalnak.

Három jelentősebb csoport alkot kivételt ez alól. Az egyik az írásbeliséggel, a rendszeres összeírások során is laza kapcsolatban álló cigányság, ahol a magyar családnév is más jelentésű, mint a nem cigány magyaroknál. Előfordul, hogy cigány nemzetségneveket használnak családnévként (Tóth 1993. 287.; Erdős 1989. 48-49.). Más csoportot és problémát jelentenek a század végén intézményesen is támogatott névmagyarosítási mozgalomban érintett, többnyire közszolgálatban dolgozó tisztviselők és tanítók (Kovács 1930. 229-230.). A cigányokat a magyarneveken belül az anyakönyvekben, bár önálló identitású endogám csoport, jellegzetes névhasználatuk ellenére sem lehet különválasztani. A névmagyarosítók csoportja viszont, az adatgyűjtés 1894-es időhatárának meghatározásával válik jelentéktelenné a mintában. A névmagyarosítási mozgalom nagyobb méretekben a millenárius időszakot követően bontakozott ki. Ugyancsak más jellegű problémát jelentenek az előző két, végeredményében magyar családnévvel szereplő csoporttal szemben a zsidók. Az izraelita anyakönyvek többségükben német családnévei a II. József kori rendelettel létrehozott kényszerasszimilációt, illetve a kényszerű családnéváltást tükrözik (Scheiberné 1981.).

Kulcsfontosságú kérdés marad az asszimilációs csoportok családnevei nemzetiségének meghatározása. Ezen a téren azonban, szerencsére, nem kellett teljesen saját ítélőképességemre hagyatkoznom. A nyelvtörténeti irodalmon kívül, a nagyobb nyelvcsoporthoz nézve családnévtörténeti szótárak állnak rendelkezésre. Köztük, részben utólag, sok kétséges esetet sikerült tisztázni Kázmér Miklós nemrég megjelent *Régi magyar családnevek szótárával* (Kázmér 1993.).

A legnagyobb számú és legjobban feldolgozott magyar és német nevekkal szemben a szláv neveket egy csoportba kellett összevonnom. A szláv neveknél fordult elő legnagyobb számban az, ami a többi nyelvcsoporthoz is bizonytalanságokat okozott, hogy ugyanaz a név több nyelvből is származtatható (Kázmér 1993. 6.). Viszonylag kis esetszámaik ebben a durva statisztikai feldolgozásban a csoportnagyságokat is nagymértékben feldarabolta volna. Így sem volt jelentéktelen azoknak az aránya, a 7540 házaspárból álló minta mintegy 15 százaléka, akiknek a neve különböző okoknál fogva meghatározhatatlan volt, s az asszimilációs csoportokban őket nem vehettem figyelembe. Valamivel kisebb, 13 százalékra rúgó csoport volt ezzel szemben azoké, akik azonosítható, de Pesten szórványosan előforduló nemzetiségű, például román, francia vagy olasz nevekkel szerepeltek. (1. A-B. tábla)

Az anyakönyvi minta

A pesti anyakönyvi minta három egyház anyakönyveiből származik: a budapesti belvárosi és a terézvárosi római katolikus plébánia, a Kálvin téri református, a pesti zsidó, illetve a Kongresszus után neológ izraelita egyházközségéből. Az anyakönyveket a Magyar Országos Levéltár Filmtárában található gyűjteményből jegyeztük ki.

Az adatbázis az itt feldolgozott minta adatain kívül tartalmazza a Deák téri magyar és német lutheránus evangélikus házasságokat, és feldolgozás alatt vannak az önállósult szlovák evangélikusok anyakönyvei is, azonban ezeket technikai okokból nem tudtam még kiértékelni. A nemzetiségi egyházak pusztán léte azonban megbízhatóbbá teszi azt a feltételezést, hogy itt feldolgozott anyakönyveink többségében magyar identitású párokat jegyeztek be. A római katolikus házasságoknál, ahol a nemzetiség hasonló módon, külön kifejezésére nincs mód, a hivatalos nemzetiségi statisztikából következő feltételezésre kell hagyatkoznunk.

Az 1854-ben egységesített anyakönyvekből 1855 és 1894, a polgári házasság bevezetése között tízévenként öt (1855, 1865, 1875, 1885, 1894), illetve a reformátusoknál I 875-től három időmetszetben, egy teljes év minden házasságkötését fölvettem. A reformátusok csak 1875-ben hajtották végre a reformot.

Az olvasztótégely és a pesti asszimilációs modellek

A néhány kidolgozott tábla, amely messze elmarad az anyakönyvi vizsgálat lehetőségeitől, első közelítésben alátámasztja az „olvasztótégelyről” más források alapján alkotott elképzeléseinket. A nyelvváltás üteméhez képest, a hagyományos választóvonalak mentén kirajzolódó változások azonban mérsékeltebbek. Mindhárom vizsgált pesti felekezetenél nő az időmetszetek sorában a vegyes házasságok aránya, és mindegyiknél nő a vegyes névösszetételű házaspárok aránya. A változó arányok a nyelvi nemzetiségen belüli hagyományos (rendies) műveltségi csoportok megnyílását, endogám viselkedésük oldódását ábrázolják. (3-4. tábla)

3. tábla

A felekezeti vegyes házasságok arányának alakulása öt időmetszetben a római katolikus és a református házaspároknál Pesten, 1855 és 1894 között. Százalékban (esetszámokkal)

Év	Felekezet	
	Római katolikus	Református

1855	15,62	-
	(548)	-
1865	16,63	-
	(675)	-
1875	20,56	52,78
	(853)	(144)
1885	22,20	64,56
	(859)	(491)
1894	19,41	64,08
	(1234)	(799)

Forrás: az anyakönyvi minta.

4. tábla

A házaspárok családneveinek nemzetisége szerinti vegyes házasságok alakulása 1855 és 1894 között három felekezet anyakönyveiben. Százalékban (esetszámokkal)

Év	Felekezet		
	Római katolikus	Református	Izraelita
1855	39,82	-	9,01
	(548)	-	(111)
1865	42,92	-	7,66
	(675)	-	(235)
1875	44,85	32,64	8,94
	(853)	(144)	(302)
1885	42,65	34,85	9,12
	(859)	(491)	(537)
1894	43,41	37,17	10,11
	(1234)	(799)	(752)

Forrás: az anyakönyvi minta.

A két egyszerű tábla, a házasságkötés nyíltságán vagy zártságán keresztül, a hagyományos csoportok, pesti magyar etnikumok asszimilációs viselkedési különbségeit tükrözik, s ezek alapján hipotetikusán modellálhatók. A felállítható modellek a hivatalos statisztikában leírt nyelvi asszimilációhoz viszonyulnak.

A jellegadó különbségek a hagyományos társadalomszerkezet első identitása, a házaspárok egyházrendi státusa alapján rajzolódnak ki. A csoporthatárok élességét valamelyest befolyásolja forrásunk is, ugyanis egyházi anyakönyvek alapján dolgozunk. Ennek hatását esetenként kell figyelembe vennünk.

A felekezeti vegyes házasságok és a családnevek összetételén mérhető etnikus kapcsolatokban a polgári kori Pesten is a rendi szerkezet alapidimenziója, a keresztények és nem keresztények között a leggyengébb az összeolvadás affinitása. Ez akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy az anyakönyvek nem tükrözik a valóságos gyakorlatot. A polgári házasságkötés, illetve az állami anyakönyvek bevezetéséig (1894: XXXI, XXXIII. tc.), majd a zsidóság magyarországi egyházjogi emancipációjáig, amely éppen az anyakönyvi mintavétel végpontját követően történt meg (1895: XLII, XLIII. tc.), a keresztény-zsidó házasság a világi törvények szerint is érvénytelen volta pesti polgárság körében általánosan használt osztrák polgári törvénykönyv szerint azután is. (OPTK. 64. paragrafus.)

A vegyes házasságnak azonban minden változatát tiltotta egyházjogilag továbbra is valamennyi felekezet. A keresztény anyakönyvek mégis tartalmazzák a keresztény vegyes házasságokat. Ezek aránya az összes házasságkötésen belül mintánkban már ekkor valamivel magasabbra becsülhető, mintegy 30 százalékra, mint amennyi a századvégi budapesti statisztikák tendenciájából kikövetkeztethető. (5.tábla)

5. tábla

**A felekezeti vegyes házasságok arányai Budapesten
1890-1920.**

Év	Keresztény	Keresztény-izraelita	Összesen (100%)
1890	20,8	-	4110
1900	26,5	3,0	6 329
1910	29,2	4,0	8 275
1920	32,8	5,1	11677

Forrás: Illyefalvy, 1933. 98-99. nyomán.

Bár budapesti reprezentációra itt nem törekedtem, a mintán belüli magasabb arány az átlagot meghatározó két pesti katolikus plébánia, illetve a kerület, a Belváros és a Terézváros társadalmi összetételével- Buda nélkül! - s az arányon belül a reformátusok magasabb arányával magyarázható. A reformátusok által befolyásolt arányt mintánkban az izraeliták endogám arányai sem egyenlíténék ki. Az időszakban a Kálvin téri egyház volt Pest egyetlen református anyakönyvi kerülete. Így, szemben a katolikusokkal, a minta az egész pesti reformátusságot reprezentálja. (A teljes minta más pesti római katolikus plébániák anyakönyveit is tartalmazza).

A pesti zsidó anyakönyvekben nem jegyezték be 1855 és 1894 között vegyes házasságot - ezért hiányoznak a 3. táblázatból. Vegyes házasságok pedig, ha kisebb számban is, de mindig is köttettek keresztények és zsidók között, amelynek kialakult, koronként változó megoldásai voltak. A régi kánonok, a 18. század közepéig, a zsidókkal való házasságot sem tekintették érvénytelennek, csupán „fenyítéket” rendeltek a tilalmat áthágók ellen (Szeredy 1883. I. köt. 1297.). A keresztény-zsidó házasságoknál a zsidó házassféltől áttérést követeltek. Az áttérést a keresztelési anyakönyvek vagy külön áttérésekről szóló jegyzékek tartalmazták, a pesti házassági anyakönyvekben a legkritkább esetben jegyezték fel. Ha a keresztény-zsidó vegyes házasságok alakulásának irányát a későbbi időszakokból rendelkezésre álló statisztikai adatok értékeivel kísérelnénk meg felbecsülni (Karádi 1993.), mintánk akkor is azt a közismert helyzetet mutatná, hogy a vegyes házasságok tükrében az izraelita felekezet a legzártabb csoport.

A 2. táblán látható, hogy a megelőző asszimilációs környezetre utaló családnevek túlnyomó többsége a zsidóságnál német. Ez az arány részben a már említett józsefi rendelet következménye, részben pedig a neológ pesti zsidóság ismert bevándorlási irányára s a pestit megelőző asszimilációs környezetére utal (Pietsch 1988. 46-59.; Marton 1942. 1966.). A felekezeti vegyes házasság tilalma a zsidóságot kétfelől is elválasztja korábbi nyelvi csoportjától, a pesten legnagyobb számú hagyományos etnikumtól, a katolikus németektől. Elválasztja őket a mindkét fél részéről fennálló vegyes házassági tilalom, ezen kívül a zsidóságot a világi rendi emancipációs vonzás, a magyar nyelvű középosztályba vezető mobilitási lehetőségek is a nyelvváltásra ösztönzik (Karádi 1990.).

A római katolikus asszimilációs modell viszonylagos, a protestánsokhoz mért felekezeti zártságával tűnik ki. A hagyományos nyelvi etnicitásnál lényegesen nagyobb szerepet játszik párválasztásukban az azonos felekezet. Kosutány Ignác túlzott, de jellemző megfogalmazását adja a helyzetnek, amikor századunk elején arról írt, hogy miközben „nemzetiségi mozgalmaktól forr az egész világ” a katolicizmus és a nemzetiség még mindig kizárják egymást (Kosutány 1902. 3.). Tény, hogy nincsenek katolikus nemzeti egyházak, ahol keletkezik ilyen, mint Németországban a német katolikusok esetében, ott is kizárják őket az egyházból.

A pesti katolikusok többségének elmagyarosodása szintén nyelvváltással történt. A nyelvváltás azonban párhuzamosan folyt a különböző, köztük magyar nyelvi asszimilációs környezetből érkezőkkel való összeházasodással. A felekezet nagysága is alapvetően befolyásolta a pesti asszimiláció jellegének kialakulását. Az iparosodás intenzív, az 1880-as évektől kibontakozó korszakában a nyelvváltásnak lendületet adott a pesti bevándorlás második nagyobb hulláma vagy nemzedéke, a magyar nyelvű országrészekből való bevándorlás, ami ezekben az időmetszetekben a kerületek homogén magyar nevű katolikus házaspárjai arányának növekedésében is nyomot

hagyott. A Terézvárosban azonban csak 1894-ben haladta meg a homogén magyar nevű házaspárok aránya a szlávokét, tulajdonképpen a szlovákokét.

Ahol az iparosodás népegyesítő hatása gyengébb volt, tehát a hagyományos etnikus szerkezet, mint asszimilációs környezet folyamatosabb volt, a vegyes nevű házaspárok arányának növekedése, az arányos összeolvadás is folyamatos volt. Erre a helyzetre a szekszárdi katolikusok példáját mutatom be. A szekszárdi reformátusok gyakorlatilag homogén magyar névösszetételűek voltak. (6. tábla)

6. tábla

**Asszimilációs csoportok a szekszárdi katolikusoknál.
1739-1900 (Százalékban megadva)**

Asszimilációs csoportok	Időszakok			
	1739-1743	1839-1843	1890-1894	Hagyatékok 1900 körül
1. Homogén magyar	58,6	51,6	38,5	37,4
2. Homogén német	17,3	16,6	12,1	10,9
3. Magyar-német vegyes	3,6	21,1	35,4	32,8
4. Egyéb vegyes	20,5	10,7	14,0	18,9
Összesen =100%	278	337	299	174

Forrás: Tóth Zoltán, 1989. 57.

A reformátusokra jellemző asszimilációs modell, mindkét másik csoporttal szemben, mindenekelőtt a felekezeti endogámia teljes felbomlásával tűnik ki mintánkban. A Kálvin téri református anyakönyvekben bejegyzett házasságok kétharmada vegyes házasság volt. Az etnikus viszonyok alakulásának dialektikájához adalékul szolgálhat az, hogy eközben a református felekezet híveinek száma és városon belüli aránya nőtt a dualista időszakban a legdinamikusabban. (7. tábla)

7. tábla

A felekezeti arányok alakulása Pesten 1869-1920 (Százalékban megadva)

Év	Hitfelekezet				
	Római kat.	Ág. ev.	Ref.	Izr.	Egyéb Szám=100%
1869	68,28	5,92	5,22	19,65	136 892
1880	63,54	6,01	6,46	22,79	178 462
1890	61,12	5,87	7,70	24,03	241 456
1900	57,36	5,39	9,04	26,71	337 207
1910	56,67	4,90	9,88	26,31	406 877
1920	55,62	4,62	10,83	26,87	407 451

(1900-ig „rendes polgári népesség”, 1910, 1920 tényleges össznépesség)

Forrás: Illyefalvy I. Lajos, 1933. 64-71.

A református csoport értékrendjében a felekezetiségnél szemmel láthatóan nagyobb súlya volt a hagyományos nyelvi nemzetiségnek. A homogén magyar nevű házaspárok aránya minden időmetszetünkben magasabb, mint az egynemű felekezetieké. Ez, a meglehetősen közismert tény nyilván nem a pesti, hanem a bevándorlást megelőző asszimilációs környezet adottságaival magyarázható, amit a reformátusok országos anyanyelvi adatai is alátámasztanak. (8. tábla)

8. tábla

A magyar anyanyelvű népesség aránya hitfelekezetenként. 1890-1910 (Százalékban megadva)

Hitfelekezet	Év		
	1890	1900	1910
1. Római katolikus	57,89	60,50	64,78
2. Ág. evangélikus	26,24	28,56	31,92
3. Református	97,91	98,24	98,42
4. Izraelita	63,77	71,52	76,89

Forrás: A magyar korona országaiban az 1910. évben végrehajtott népszámlálás eredményei. Statisztikai Szemle. Budapest 1913.

A pesti anyakönyvi minta tehát első megközelítésre is igen jelentős hagyományos eredetű viselkedési különbségeket tükröz a nyelvi egységesülés mögött. Az identitási viszonyok változásának tényleges, empirikus csoportokhoz köthető társadalomtörténeti lefolyását, véleményem szerint, ezekből a különbségekből kiindulva lehet rekonstruálni. Szükséges lesz azonban fölvetni az etnicitás modern politizált formái és evvel szemben érvényesülő, spontán, a középosztályon belül is érvényesülő változási folyamatok viszonyának kérdését. Az asszimiláció kritikus választóvonalra, a felekezeti etnicitás mentén ugyanis, ha lassan is, a nyelv-váltásnál lényegesen mélyebb sodrású tendencia indult meg minden csoportnál és minden forrásunk szerint.

A politikai és a társadalmi folyamatok ellentmondása Magda Pálnak, a felekezetiességgel kapcsolatban a múlt század elején megfogalmazott felvilágosult optimizmusa mellett válik kontrasztossá, aki azt írta még, hogy „A fanaticismusból s rosszul értelmezett vallásból származott gyűlölség, üldözések és háborúk Magy. Országban megszűntek immár. A világosságot nem szerető füles baglyok nem akadályozhatják huhogásukkal a napnak keletét...” (Magda 1819. 133.). A polgári kor gyakorlatilag változatlan egyházjogi keretei közt folyó összeolvadás éppen akkor mutatható ki, mikor azok a bizonyos felvilágosodásnál kinyíló társadalmi kapcsolati terek a politikai életben a század eleji viszonyokhoz képest is záródni látszottak. Ez pedig a „nagy falu”, Pest asszimilációs környezetének erejére utal.

Jegyzetek

¹ Vörös Károly: *Honos népesség*. 1978. 239.

² A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folytattam. Az írás A Közép-Európa Egyetemen 1993. december 6-7-én rendezett *Major Cities of the Habsburg Monarchy. Urbanisation, Municipal Policy, Social Conflicts 1870-1918* című konferencián elhangzott *Was schmilzt der Schmelztiegel? Assimilationsweisen in Pest in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* című előadás adaptációja.

Irodalom

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983.

Bácskai Vera: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján. 1735-1830. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXI*. 1979. 80-96.

Bárczy Géza: *A „pesti nyelv”*. Budapest 1932.

Bárczy Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest 1966.

Benda Kálmán: Nemzeti és társadalmi reform. In: *Magyarország története. 1790-1848*. 511. 74-78.

Csáky Móric: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die Kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz-Wien-Köln 1967.

Deme László: *The Hungarian Language*. Budapest. 1967.

Deutsch, K. W.: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge 1953.

Erdős Kamil: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. In: *Erdős Kamil cigánytanulmányai*. Békéscsaba 1989. 42-56.

- Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke. 1890-1940.* Budapest, Közép-Európa Intézet 1993.
- Fischer, Rolf: *Entwicklung des Antisemitismus in Ungarn. 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose.* München 1988.
- Harcza István (Szerk.): *Társadalmi tagozódás és mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján.* KSH. Budapest 1994.
- Hobsbawm, Eric John: *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality.* Cambridge 1990.
- Hofer Tamás: „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata. (Vázlat egy kutatóvállalkozásról) In: *Népi Kultúra-Népi társadalom.* Budapest 1991. 7-13.
- Horkheimer, Max - Adorno, Theodor W: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek.* Budapest 1990.
- Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája.* Budapest 1876.
- Illyefalvy L, Lajos: *A hatvanéves Budapest.* Szfv. S. H. Budapest 1933.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest 1912.
- Kálmán Béla: *Lorigine et l'évolution des noms de famille hongrois.* Iași 1963.
- Karádi Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég* 1990. 2. 5-37.
- Karádi Viktor: Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között. *Szociológiai Szemle* 1993. 2. 3-42.
- Katus László: A népesség és a társadalmi szerkezet változásai. In: *Magyarország története.* 612. köt. 1848-1890. Budapest 1979.
- Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század.* Budapest 1993.
- Kósa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig.* Budapest 1937.
- Kosutány Ignác: Egyházjog és a modern jogászok. Klny. *a Huszadik Századból.* Budapest 1902.
- Kovács Alajos: A nevek és a névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* 1930. 3. 228-240.
- Kovács István Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig.* Budapest 1989.
- Körösy József: *Die königliche Freistadt Pest im Jahre 1870. Mitteilungen des Statistischen Buerau der Stadt Pest.* IV. Pest 1871.
- Lemberg, E: *Der Nationalismus.* I-II. Hamburg 1964.
- Magda Pál: *Magyar Országnek és a határ őrzőkatonaóság vidékinek leg újabb statisztikai és geográfiai leírása.* Pesten 1819.
- Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája.* Kolozsvár 1941.
- Marton Ernő: *The family tree of Hungarian Jewry: Outline of the History of Jewish Settlement in Hungary.* Red. Braham, Randolph. New York 1966.
- Melich János: Családneveinkről. *Magyar Nyelv* XXXIX. 265-280.
- OPTK = Osztrák Polgári Törvénykönyv: *Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch.* Leipzig 1905.
- Pietsch Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság* 1988. 11. 46-59.
- Scheiberné Bernáth Lívia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig.* Budapest 1981.
- Schwartner, Martin: *Statistik des Königreich Ungarn.* Pest 1798.
- Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle* 1977. 2. 169-208.
- Szeredy József: *Egyházjog, különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a Keleti- és A Protestáns egyházakra.* I-II. köt. Pécs 1883.
- Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: *A miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI.* Miskolc 1993. 205-215.
- Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalmi a századfordulón.* Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest 1989. 21 I.

Vörös Károly: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten 1873-1945., In: *Tanulmányok Budapest múltjából XX.* 1974.

Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig. In: *Budapest története.* Budapest 1978. 219-320.

ZOLTÁN TÓTH

WHAT IS THE „MELTING POT” MELTING?

Budapest, the capital of Hungary in the dualistic era and its political, cultural and economic centre, having developed into a European metropolis met the bourgeois revolution of 1848 in a very mixed ethnic composition. Some former authors say that the majority of the population of the present capital's predecessors, Buda and Pest had been Magyarized by this time. According to statistical figures on the mother tongue of the population, the linguistic and national assimilation of the immigrants representing various cultures had taken place before the end of the last century, primarily in the form of the change of language.

The statistical computer analyses of the registers of marriages of the three biggest denominations of Pest, i.e. the Roman Catholic, the Calvinist and the Reformed Israelitic Churches, written between 1855 and 1894, reveals a difference in the ways of assimilation of the immigrants. The registers offer two markers of ethnic identity, prior to the modern linguistic national unification: that of the denomination and the family names referring to the immigrants' previous assimilatory environment. The names of the couples were considered in the form of homogeneous and heterogeneous groups, based on their nationalities identified by methods of language history.

In the choice of the characteristically different ways of assimilation, as expected, the traditional endogamic relations of the immigrant groups, namely the denominationally mixed marriages, forbidden by the Churches, proved to be dominant in the metropolis as well. In the case of the *Roman Catholic couples*, their previous assimilatory environment, which can be deduced from the national composition of the family names, played a minor role only. Within the sample, the proportion of couples of homogeneously Hungarian names is less than five percent. The identity of denominations plays a more important part; the assimilation of the Catholic is usually accompanied by the change of language.

At the same time, for *the Calvinist*, denominational endogamy had practically disappeared by the end of the century: almost two thirds of the couples were denominationally heterogeneous. For them, the previous assimilatory environment plays a more important role: nearly half of the Calvinist couples homogeneously spoke Hungarian. In the registers of *the Reformed Israelites*, no mixed Jewish/Christian marriages were recorded in the period under examination. The majority of their family names reflects the influence of the forced change of name under the era of Joseph II: with a few exceptions, the names of the couples, in accordance with the direction of their immigration, are homogeneously German. The way of Hungarian assimilation is that of the change of language.

GYÁNI GÁBOR

Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten

A 19. század derekától a bevándorlás különösen nagymértékben hozzájárul Pest és Buda, majd az egyesült főváros demográfiai növekedéséhez. Ennek egyenes következményeként a városok és főként Pest vagy a Duna bal parti városrész lakosai között lecsökkent a helyben születettek aránya. A századforduló táján, a város egészét tekintve, a népesség kétharmada állt bevándoroltakból, holott két évtizeddel korábban arányuk még csak 57 százalék körüli. Aligha kell ezen a helyen hosszasan bizonygatni, hogy a magyar főváros vonzerejét elsősorban nagyipari központtá válásának köszönhetette, s természetesen annak, hogy mint a kiegyezés utáni ország fővárosa, politikai és kulturális központként is olyan erőt sugárzott, melyet nem ellensúlyozott más városi centrum.

Az igazán tömeges bevándorlás azonban a Budapesten megtelepülő modern gyáriparnak és egyes szolgáltató ágaknak, mindenekelőtt a középosztályi háztartások cselédmunkaerő iránt dinamikusan bővülő igényének volt a függvénye. Tekintve az újonnan kiépülő ipar szerkezeti adottságait, egyformán nagy kereslet támadt szakmunkások és képzetlen munkások, napszámosok iránt. Az utóbbiak zömmel nem is a gyári üzemekben, hanem az építőipar keretei között, a civilizált nagyvárosi környezet fokozatos megteremtésének nehéz fizikai munkáit ellátandó kaptak alkalmazást. Az itt megnyíló munkalehetőségek főként a paraszti rétegek bevándorlóit vonzották magukhoz, aminthogy a szolgáltatás szektorának a vonzereje is többnyire e rétegek lányaira fejtett ki számottevő hatást. S ebben a tömegben aránytalanul nagy a hazai nemzetiségek, nemzeti kisebbségek jelenléte.¹

A nagyipar szakmunkások iránti keresletét azonban nagyrészt külső munkaerő beáramlása elégíthette ki, olyan, zömében német anyanyelvű képzett munkások budapesti megtelepedése, akik a Monarchia Lajtán túli, vagy cseh-morva részeiből, esetleg Németországból érkeztek a magyar fővárosba: 1870-es adatok szerint az ipari keresők egyötöde származott a Monarchia osztrák feléből és 3 százaléka jött „vámkülföldről”.²

A gyors ütemű nyelvi magyarosodás és a szakmunkások bevándorlásának fokozatos mérséklődése folytán mind a szlovák, mind a német anyanyelvű budapesti munkásság teret vesztett, jóllehet abszolút számban 1900-ig tartott gyarapodásuk.

A századforduló éles cezúrát jelent e téren: azt követően a szakmunkások bevándorlása jelentéktelen mértékű, ráadásul az 1900-zal kezdődő, sok iparágat sújtó dekonjunktúra is csökkentette a szabad munkahelyek számát. Különösen az építőipari recesszió hatott negatív módon a munkásbevándorlásra, az etnikusan meghatározott munkaerőpiaci vonzerőre. Jól ismert ugyanis, hogy mind a téglagyárakban, mind az építkezéseknél vagy az egyéb infrastrukturális beruházásokkal járó szakképzetlen fizikai munkáknál meglehetősen nagy számban foglalkoztattak szlovák vándormunkásokat, akiknek nehezen felbecsülhető, ám mindenképpen tekintélyes része nem is választotta a várost állandó letelepedési helyéül.

Az említett tényezők nyomán vált a főváros munkássága nyelvi (etnikai) tekintetben egyöntetűbbé a dualizmus utolsó éveire. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a város ipari munkásainak (segédszemélyzet) 83,5 százaléka vallotta a magyart anyanyelvének, holott 1880-ban a megfelelő arány 51,7 százalék volt.³

Az etnikai identitás tekintetében a századforduló évtizedei során végbement hallatlanul nagy váltás, ahogyan a folyamatot az anyanyelvi statisztika tükrözni képes

(erről később még szó lesz), semmiképpen nem intézhető el a teljes etnikai/nyelvi átváltozást sugalló „elmagyarosodás” kifejezéssel.

Az 1910-es népszámlálás adatai tanúsítják, hogy az „asszimilánsok” döntő hányada kevert nyelvi és etnikai identitású lehetett, már amennyire azt a nyelvi tudásról szóló száraz statisztikai szám adatok elárulhatják. Azoknak a fővárosi munkásoknak, akik a magyart jelölték meg anyanyelvükként, 54,9 százaléka beszélt a magyaron kívül még egy vagy két nyelvet. Ugyanakkor azonban a domináns magyar nyelvi-etnikai nagyvárosi miliő csak igen ritkán hagyta teljesen érintetlenül a nem magyar bevándoroltak eredeti nyelvi-etnikai identitását, kevés esetben volt rá mód, hogy valamilyen fokon ne történjen alkalmazkodás. Lehetek, előfordultak a városban etnikai gettók, nyelvi szigetek, ám ezek az etnikus közösségek is útban voltak a kevert identitású csoportok felé. Így értékelhető, ennek fényében értelmezhető az 1910-es statisztikának az az adata, miszerint az anyanyelvükben nem magyar, magukat nem magyaroknak valló budapesti munkások erős kisebbsége, csak alig több mint a negyed része (28,9 százaléka) nem beszélte a magyar nyelvet.⁴

A népszámlálási statisztikák sugallta kép azonban igencsak hozzávetőleges, belőle nem vezethetjük le az asszimiláció összetett folyamatát, és ezen adatok kizárólagos használatával azt sem ábrázolhatjuk meggyőzően, hogy az etnikai identitások milyen gazdagsága jellemezte egy-egy időpontban a magyar főváros társadalmát. A statisztika önkéntelenül is elszűrheti a korántsem ritka, pusztán mérésrel nem megragadható korabeli etnikai pluralitást. Ennek legalább két oka van: nyelvi kultúrára redukálja az etnikai identitás bonyolult problémáját; rendszerint nem számol, nem számolhat a tartósan izgó-mozgó, etnikailag vegyes ki-bevándorló tömegekkel.

Talán éppen az utóbbi körülmények tudatosítása képezte az alapját azoknak a kortársak között is felmerülő alternatív becsléseknek, melyek a hivatalos és asszimilációs elfogultsággal vádolt statisztikai adatokat kívánták korrigálni. Kivált a disszimilációt szorgalmazó budapesti szlovák körök sérelmezték a hivatalos adatok alacsony értékét, de a magyarbarát szlovák orgánusok is azt vallották: a népszámlálásokban rendre kevesebb a városban élő-dolgozó szlovák bevándorlók száma, mint a valóságban. Ez a számháború azóta is tart. Önálló statisztikai adatgyűjtés intézményi lehetőségeinek a hiányában a hivatalos statisztika többnyelvűségi adatközléseit hasznosítva, a többnyelvűséget a másik, az „elnyomott” etnikai identitás tényszerű jelzéseként értékelve juthattak a kisebbségi becslések másfajta szám adatokhoz. A magyarbarát szlovák újság, az 1886 és 1918 között folyamatosan megjelenő *Slovenské noviny* szerint például 1890-ben (a népszámlálás adatai szerint) 66601-en beszéltek Budapesten szlovák nyelven, s közülük 11 ezren magyarul sem tudtak. Nem igaz tehát, véli a lap cikkírója, hogy ekkor 27449 szlovák élt a városban, vagyis a népesség 5,6 százaléka, hanem annak több mint a duplája számítható a budapesti szlovák etnikumhoz; vagyis mindenki, aki anyanyelvében vagy a másodlagosan-harmadlagosan használt nyelv révén egyáltalán kapcsolatba hozható a szlovák etnikummal.⁵ További szlovák becslések 68 ezres budapesti szlovák közösségről szólnak, sőt Milan Hodža jóval később, 1910 körül egyenesen 80 ezerre taksálta a pesti szlovákok számát, holott a magyar statisztika csupán 20 ezret alig meghaladó szlovákságról tud ebben az időben.⁶

A hivatalos és az etnikai kisebbségek képviselői részéről feltételezett (becsült) népességi adatok közötti ilyen jelentős eltérés már említett forrásai mellett, természetesen, megemlíthető a hivatalos adatszolgáltatás szándékos torzítása; az, a kivált az 1910-es népszámlálással kapcsolatban gyakran emlegetett statisztikai manipuláció, melynek technikai mikéntjéről semmit nem tudni (csaltak, vagy a

többsnyelvűségi adatfelvétel adta lehetőségek körében lavíroztak, esetleg már az adatfelvétel során személyes ráhatással járultak hozzá a bevallott anyanyelv eldöntésének gyakorta kétes kimenetelű egyéni dilemmájához). Már ez az utolsó mozzanat is jelzi: az anyanyelvi hovatartozás, túl az anyanyelv megválasztásának hivatali „kényszerein”, önmagában semmiképpen nem elégséges alap az etnikai identitás meghatározásához. Ezért gondolhatták úgy, napi tapasztalataikra hagyatkozva, a kortárs pesti szlovák újságírók, egyetemisták (M. Hodža), hogy a magyar nyelvtudás még abban az esetben sem vonja mindig maga után a szlovák etnikai identitás feladását, ha sokan a magyar nyelvet jelölik meg a népszámlálási összeíróknak saját anyanyelvükként. Az etnikai státusnak az a korabeli politikai fogalma, ami áthagyományozódott az utókor történetírására is, mely a nyelvi kultúrát tünteti ki a legfőbb kritérium, valójában az egyedüli determináns rangjával, tudományosan elfogadhatatlan.

Tételünk bizonyítására két, igen eltérő érvet említenénk. Az első argumentum szűken történeti jellegű, s az a lényege, hogy a nyelvi közösség integráló befolyását keresztezi-keresztelheti a bevándorlás történetiségéből következő strukturális megosztottság. Vegyük példaként a német nyelvet, mint amely kiindulópontja a pesti és budai, majd budapesti német etnikum számszerű meghatározásának. Közhely, hogy a két város népessége hagyományosan, tehát a 18. századtól fogva, „németes jellegű”: az 1851. évi összeírás például 56,4 százalékos német arányt tüntetett fel.⁷ Ez a demográfiai szerkezet nyomta rá a bélyegét a városok hatalmi hierarchiájára is: a vagyoni elit zömében maga is németekből állt, s a városok igazgatása szintén a németek és más, nem magyar etnikumok képviselőinek a kezében volt hosszú időn át. A városi igazgatás nyelve 1844-ig a német (s csak helyenként magyar vagy latin), s még 1844-et követően is nyomokban fennmarad a német hivatali használata.⁸

A törzsökös pesti és budai németek és a 19. század hatvanas-hetvenes éveitől nagy számban betelepülő osztrák-német gyári szakmunkások nyelvi alapon, a tájnyelvi különbségektől most eltekintve - a nyelvi statisztika eszközeivel egymástól elválaszthatatlan etnikus kisebbségét képezik a város társadalmának. Valójában két külön világ, melyet a több-kevesebb gyorsasággal cserben hagyott német anyanyelven túl semmiféle belső kötelék nem kapcsol össze egymással. Jóllehet nemigen folytak kutatások a nemzetiségi egyesületek múltját illetően, ám a tévedés túl nagy kockázata nélkül is feltételezhető, hogy nincs olyan számottevő társadalmi önszerveződés a budapesti németek körében a század utolsó negyedében, amely a többgenerációs pesti és budai németeket az ide frissen bevándorolt német munkásokkal összekötné, amely valamiféle etnikai alapú integráció eszköze lehetne. S a korábbi pesti és budai német kultúra sem hat a később ide érkezőkre, akik ráadásul e polgári világ értékeit egyébként is idegenül szemlélik, lévén hogy ők már egy modern városi ipari világ alsó társadalmi csoportjaként definiálják magukat.

A bevándorlás egyazon etnikus csoport egymással jószereivel kapcsolatba sem kerülő, társadalomszerkezetiileg is elütő külön zárványait segíti kialakulni, pontosabban: a bevándorlás kronológiája adja kezünkbe a kulcsot a formális nyelvi közösség, mint etnikai integrációs elv viszonylagosságának a megértéséhez.

A népszámlálások nyelvi statisztikája tehát amennyit megmutat, annyit el is fed a nyelvi tekintetben egyöntetű népcsoportok belső viszonylataiból. Éppen csak futólag említhetjük, hogy a nyelv túlhangsúlyozása az etnikai identitásban, a nyelvváltás azonosítása az asszimiláció folyamatával mind-mind a 19. századi nemzetfogalom, a kultúrnacionalizmus eszmei terméke. A dualizmus kori magyar politikai nemzeteszmé számára is az számított a hatékonyság próbakövének, hogy a nem magyar nemzeti kisebbségek milyen hányadát sikerül beolvasztani a magyar anyanyelvűek, a magyart

saját anyanyelvüknek elfogadók táborába. A liberalizmust bírálva Szekfű Gyula ezt a szemléletmódot jellemezte úgy, mint ami „a nemzetiség lelki alapjainak formalisztikus gondolkodásból eredő lebecsülése”.⁹ Ez a bevándorlóktól „csak felületes és merőben külsőleges, de annál gyorsabb átalakulást” kívánó liberális attitűd áll a statisztikai adatgyűjtés mögött is, amely elegendőnek tartja az anyanyelvi (és egyáltalán a nyelvtudást illető) társadalmi tények kvantitatív feltárását ahhoz, hogy fogalmat adjon az etnikai és nemzetiségi tagoltság pillanatnyi állapotáról.

Mindez lehetne pusztán az eszmetörténet érdeklődési körébe tartozó jelenség, ha nem tartaná mai napig befolyása alatt az etnicitás és az asszimiláció 19. század végi, 20. század eleji történetéről folytatott történész-diskurzust. S ebben a tekintetben alig van különbség, vagy talán nincs is eltérés a magyar historikusok és a frontvonal másik felén elhelyezkedő utódállamokbeli történészek között.¹⁰

A nyelvi kritérium elégtelensége bármiféle modern etnikai identitás meghatározására egy analitikus érv segítségével is bizonyítható. Az asszimiláció mint folyamat azon modelljét hívom segítségül, melyet az amerikai Milton Gordon két évtizede vázolt fel. Gordon kiindulópontja, hogy az asszimiláció összetett folyamat, amely számos egymást követő, egymásra épülő fázisból áll. Az asszimiláció kezdeti szakaszában megy végbe a befogadó társadalom nyelvének, kulturális kódjai alapvető elemeinek az elsajátítása, ez az, amit *akkulturációnak*, kulturális beolvadásnak szokás nevezni. Az akkulturáció nem szükségképpen vonja maga után a beolvadás újabb szakaszait vagy az asszimiláció folytatódását. Ha viszont a folyamat feltartóztathatatlanul zajlik tovább, következő lépcsőben kerül sor az úgynevezett *strukturális* vagy *társadalmi integrációra*. Az utóbbin a szerző azt a fajta betagozódást érti, amely megnyitja az utat az asszimiláns előtt a befogadó társadalom formális és kivált annak informális szerveződéseire felé, lehetővé téve számára a teljes elvegyülést, a láthatatlanná válást. Nem az akkulturáció, vallja Gordon, hanem a strukturális asszimiláció ennek az integrációnak a kulcspontja, melyet tehát a teljes felszívódás küszöbének lehet tekinteni.¹¹

Ha komolyan vesszük Gordon fogalmi sémáját,¹² a népszámlálási nyelvi-anyanyelvi statisztikák indikátor szerepét csak az akkulturáció folyamata szempontjából, az asszimiláció akkulturációs fázisának az erejéig tekinthetjük relevánsnak. Egy ilyen számadatból nem többre, legföljebb arra következtethetünk valamelyes bizonyossággal, hogy milyen mértékben haladt előre egy vagy több etnikai közösség kulturális adaptálódása, ám az asszimilációnak ez a módja még fogalmilag sem meríti ki a strukturális integrációval beteljesülő maradéktalan asszimilációt.

Írásom második felében arra vállalkozom, hogy bemutassam: melyek azok a külső feltételek és bevándorló stratégiaiak, melyek az asszimiláció menetét gátolhatják vagy éppenséggel megkönnyíthetik. E feltételek, illetve stratégiák sorában első helyre kívánczik a lakóhely megválasztása, az *etnikai szegregáció* mint törekvés és adottság. Egy további, az előbbi kérdésnél jóval ritkábban vizsgált probléma a *szociabilitás*, a munkahelyi vagy egyéb nyilvános lét, amely az önszerveződés formális síkján (egyesületek) vagy az informális és tömeges mobilizáció (a tőkemunka konfliktusából, az állam-etnikai önérvényesítés ütközéséből fakadó kollektív akciók) formájában nyilvánult meg. Létezik végül az a szinte soha nem kutatott informális szféra, melynek az etnikumok közti vegyes házasság, a férfi és nő közti kapcsolatok nyomán követése talán a legmegfelelőbb eszköze. Ez utóbbi akár futólagos vizsgálatával tanulmányunkban mi is adósok maradunk.

Vegyük elsőként szemügyre a lakóhelyválasztás szerteágazó kérdését. Azonnal előrebocsáthatjuk, hogy az etnikailag meghatározott lakóhelyi szegregáció mértéke a

19. század végén, a 20. század első másfél évtizedében Budapesten nem tűnik túl jelentősnek. A város felekezeti-etnikai csoportjai között kétségkívül a zsidók voltak mindig a legszegregáltabbak, ám korszakunkban még ők sem különültek el gettószerűen a többségi társadalomtól. A budapesti zsidók disszimilációs indexszáma 1900-ban 30 százalék körül volt, ami egyáltalán nem magas érték, hiszen Bécsben például ugyanekkor 45 százalék felelt meg e mutatónak. Ez annyit jelent, hogy a város zsidó népességéből csupán egyharmad résznek kellett volna máshová költöznie ahhoz, hogy egyenletesen szétoszódjon Budapest zsidó népessége a város teljes területén (Bécsben mintegy a fele résznek lakóhelyet kellett volna változtatnia e cél érdekében).

A budapesti zsidóság, hagyományosan, zömmel a belváros közelében lakott, ugyanakkor itteni koncentrációja az idő múlásával párhuzamosan folyton csökkent. A Király utca és szűkebb környéke alkotta a 19. század kezdetétől a pesti zsidók lakóhelyi tömörülési pontját: itt lakott a fővárosi zsidóság 80 százaléka még 1880-ban is. A betelepülő zsidók mind nagyobb száma, a vele járó növekvő belső felekezeti (neológ-ortodox megosztottság), foglalkozási, vagyoni és státus-differenciáltság egyaránt a szegregáció lazulásának irányába hatott: 1920-ban a fővárosi zsidó népességnek már csak a 60 százaléka lakott a nevezett negyedben.¹³

A zsidókhoz képest a város többi népes etnikai komponense ennél is kevesebb jelét adta a lakóhelyi zártágnak. Részletes kutatások hiányában nem számolhatunk be arról, hogy a német vagy a szlovák közösségek szegregációja hogyan alakult az idő függvényében. Gondolatmenetünkhöz azonban elég utalni rá, hogy a szlovák népesség, persze csak az a része, melyet a magyar népszámlálási adatszolgáltatás szlovákként mutat ki, 1910 táján a pesti zsidóságnál is kevésbé szegregált: a disszimilációs index értéke itt 27,4 százalék, azaz csak minden negyedik fővárosi szlováknak kellett volna elköltöznie másik kerületbe, hogy egyenletesen népesítsék be a város területét.¹⁴

Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy a disszimilációs indexek alapjául szolgáló adatok a kerületek közötti népességarányokra vonatkoznak, vagyis nagy területi egységeket fejeznek ki. Nem vitás, hogy a kerületek szintjén elhanyagolhatónak tűnő etnikai lakóhelyi koncentráció egyáltalán nem zárja ki a kerületeken belüli kisebb és körülhatároltabb területi egységekre korlátozódó etnikai enklávék tartós fennmaradását. Kimutatásukhoz más forrásokra, s finomabb elemzési módszerekre lesz majd szükség. Ám az, hogy az etnikai közösségek ilyen lakóhelyi összetartása több pusztá feltételezésnél, a szociabilitás vizsgálata során derül majd ki.

Az etnikus közösségeken belüli, illetőleg az egyes etnikus közösségek tagjai közti kapcsolatok sűrűségét és jellegét, nem utolsósorban a kapcsolatok intézményesülési formáit a mikrotársadalmak férfi tagjainak szociabilitása tükrében ítélni lehet. A téma kapcsán két kérdésre igyekszem választ kapni: milyen térbeli implikációi voltak e szociabilitásnak, melyek a nyilvános tevékenységek térbeli keretei és vonzatai; milyen mértékben és miként járult hozzá ez a fajta szociabilitás az etnikai mi-tudat kialakulásához, felkeltéséhez, konzerválásához, valamint az etnicitás közösségen belüli diskurzusához.

A munkahely az egyik kézenfekvő intézményes kerete, térbeli letéteményese bármilyen etnikus és egyéb csoportvonalakozásokkal (közös munkavállalói tapasztalat és érdek) dúsitott közösségi identitás képződésének. Nem kevésbé azért, mert a szegmentált munkaerőpiac törvényeinek megfelelően a bevándorló és azonos etnikai csoportokhoz tartozó munkások a gyárakban találkoztak össze; a közös - gyári - munkaszervezet etnikai miliőben integrálta a munkaerőt. Természetesen etnikai miliőkről kellene inkább szólni, hiszen egy-egy üzem rendszerint több nemzetiségi

csoport, a magyar mellett szlovák, lengyel, cseh és más nemzetiségű munkások képviselőit szervezte egy munkaszervezetbe. A gyár, az üzemi munkaszervezet kereteiben, az ennek bázisán létrejövő nyilvános kapcsolatrendszerek mint az etnikus csoportokat egymással integráló, olykor egymással szembeállító mechanizmusok arra figyelmeztetnek, hogy a bevándorlók városi adaptációja többnyire etnikai csoportok keretei között, azok közvetítésével s nem atomizált egyének külön erőfeszítései formájában folyt.

De vessük pillantásunkat azokra a közösségi, egyúttal a munka világából kinövő akciókra, melyekről fennmaradtak dokumentumok. A 19. század utolsó évtizedében a budapesti rendőrfőkapitányhoz rendszeresen befutottak olyan detektívjelentések, amelyek a főváros nagyüzemi munkásainak főként szláv nemzetiségű tagjairól közöltek megfigyeléseket. Pontosabban: a rendőrség azt figyelte árgus szemekkel, hogy e munkások gyűlésein, közös összejövetelein mi történt, miről folyt a szó. Legalább annyira fontos volt erről tudni a munkásmozgalom rendészeti kontrollálhatósága végett, mint a nemzetiségi mozgalmak („pánszláv izgatás”) hatástalanítása miatt. A jelentéseket olvasgatva megállapítható, hogy a nemzetiségi munkások önszerveződése az 1890-es években még igen kezdeti fázisában tartott. Összejöveteleik témája munkavállalói sérelmeik egyeztetése, a panaszkodás és mindenekelőtt az önszerveződés maga. Nem ritka, hogy a többféle nemzetiséget foglalkoztató üzemek munkásai nem külön-külön, vagyis nemzetiségenként elkülönülve jöttek össze rendszertelen alkalmakkor, hanem egymás közt egyeztetett fellépésre határozták el magukat. Lengyel, cseh és szlovák munkások, természetesen nemegyszer magyar munkásokkal együttesen szüntették be a munkát, vagy közösen tüntettek.¹⁵

Az összejöveteleket rendszerint éttermekben, kocsmákban tartották, ami megfelelt a korabeli általános gyakorlatnak.¹⁶ Meglepő azonban, hogy milyen kevesen látogatták a rendőrdetektívek által regisztrált munkásgyűléseket. A legtöbb összejövetelen 20 és 50 között váltakozott a résztvevők száma; a legnépesebb munkásgyűléseket a kőbányai téglagyárak lengyel és szlovák munkásai rendezték, melyeken legalább hetvenen megjelentek, de akadt olyan is, ahol a résztvevők száma 300 körül alakult: s a források tanúsága szerint mindössze egy olyan munkásgyűlést tartottak ebben az évtizedben, ahová közel ezren tartották érdemesnek elmenni. Ezt az összejövetelt lengyel munkások szervezték.¹⁷

További sajátos vonásuk e nyilvános összejöveteleknek, hogy résztvevői viszonylag szűk ismeretségi körből verbuválódtak. Nevezetesen: egy-egy gyár vagy műhely munkáskollektíváit sikerült így mozgósítani. Ennek megfelelően a közös eszmecserek elsődrendű, lényegében szinte egyedüli témáját az érdekvédelem képezte, a munkavállalói érdekek megfogalmazása, a munkaadókkal szembeni munkáskövetelések egyeztetése és elhatározássá szilárdítása. Ennyiben a résztvevők nemzetiségi összetételén túl nincs is egyéb etnikai jelentése ennek a munkászociabilitásnak.

1900-at követően némi változást észlelhetünk például a budapesti szlovák munkások önszerveződésében: a korábban dominánsan szakszervezeti és grass-root jellegű kollektív akciókat kezdték felváltani a nemzetiségi identitás jegyében fogant önszerveződési formák.¹⁸ Ezzel együtt módosulóban volt a mobilizáció szociológiai mechanizmusa is. A kifejezetten munkavállalói tudatosságra szocializáló önszerveződés háttérében a munkahely integráló szerepe állt; a munkavállalói tapasztalatok azonosságán nyugodott, belőle fakadt az egyének közötti kooperáció.

Mihelyt ezt felváltotta, vagy gyakran éppen csak kiegészítette az etnikai csoporttudat mobilizáló befolyása, már nem a közös munkahely, hanem inkább a

lakóhelyi közösség által integrált egyének találtak egymásra. S ezzel együtt megindult a kollektív akció intézményesítésére való mind erőteljesebb törekvés is; megérlelődött az igény a rendszertelen összejövetelnek legitim társadalmi egyesületi keretben történő állandósítására.

Anélkül, hogy a problémát megillető nagyobb teret szentelhetnénk a munkahely versus lakóhely mint integrációs forma beható vizsgálatának, a kettőnek a munkavállalói és/vagy etnikai tudatosságra gyakorolt, olykor egymást hatástalanító befolyását témánk keretei között is igazolva látjuk. Korai lenne az általánosítás, ám meggondolkodtató: nem arról van-e nálunk is szó, amit Ira Katznelson provokatív tézise állít az európaihoz képest mindig is kivételes amerikai munkástudat mögött rejlő szociológiai paradoxonról. Már Werner Sombart óta foglalkoztatja a kutatókat, hogy Európából nézve miért olyan hiányos az amerikai munkásság osztálytudata. Katznelson válasza: ennek az a fő oka, hogy végzetes hasadás állott be a munka- és a lakóhely között a munkások kollektív öntudatának, csoportstátusuk észlelésének szempontjából. A munkavállalói helyzet, melyről városi és nagyipari körülmények között a marxizmus azt tartja (s ezt nem igen szokták cáfolni), hogy ideális alapja az osztály-tudat elterjedésének, amerikai viszonyok között nem képes megfelelni annak az (elméleti) elvárásnak, hogy primátusra tegyen szert a kollektív identitás tárgyi feltételei sorában. A munkahelyi „politika” integráló szerepe csak munkavállalói státusában érintette a nagyvárosi bérmentest, aki azonban közösségi identitását a maga teljességében etnikai csoport tagjaként építette föl. Ennek az identitásnak a lakóhelyi közösségi tere biztosított szilárd tapasztalati alapokat, annak a szomszédsági-territoriális integrációnak juttatva ezzel elsőbbséget a csoportidentitás fenntartásában, melyet etnikai kötelékek fűznek egybe.¹⁹

Tény mindenestre, hogy a formálisan intézményesülő és kifejezetten nemzetiségiként fellépő szlovák önszerveződési törekvések szociológiai gyökerei a lakóhelyi közösségre és nem a munkahelyek azonosságára nyúlnak vissza. Ezt bizonyítja, többek között, az 1899-ben alapított *Vsebecny Slovensky robotnický spolok* (Budapesti Szlovák Munkásegylet) alapító tagjainak a lakóhelyi topográfiája. Mint a fennmaradt listából kiviláglik, az egyletszervezők több mint kétötödük Angyalföld jól körülhatárolható részén lakott, további egynegyedük lakóhelye volt Terézváros és Erzsébetváros egymás közelében fekvő néhány utcája, végül egyötödük lakott a Józsefvárosban és Kőbányán. Ami ennél is többet mond: az egyesületet szervező szűkebb maguk közel a fele ugyanabban a házban lakott. Közelebről, a 27 szóban forgó személyből tíz a rokonaival élt együtt, egy fedél alatt. Összességében pedig az aktivisták közül minden második lakott egy lakásban/házban az egyesület szervezőinek kemény magjával.²⁰

A lakóhelyi szegregáció tényei tehát összekapcsolhatók az elsődlegesen vagy alkalmasint egyedül az etnikai azonosság talaján bontakozó, intézményes formát öltő (bejegyzett egyesületként jelentkező) munkás szociabilitással. S talán éppen ez az összefüggés ad rá magyarázatot, hogy miért nem intenzívebb a budapesti szlovákok egyesületi önszerveződése. Az ennek fő feltételét képező lakóhelyi elkülönülés, a szegregáció etnikai meghatározottsága nem éri el azt a kritikus pontot, amely a megvalósultnál több lehetőséggel kecsegtethette volna őket e törekvéseikben. Így azután több a szó, mint a tett. A szlovák etnikai közösség megszervezéséről, a szlovák bevándorlók elmagányosodásának és alkoholizálásának súlyos problémáiról cikkeznek a nemzetiségi sajtó hasábjain.²¹ A bevándorlók nagyvárosi adaptációját nemzetiségi egyesületi keretek között megkönnyítendő jön, vagy jött volna létre 1897-ben a *Pokrok* névre keresztelt egyesület, melynek alapszabály-tervezetét a

Belügyminisztérium elutasította, mondván: szociáldemokrata szervezkedés, tehát politikai tevékenység rejlik az önszerveződés háttérében.²²

Nem állítjuk, hogy az etnikai bázisú intézményes aktivitás, az egyleti integráció csak és kizárólag a munkahelyek világán kívül, a lakóhelyi kapcsolatháló mozgásba hozásával számíthatott sikerre. Van rá példa, hogy adott foglalkozás, nevezetesen a szlovák kőművesek csoportja oly módon teremt a maga számára egyesületi kereteket, hogy megőrzi nemzetiségi és szakmai zártságát. Az önszerveződés 1897-ben úgy indult meg, mint egy nem etnikai, hanem általános szakmai - szakszervezeti - organizáció része, de a nemzetiségi szekció 1910-re a saját lábára állt.²³ A dolog kivételességét mutatja, hogy nincs tudomásunk további, egyszerre szakmai-foglalkozási és nemzetiségi egyesületekről.

A munkavállalói kollektív tapasztalatok nemzetiségi identitásokat keresztező, azokkal szemben nemegyszer háttérbe is szoruló csekélyebb szerepe a csoportazonosság tudatosításában példákkal is illusztrálható. Kőbányai lengyel téglagyári munkások 1896 folyamán számos tömeggyűlést rendeztek, melyek némelyikén cseh és szlovák társaik is megjelentek. E gyűlések egyikén a lengyel szervezők külön is megvitatták a gyűlés résztvevőivel, hogy milyen álláspontra helyezkedjenek a millenniumi ünnepségekkel kapcsolatban. Végül az a határozat született, hogy a lengyel munkásgyűlés csatlakozik az ünneplőkhöz, mert átérzi az évforduló nagy jelentőségét a magyar nemzet életében. A gyűlésen jelen lévő egyéb szláv nemzetiségű munkások, a csehek és a szlovákok azonban különvéleményüket hangoztatták, a németek viszont a lengyel határozattal azonosultak.²⁴

Közhely, hogy az asszimiláció folyamatának a nagyváros és az ipari munka világa a legnyilvánvalóbb serkentője. Ha nem elégszünk meg ilyen általános formulákkal, hanem megvizsgáljuk a nagyvárosi lakóhelyi és munkavállalói kapcsolatok rendszerét azzal a határozott céllal, hogy megállapítsuk szerepüket az etnikai beolvadás nyelváltásnál sokkal bonyolultabb folyamatában, némileg elbizonytalanodunk. Azért, mert több jel is utal rá, hogy a munka- és a lakhely keretei között folyó közösségképződés nem hat egyforma erővel az etnikai csoportkötelékekre. A munkavállalói alapokon nyugvó önszerveződés és identitás a fő asszimiláló tényező, ám a lakóhelyi szegregációt kihasználó szociabilitás, mindenekelőtt az egyesületi aktivitás lassítja a spontán asszimilációt, annak feltétlen akadálya.

Minden azon múlik tehát, hogy ez utóbbi, az etnikai szegregáció mértékével összhangban képes-e, s milyen mértékben képes ellensúlyozni a munkahelynek a strukturális integráció irányába kifejtett kétségtelen befolyását. Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban hosszas és szisztematikus kutatásokról lesz majd várható.

Jegyzetek

- 1 Thirring Gusztáv: A vándormozgalom jelentősége Budapest népességének gyarapodásában. *Földrajzi Közlemények* IX-X. 1925. 179-182; Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest 1983. 52; Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég* 1990. 2. 26, 35-36.
- 2 Kende János - Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870-1910. *Történelmi Szemle* 1983/2. 239.
- 3 Uo. 242; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sor. 56. K. 562-563. 4 *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sor. 56. K. 562-563.

- 5 *Slovenské noviny* 1891. november 14.
- 6 *Slovenské noviny* 1901. január 29; *Slovensky dennik* 1913. július 27; Milan Hodža: Slovenská banka do Pesti. *Slovensky tyzdennik* 9, 34, 1911. augusztus 25.
- 7 Heiszler Vilmos: Soknyelvű ország multikulturális központja. Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán. *Budapesti Negyed* 1994. nyár, 10.
- 8 Uo.
- 9 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest 1940. 336.
- 10 A magyar történészek témát illető diskurzusáról lásd Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 1993/4. 18-28; az asszimiláció=nyelvi magyarosodás szemléletének makacs továbbélésére friss példa: „A második generációban, a gyermekek esetében, 60-70 százalékos a *nyelvcseré*. Ez szintén többé-kevésbé a szülőkre vezethető vissza, hiszen jórészt szülői döntésen múltott. De ebben a generációban, mikor felnövekszik, mikor önállóvá válik, akkor már 60-70 százalékos értékű az *asszimiláció* aránya.” (az én kiemelésem) Szarka László: A budapesti szlovákság asszimilációja. In: *Másság-azonosság I.* kötet. Szerk.: Demeter Zayzon Mária. Budapest 1994. 124. A hazai nemzeti kisebbségek magyarosodását disszimilációként kárhóztató történetírás hasonlóan nyelvi alapozású asszimiláció fogalmát példázza, Ladislav Deák: The Slovaks in the Hungarian Statistics. In: *History and Politics. Illrd Bratislava Symposium*. Ed.: Dušan Kovač. Bratislava 1993. 86-93.
- 11 Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford Univ. Press, New York 1964. 60-84, különösen a 71. oldal. 12 Magyarországon elsőként s azóta is szinte egyedülként Kövér György támaszkodott Gordon asszimiláció fogalmára, és fejezte ki szkepszisét, e modell tanulságai alapján, a sikeres zsidó asszimiláció (valójában igen gyakran csak akkulturáció) közkeletű tézisével szemben. Kövér György: Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle* 1977/2. 256-257.
- 13 Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Budapest 1990. I. köt. 162-200.
- 14 Vö. Monika Glettler: The Slovaks in Budapest and Bratislava, 1850-1914. In: Max Engman, ed.: *Ethnic Identity in Urban Europe*. New York University Press, Dartmouth 1992.305-306.
- 15 Budapest Főváros Levéltára (BFL) VI 1 a. 546/1895, 603/1895.
- 16 Lásd Gyáni Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok* 1994/6. I 070.
- 17 BFL VI I a. 351/1896, 440/1896, 1315/1896, 548/1897, 599/1897, 609/1897, 1278/I 898.
- 18 *Slovenský dennik* 1910. április 21; *Kozerobotnik* 1912. március I.
- 19 Ira Katznelson: *City Trenches. Urban Politics and the Patterning of Class in the United States*. University of Chicago Press, Chicago 1981.
- 20 BFL IV 1407 b. 4124/1899-I.
- 21 Például Zvoj novy. *Starytelsky robotnik* 1903, szeptember 1. 22 BFL IV 1407 b. 2585/1897-I.
- 23 *Slovensky dennik* 1910. április 21.
- 24 BFL VI I a. 315/1896, 351/1896. Az idézett eset az Alltagsgeschichte történészeinek azt a téziséét látszik igazolni, hogy a munkások (munkahelyi) világa többretegű képződmény, melyet az egymástól elváló preferenciák és idegenkedések töltenek meg tartalommal. Lásd Alf Lüdtke: Polymorphous

Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. *International Review of Social History* 38. 1993. Supplement I . 62.

GÁBOR GYÁNI

ETHNICITY AND ACCULTURATION IN BUDAPEST AT THE TURN OF THE CENTURY

After the fast demographic growth after 1850, Buda and Pest inhabited by Germans becomes a Hungarian city, while attracting many new immigrants of German, Slovakian and other (mainly Jewish) origin. According to the ethnic language statistics made at the end of the dualism, more than eighty percent of the inhabitants declare themselves Hungarian, but this fact does not show an assimilation success, perhaps the development of a mother tongue changing process, but shows the intensity of acculturation. There persists or develops in mass the bi- or more than bilingualism, and due to the different waves of migration there coexist different, well delimited categories within each ethnic group of the city.

Ethnically how far has become homogenic the society in Budapest? This question gets easier an answer if using the term of structural assimilation.

The first question to analyze is: What is the proportion and nature of ethnic-based segregation? It seems that its proportion is not too large, even the Jews differentiate according to the location of their homes.

The second question to be analyzed is: how sociability links or how it integrates the members certain ethnic communities, which is the role of their lodging and working place in the formation of different community relations and strives for creating ethnic unions.

The author tries to answer these questions through analyzing the sociability of Slovakian workers mostly at the turn of the century, using the police records of that time.

ELENA MANNOVÁ

Egyesületek szerepe a pozsonyi városi társadalomban

1882 májusának egyik gyönyörű vasárnapján jelentős számú pozsonyi polgár gyűlt össze az ünnepélyesen feldíszített városi parkban. Felszentelni jöttek a tipográfusok német nyelvű énekkarának zászlaját. Az emelvény tiszteletbeli helyére a város és a megye legrangosabb képviselői kerültek. A meghívást az ünnepélyre csaknem 300 budapesti, brünni, bécsi és számos osztrák város énekesse fogadta el.

Az osztrákok ónémet népviseletbe öltöztetett zászlóvivők kíséretében, a fővárosi vendégek pedig magyar nemzeti viseletben érkeztek. Pozsony városát két: egy német és egy magyar énekkar, egy katona- és egy tűzoltózenekar képviselte. A helyi énekesek rögtön a bevezetőben mély hatást gyakoroltak a közönségre a hazafias himnusz eléneklésével, mely minden magyar szívét megdobogtatja. Az ünnepi beszédet az ünnepélyről távol maradó magyar képviselő helyett a szlovák nemzeti mozgalom egyik jeles aktivistája, dr. Mudron Michal közjegyző mondta el. Mudron először az ének csodálatos erejéről szólt, mely közel hozza egymáshoz az emberek különböző szociális rétegeit, azután pedig a nyomdászok fényességét hozó nyomdafestékét méltatta. A szlovák szónok német beszédét követő zárszavak (Boh žehnaj vlast! - Isten áldd meg a hazát!) a közönség körében izgatott (magyar) éljenzést váltott ki.¹

Igaz ugyan, hogy ez az ünnepi idill a pozsonyi lakosok együttélésének csupán egyik oldalát érzékelteti, hiszen tagadhatatlanul voltak konfliktusok és feszültségek a város életében, azonban ne feledjük, hogy az ilyen rendezvények nem mentek ritkaságszámba. Még abban az időben is, amikor például Németországban a nacionalizmus és a szocializmus korlátokat szabtak az emberek számára a társadalmi érintkezésben, és a történelmi Magyarországon erőteljes magyarosítás kezdődött, Pozsonyban a német és magyar etnikum közös társadalmi életet élt, és tiszteletben tudták tartani a nemzeti beállítottságú szlovákokat is.² Az említett ünnepély sokrétegű közönségét, élén a polgársággal, még mindig a nagyon erős magyar hazafiság, a városhoz és a középrétegekhez tartozás érzése tartotta össze.³

Az 1880-as évek etnikai toleranciáját Pozsony különös etnikai összetételének és a magyar társadalom megkésett fejlődésének köszönhetjük. Pozsony népeinek kölcsönös viszonya nagyban különbözött az osztrák városok helyzetétől.⁴ A Monarchia nyugati részében zajló liberális fejlődés a kevésbé domináns népek nemzeti öntudatát is felébresztette. Azok a nemzetiségek, melyeknél már elkezdődött a nép nemzetbe való toborzása, szabadabban építhették kapcsolatrendszerüket, melyekkel azután a társadalmi szféra minden területét elérték, és ezáltal a népek közötti ellentétek egyre mélyültek. Az osztrák egyletek a nemzetiségek közti konfliktus kiéleződésének megtestesítői voltak. Magyarországon az eltérő etnikai és politikai feltételek (leginkább a korlátozott választójog és a magyarosítás következtében keletkező minimális politikai részvétel) a nemzeti-önállósodási folyamat más formáját és időbeli eltolódását eredményezték.⁵

A 19. század utolsó évtizedeiben a városok etnikai helyzete jelentősen megváltozott. A hivatalos statisztikák egyértelműen bizonyítják a városok hirtelen történő elmagyarosodását. Nem derül fény azonban arra, hogy a megváltozott demográfiai, gazdasági és politikai feltételekhez miként alkalmazkodott a lakosság, hogyan változott az értékrendszere, magatartása, erkölcsi szabályai, életvitele és öntudata.

A mindennapi élet és az egyes társadalmi csoportokra jellemző életmód megismeréséhez szükséges forrásmunkák hiánya nehezíti a városban élők nemzeti

öntudatának kutatását. Megoldást talán az önkéntes társulások tanulmányozása hozhat. Az egyesületek a kisebbségi integráció lényeges összetevőjeként kettős szerepet tölthettek be: egyrészt a nemzeti öntudatosodás és az asszimiláció elleni védelem eszközeként működtek, de egyúttal az asszimiláció eszközeként is szolgáltak.

A város demográfiai helyzete

Pozsony (németül Pressburg, szlovákul Bratislava) Szlovákia fővárosaként érdekes fekvésű: a várost sohasem vette körül etnikailag homogén környezetben, de szigeteket sem képezett más nemzetiségű terület közepén. A geográfusok Pozsony fekvését úgy jellemzik, mint a szlovák és magyar területre benyúló német félsziget középpontját. A szlovák és magyar lakosságon kívül a város közvetlen közelében horvátok is éltek.⁶

A magyar királyok egykori koronázó városa a 19. században megbékélt a magyar politikai és kulturális életben betöltött elsőbbségének elvesztésével, és felvette a perifériára szorult kisváros szerepét. A múlt század végén Pozsony álmos életét is, ha nem is oly dinamikus, mint Budapest és Bécs esetében, megbolygatta a demográfiai robbanás, a migráció, a városiasodás és az iparosodás, mely addig nem tapasztalható lakossági lakóhely-változtatást, etnikai keveredést és az osztályszerkezet eltolódását idézte elő. A város eredeti német többségű, magyar és szlovák kisebbségű összetétele megváltozott a magyar nemzetiség javára.⁷ A statisztikák a magyar nyelv robbanásszerű elterjedéséről szólnak: míg 1890-ben csak a lakosság 40 százaléka tudott magyarul, addig 1910-ben ez az arány már 70 százalék volt. Eközben az összlakosság háromnegyede beszélt a magyar nyelven kívül németül és/vagy szlovákul.⁸ A demográfusok számításai szerint az 1880-1914 között kötött házasságoknak több mint egyharmada vegyes házasság volt, és ez a családi összefonódás sok pozsonyi polgár nemzeti beállítódását határozta meg.⁹

1890 és 1900 között a 62 ezres város a migráció által 8700 fővel szaporodott, a következő évtizedben pedig 9500-zal, ez összesen 78000 lakost jelentett. A húszéves lakosságnövekedés négyötödét a letelepülők tették ki, kiknek nemzetiségi összetételére származásuk helye szerint tudunk következtetni: többségben voltak a mai Szlovákia területén található vármegyéből származó letelepülők, tehát többségükben szlovákok és magyarok is.¹⁰ A munkás-betelepülők nagy része a város ipari részébe költözött.¹¹ A város lakóhelyi szerkezete a lakosok szociális állapotával és nem a nemzetiségi hovatartozással állt összefüggésben. Pozsony népei nem egymástól elkülönülve, különálló szociális térségben, hanem együtt, közösen éltek. A város demográfiai helyzetének elemzése közben nem feledkezhetünk meg a vallásról: az összlakosság háromnegyede volt katolikus vallású, 15 százaléka evangélikus és körülbelül 10 százalékra tehető a zsidók aránya.¹²

A 19. század második felében a város lakossága az addiginak az 1,7-szeresére gyarapodott, ugyanakkor az egyesületek száma a tizenegyszeresére nőtt. Az egyesületekről készült egyetlen hivatalos statisztika alapján Magyarországon 1878-ban a 81 pozsonyi egyesület 18599 tagot tömörített magába.¹³ 1915-ben a *Pressburger Wegweiser* nevű címjegyzék 125 egyesületet tartott nyilván. Az egyesületek fő aktivistái a kézművesek, borászok, kereskedők, értelmiségiek, hivatalnokok és vállalkozók a középrétegekből kerültek ki, melyeket többségében magyarok és németek alkottak, ezért a pozsonyi egyesületek német, magyar, illetve német-magyar jellegűek voltak.

A németek és az asszimiláció

Magyarországon a német lakosság nem alkotott egységes történelmi közösséget. Ennek okát a szétszórt német települések, a különféle kolonizációs hullámok, eltérő nyelvjárárok, vallási különbségek, a német polgárság elszigetelődése a parasztságtól és a heterogén társadalmi összetétel jelentették, mely tényezők kedvezőtlenül befolyásolták a németek nemzeti öntudatát.¹⁴ A németek gyenge nemzeti közössége, melyet a polgárság erős elmagyarosodása kísért, a magyar középrétegek eluralását,¹⁵ valamint a magyarság kulturális-társadalmi vonzerejének növekedését vonta maga után.¹⁶ Mindez az általános gazdasági és szociális változásokon túlmenően megteremtette a spontán asszimiláció feltételeit is, melyet jelentősen támogatott a magyar állami (főleg oktatási és kulturális) politika. A német lakosság magyarországi asszimilációja Szlovákia területén volt a legjelentősebb. Kovács kutatásai azt bizonyítják, hogy az asszimilációt a hivatalos német politika is támogatta, mikor Bismarck a dualizmus kori magyar központi irányítás érdekében lemondott a magyarországi németek védelméről. Segítségét a szülőföldről csakis az ellenzéki össznémet szervezetek ajánlottak fel, de a magyarországi németek ezt nem fogadták el.¹⁷ Hazájuknak a történelmi Magyarországot tekintették.

A német lakosság magyar hazafias érzése kitarzott egészen a századfordulóig. G. Seewann a kettős, német-magyar identitást hungarus típusúnak nevezte (nemzetiségem német, politikai, állami és kulturális téren pedig magyarnak érzem magam).¹⁸

A pozsonyi társulások német jellegére csakis a német nyelvhasználat alapján lehet következtetni. Az egyletek között 1918-ig egyetlen olyan sem akadt, amelyik nevében demonstrálta volna a német nemzethez való tartozását, vagy alapszabályzata nemzeti, illetve nacionalista célkitűzéseket tartalmazott volna. Hasonló volt a német sajtó állásfoglalása is. Míg a Monarchia osztrák részében a német liberalizmus válságával a nacionalista, illetve nemzetközi mozgalmak kialakulásával összefüggésben megváltozott a német nemzet fogalma is, és az államhatalom, valamint más nemzetiségek, főleg a zsidók elleni harcra irányult,¹⁹ addig a Magyarországon élő németek szilárdan kitarzottak a magyar patriotizmus mint alapvető érték mellett.

Mivel a város legnagyobb számú nemzetisége nem mutatott nacionalista érzelmeket, így nem is adott okot a konfliktusok kialakulásához. A két domináns a magyar és német nyelvet beszélő csoport tagjai a 19. században nem távolodtak el egymástól, ellenkezőleg, szociális, vallási szervezet és városi hagyományok kapcsolták össze őket. Mindez az egyesületek történetében is tükröződik. Mindössze egyszer fordult elő, hogy a magyarok kiváltak az eredeti német csoportosulásból, és önálló szervezetet hoztak létre.²⁰

A pozsonyi német polgári- és munkásegyletek eddigi elemzése alapján elmondhatjuk, hogy létrejöttükben nem a nemzetiségi hovatartozás volt a döntő, így a nyelvi szigetek helyett olyan szociális intézményrendszer alakult ki, melynek legfőbb jellemzője a nemzetek közötti tolerancia volt.²¹ Mivel az egyletek legalább kétféle kulturális közegben működtek, kétszeres illetve többszörös volt az egyes népcsoportokkal szembeni lojalitásuk is.²² Az egyletek tevékenységének vizsgálata azt bizonyítja, hogy a magyar és német kultúra képviselőit egyforma tisztelet övezte. Ebben a közegben nagyon tipikus volt Liszt Ferenc kultusza. A német származású zeneszerző, aki magyarnak érezte magát, népszerű és közkedvelt egyéniség volt a pozsonyi német lakosság körében.

Az egyleti érintkezésekre jellemző gyakori és rendszeres magyar és német nacionalizmus ellenére a pozsonyi németek magyar érzelműek maradtak. Ugyanakkor a magyarsághoz ambivalens érzelmekkel kötődtek: egyrészt spontánul felvettek néhány olyan kulturális szokást, mely egyértelműen a magyar nemzethez tartozás jele

(például a Liedertafel énekesei a hatvanas években árvalányhaját tűztek a kalapjukra),²³ a beszédben viszont nem hajlottak egyértelműen a magyar nyelvhasználatra. Magyarul leggyakrabban két esetben beszéltek: a hivatalok nyomása alatt (határozatok, pecsétek, fejlődéses papírok) és önkéntesen, a magyar identitás bizonyítása érdekében (például külföldön). Az egyletek belső életében a német nyelv mellett maradtak, de ezt inkább álcázó, mintsem tüntető jelleggel tették. Közgyűlések, ünnepélyek, koncertek megrendezésében a 19. század végén a következő modell állandósult: magyar bevezető után a program vagy beszéd jelentős része németül hangzott el (egy esetleges figyelmeztetéssel, hogy nem minden jelenlevő beszéli a magyart), és a befejező részben néha újból hallani lehetett néhány magyar szót.²⁴ Az önkéntes társulások életéből vett példák azt bizonyítják, hogy az asszimilációs folyamat még visszafordítható (például a német nyelv tárgyalónyelvként történő visszaállítása az Orvosi-természettudományi Egyletben, a szabadkőművesek német nyelvű tevékenységének bevezetése). Míg a nemzetiségi statisztikai adatok szerint a németek mint egyének tömegesen elmagyarosodtak, vagyis a magyar nyelvet választották a mindennapi életben, addig az egyletekről szóló forrásmunkák alapján azt gondoljuk, hogy a helyi közösségek intézményeiben működő csoportként kitartottak a német nyelv mellett, illetve visszatértek hozzá.

A magyarok és a nemzeti uralom

Az 1867-es kiegyezés utáni politikai fejlődés még inkább megszilárdította a magyar nemzet domináns helyzetét a történelmi Magyarországon. A magyar nemzeti mozgalom jelentős része eljutott az egyesült nacionalizmus fejlődési fokára. A csaknem teljes egészében magyar kezekben levő politikai és igazgatási rendszer egy egységes politikai (tulajdonképpen magyar) nemzet viszonylatában működött, és szándékosan erőszakos asszimilációs politikát folytatott.

Az egyedi pozsonyi feltételek között a magyarok útja a kisebbségi, igaz nem diszkriminált csoportból a privilegizáltak pozíciójába vezetett. Ez a folyamat leginkább az 1880-as évektől kezdődően mutatkozik meg az adminisztráció, a társadalmi, színházi és egyleti közélet jelentős elmagyarosodásában.

A pozsonyi magyar egyleti közélet kutatásának jelenlegi eredményei²⁵ alapján a következő tényeket tartom szükségesnek megemlíteni:

1. A város összes nemzetisége közül egyedül a magyaroknál figyelhető meg saját nemzeti tábor kialakítására irányuló törekvés, melyet a magyar nyelv és kultúra terjesztését célul tűző elszigetelt egyletek vállaltak fel.²⁶

2. A félnationalista német, illetve német-magyar egyletekben, melyekben fokozatosan felerősödtek a magyarság javára való kultúraellenes és asszimilációs irányzatok, továbbra is részt vettek magyar nemzetiségűek.

3. Annak ellenére, hogy a magyarok nemzeti azonosulása egyértelműbb és célratörőbb volt, mint a németeké, az egyleti források itt is eltérést mutatnak a sztereotip elképzeléseink és a valóság között. Még az olyan szervezetekben sem utasították el a német nyelv használatát, melyeknek magyar jellegéhez nem fért kétség. Leginkább a pozsonyi közélet legmagasabb rangú képviselőit egyesítő egyletekben volt ez a gyakorlat kötelező érvényű.²⁷ Az 1848-as forradalom előtti, Széchenyi István neve által fémjelzett nemzeti-liberális mozgalom keretében megnyílt Casinó sem volt kivétel ez alól. A bécsi udvar feljegyzett egy esetet, amikor az egyleti közgyűlés kitiltotta gróf Széchenyi István portréját a Casinó termeiből, mondván, kerülni kell a politikai demonstrációt. A kaszinó magyar tagjainak állásfoglalását értékelhetjük mint nemzeti könnyelműséget, politikai megalkuvást, de azt is

feltételezhetjük, hogy tekintettel az interetnikai együttélésre, ez a gesztus elengedhetetlen volt a német városban.

A kaszinó könyvtára azt bizonyítja, hogy a 20. század elején, a magyarosodás tetőpontján is gyakori volt a német nyelvhasználat. A német és magyar címszavak száma megegyezett, a magyar nyelv kedveltségét a túlsúlyban lévő magyar regények és költemények jelzik.²⁸

A szlovákok és az etnikai önszerveződés alapjai

Az 1830-1840-es években Pozsony a szlovák nemzeti mozgalom központja volt, mely ekkor ért a nemzetébredés szakaszába. Itt tevékenykedett a mozgalom fő ideológusa, Ludovít Štúr, de Pozsony volt a szlovák nemzeti sajtó és a diákmozgalom központja is. Az 1848-as forradalom után ez a fejlődés megszakadt. A 19. század második felében a pozsonyi szlovákok már nem tudták magukat polgári réteggé képviselni. Erre a megállapításra jutott M. Glettler, aki a pozsonyi szlovákok kollektív viselkedését, szociális struktúráját és etnikai szervezettségét elemezte.²⁹ A szlovákokat ebben az időben a gazdasági függőség (túlnyomórészt munkások és kisegítő munkát végzők), az alacsony képzettség (ami az alacsony társadalmi státussal és a nemzeti diszkriminációval, tehát a közép- és főiskolákra történő korlátolt bejutással függött össze), harmadsorban pedig a középrétegek erős (önkéntes és erőszakos) asszimilációja jellemezte.

A magyar politikai viszonyok határozottan gátolták a szlovákok etnikai alapon történő szerveződését. A nemzeti öntudat tudatos életben tartására csak néhány, a nyelv ápolását célul tűző diákegylet tett kísérletet. A Jogi Akadémián működő Naprej Egylet programja a vidéki szlovák társadalmat célozta meg.³⁰

A pozsonyi szlovákok másik jelentős csoportja, akik szintén részt vállaltak az egyleti közéletben, a munkások voltak. Társulásuk elsődleges motivációja nem etnikai, hanem gazdasági jellegű volt, valamint a betelepülők alkalmazkodási gondjain kívántak könnyíteni. A szlovák, német és magyar munkások a *Vorwärts* (Előre) nevű egyletben találkoztak, ahol 1905-ben a szlovák munkások saját etnikai szekciót hoztak létre. Nézeteltérések miatt még ebben az évben kivált az összmagyar szociáldemokrata pártból egy önálló szlovák párt, Pozsonyban pedig a *Slovenské Robotnícke Noviny* nemzeti-öntudatos munkáscsoportot gyűjtött maga köré.

M. Potemra eddig alig felhasznált, részletesen megírt munkájából kiderül, hogy a városi szlovák etnikum a 20. század elejétől leginkább az 1911-1914-es években kezdett nemzetileg aktívvá válni.³¹ Bár tudjuk, hogy a legtöbb rendezvényt a munkásegyletek szervezték, nyilvánvaló, hogy saját egylet létrehozásával a szlovák kispolgári rétegek és a katolikus papok is kevés sikerrel ugyan, de többször megpróbálkoztak (Szlovák Művelődési Egylet 1903, 1906, 1911, Szlovák III-rendi Ferencesek, a Katolikus Munkáskör Szlovák Szekciója). Igazán rendszeres tevékenységet a Könyvkiadó és Könyvtárosi Egylet tudott felmutatni, mely egyben a Slovenské Ludové Noviny kiadója is volt 1910 és 1918 között. Az etnikai egyesületek feléledése, valamint a szlovák szervezetek közös farsangi báljának megrendezése³² arról tanúskodnak, hogy az első világháborút megelőző években a szlovákok már etnikailag elkülönült csoportként éltek Pozsonyban.

A városi zsidók az asszimiláció és disszimiláció válaszfútján

A 19. században Pozsony előkelő helyet foglalt el a zsidó közéletben. Chatam Sofer főrabbi működésének és a híres rabbiképzőnek köszönhetően Pozsonyt magyar

Jeruzsálemnek is nevezték. A város ebben az időben a nyugati (bécsi, olasz és budapesti) és a keleti zsidók találkozóhelye volt.³³ 1869 és 1900 között az izraeliták (többségükben ortodoxok) száma a városban 4522-ről (az összlakosság 9,8 százaléka) 6808-ra (11,1 százalék) emelkedett.³⁴ 1872-re megalakult a valláson belüli reformirányzat (neológok). 1862 után a tehetősebb zsidók elhagyták a gettó területét, és a város központjába költöztek. Az a tény, hogy a neológok 1895-ben zsinagógát építettek a legnagyobb katolikus templom közvetlen közelébe, a különböző vallások toleráns együttélését jelzi.

A zsidó nép szocializációját a polgári társadalomban az egyleti tagságon keresztül figyelhetjük meg. A pozsonyi zsidó egyletek megalakulásuk kezdeti időszakában a vallási, szociális és karitatív szervezeteket kapcsolták össze a zsidó hitközséggel. A neológ reformirányzat létrejötte után egyrészt ortodox egyletek, másrészt ortodoxokat és neológokat egyaránt magukba tömörítő egyletek keletkeztek.³⁵ A századfordulón aztán más politikai irányultságú, egyedi társulások is napvilágot láttak: például Jagdil Tora a zsidó szellem és tudomány ápolására alapított együletet; Ahawath Sion néven cionista egyület alakult, melynek keretében 1912-ben megnyílt a Makkabea sportklub. 1904-ben Pozsonyban rendezték meg a Misrachi nevű cionista szervezet első kongresszusát.³⁶ Ha összehasonlítjuk az itteni, aránylag egyhangú egyleti közéletet a közeli Bécsben működő sokrétű politikai társulásokkal,³⁷ nyilvánvalóvá válik számunkra a pozsonyi zsidók életében szerepet játszó szigorú vallási ortodoxia.

A pozsonyi izraeliták nem zsidó egyletekbe történő integrálásával a történetírás ez ideig nem foglalkozott. Csupán néhány zsidó és nem zsidó tag közti belső konfliktus (például a Toldy Kör szabadkőművesei) említése kapcsán következtethetünk a probléma meglétére. Silber, aki a zsidók 1848 előtti kaszinói részvételét vizsgálta, arra a következtetésre jutott, hogy a többségi társadalomba történő beilleszkedésük nem csorbította a hitközséggel szembeni lojalitásukat.³⁸ Ennek ellenére szükségesnek érezték egy saját kaszinó megalapítását.

A Szlovákiában élő zsidók többsége népszámlálás alkalmával magyar nemzetiségűnek vallotta magát. I. Kamenec úgy vélekedik, hogy a zsidók nemzetiséghez való tartozása gyakran formális jellegű volt, hiszen nagyrészüket valójában saját vallásával azonosult.³⁹ Viselkedésük a zsidó egyletek tanulmányozásával válhat majd igazán érthetővé számunkra.

A polgári identitás és a város etnikai közösségei

A helyi egyletekbe tömörülő etnikai csoportok megváltoztatták ugyan a város arculatát, és hozzájárultak a város önkormányzatának korszerűsödéséhez, ugyanakkor a város akaratának voltak kitéve (például az önkormányzat is az állami magyarosító politika közvetítője volt). A városi tisztségviselők és hivatalnokok beolvadása az önként alakuló egyletek rendszerébe az egyleti közélet és a város élete közti határok elmosódását idézte elő. Természetesen csak azokról az egyletekről van szó, melyeknek tagjai képzettségüknek és/vagy vagyonuknak köszönhetően beleszólhattak a város irányításába. A város kulturális életére az összes egyület befolyással volt.

A városhoz fűződő viszony jelentős szerepet játszott a pozsonyi németek esetében. Az állam keretein belül kisebbségi helyzetben voltak, mert az csak egy egységes politikai nemzetet, a magyart ismerte el, ám a város etnikai és szociális szerkezetében még mindig domináns helyet foglaltak el (bár többségüket egyre jobban veszélyeztették a magyarok). A németek politikai részvétele a városi életre redukálódott, így történt, hogy ezzel egy időben megerősödött a helyi csoporttudatuk.⁴⁰

A pozsonyi 19. századi egyleti életről szóló dokumentumok azt mutatják, hogy az etnikai közösségek csak a kívül álló szemében tűnhettek homogénnek. Az etnikai csoportosulások keretében, melyek elsősorban a közös nyelv alapján szerveződtek, társadalmi státusz, foglalkozás és vallás szerinti csoportosulások alakultak ki.⁴¹ Az etnikai csoporthoz tartozás jelentősége a fent említett társulások életében a politikai feltételek és az adott nemzet e régió túl feljődésének függvényében ingadozott.

Fordította: Takács Gabriella

Jegyzetek

- ¹ Grisz J.: *Rückblick auf die zehnjährige Thätigkeit des Pressburger Gesangvereines Typographenbund 1872-1882*. Pressburg 1883. 36-47
- ² Mudroň figyelemre méltó beszédét a német sajtó is méltatta; teljes terjedelmében az 1882. 5. 30-i *Pressburger Zeitung* közölte.
- ³ Az ünnepelt könyvnyomdászok munkás-arisztokratáként ambíciót éreztek a középrétegekhez való csatlakozáshoz.
- ⁴ *Ethnokulturelle Prozesse in Groß-Städten Mitteleuropas*. Ed. by Salner P, Luther D. Bratislava 1992.
- ⁵ *Vom Ethos zur Nationalität. Der nationale Differenzierungsproze am Beispiel ausgewählter Orte in Kärnten und in Burgenland*. Ed. by Moritsch. Wien-München 1991.
- ⁶ *Dejiny Bratislavy*. Ed. by D. Lehotská. Bratislava 1978.
- ⁷ Az 1880-1910 közötti időben a magyarok aránya 15,7 százalékról 40,5 százalékra emelkedett, míg a németek száma 65,6 százalékról 41,9 százalékra, a szlovákoké pedig 15,7 százalékról 14,9 százalékra esett vissza. Svetoň, J.: *Od maďarizácie k reslovakizácii Bratislavy*. In: *Slovanská Bratislava* 1948. 269.
- ⁸ Uo. 274.
- ⁹ Uo. 275.
- ¹⁰ Uo. 270.
- ¹¹ 1910-ben a pozsonyi szlovákok 43 százaléka az Újvárosi ipari központban élt, melynek azonban nem volt szlovák jellege. Itt ugyanis több mint 4200 szlovák, 11600 német és 10400 magyar nemzetiségű élt egymás mellett. Glettler, M.: *Die Slowaken in Preßburg und Budapest um 1900*. Revue Slowakei des Slowakischen Matúš Černák-Institut e.V., München 1989. 144.
- ¹² Az 1869-es népszámlálás eredményei: katolikusok 74,6 százalék, evangélikusok 15,1 százalék, zsidók 9,8 százalék. *Preßburger Weg Weiser* 1871. 104-106.
- ¹³ Vargha Gy.: *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Budapest 1980. 455.
- ¹⁴ Gottas, F.: *Die Deutschen in Ungarn*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Ed. by A. Wandruszka, P Urbanitsch. II/1. Wien 1980. 340-410.
- ¹⁵ Windisch, É.V.: *Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11. 1965. 6.
- ¹⁶ Hanák P.: *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*. Wien 1984. 46.
- ¹⁷ Kováč, D.: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871-1945)*. Bratislava 1991. 18 Seewann. G.: *Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe?* In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. Ed. by Seewann. München 1992. 154.
- ¹⁹ Hye. H. P.: *Bürgerlichkeit im Spiegel des Vereinswesens. Am Beispiel der nordböhmischen Stadt Aussig/Ústí nad Labem*. *Österreichische Osthefte* 36, 1994. 1.
- ²⁰ 1902-ben a pozsonyi szabadkőművesek két etnikai díszpáholyt kaptak. Azonban továbbra is megmaradt a jó együttműködés, sőt közös egyleti székházat építettek 1913-ban.
- ²¹ Mannová, E.: *Transformácia identity bratislavských Nemcov v 19. storočí*. In: *Národnosti ma Slovensku II*. megjelenés előtt.
- ²² Bačová, E.: *Etnická identita osobnosti sociálnopsychologický prístup*. *Slovenský národopis* 38. 1990. 511.
- ²³ Az etnológusok véleménye alapján ez önmagában nem jelent más nemzethez tartozást, az önazonosulás és a csoport mások által történő elismerése volt a döntő. Jakubíková, K.: *Je etnická identifikácia funkciou jazyka a kultúry?* *Slovenský národopis* 41. 1993. 1. 61.

- ²⁴ Ez a gyakorlat a kommunista múltra emlékeztet. Számos tudományos konferenciát, tanulmányt mentett meg a marxista-leninista cím, bevezetés, miközben a mondanivalónak ehhez semmi köze nem volt.
- ²⁵ Eddig mindössze azok a források állnak rendelkezésünkre, melyekben maguk az egyletek értékelik saját múltjukat. A történetírás e fajtája nem nyújt elegendő objektív adatot az etnikai identitás alakulásának megismeréséhez.
- ²⁶ 1861: Nemzeti Kaszinó, 1874: Toldy Kör, 1876: Széchenyi Kör, 1877: Magyar Kör, 1883: Általános Magyar Művelődési Egylet stb.
- ²⁷ Például a nevezetes pozsonyi hajós egylet által rendezett ünnepélyes vacsora részletes ismertetése azt bizonyítja, hogy ebben a magyar egyletben még a 19. század végén is németül beszéltek. Aixinger, L.: *Pozsonyi hajós egylet 1862-1937*. Pozsony 1941. 115.
- ²⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Vienna, Informationsbüro, Ung.-Siebenb. Inf. Protokoll 1839. 145. I/5. 1 1 . Archív hlavného mesta Bratislavy, Spolky, kartón 54.
- ²⁹ Glettler, M.: Die Slowaken... Glettler, M.: The Slovaks in Budapest and Bratislava, 1850-1914. In: *Comparative Studies on Governments and Nondominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. Ethnic Identity in Urban Europe*. VIII. Ed. by M. Engman. Dartmouth 1992. 295-330.
- ³⁰ A rendezvények és funkcionáriusok elnevezéseit a szlovák pásztorok életéből kölcsönözték. Fiala, A.: Činnosť akademického právnického spolku Naprej. In: *Slovanská Bratislava I*. Bratislava 1948. 354-386. Glettler, M.: The Slovaks ... 313.
- ³¹ Potemra, M.: *Kultúrna a osvetová práca na Slovensku v rokoch 1901-1918*. Tematická bibliografia zo slovenských novín a časopisov. Košice 1983.
- ³² *Robotnícke noviny* 18. 1 . 1912., 9. 1. 1913.
- ³³ Kovačevićová, S.: Imigracné a emigračné cesty Židov na Slovensku. *Slovenský národopis* 39. 1991. 34. 296.
- ³⁴ Bihl, W.: Die Juden. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. III/2. 886.
- ³⁵ 1850-1860 között a címjegyzék alapján Pozsonyban 13 jótékonyági zsidó egylet működött. (1880-ban 14 ortodox és 4 neológ, 1905-ben 22 ortodox és 6 közös). Ortway, T.: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony 1905. 579-583.
- ³⁶ Gold, H.: *Die Juden Und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn 1932. 147.
- ³⁷ Rozenblit, M. L.: *Die Juden Wiens 1867-1914. Assimilation und Identität*. Wien-Köln-Graz 1989.
- ³⁸ Silber, M. K.: The Entrance of Jews into Hungarian Society in Vormärz: the case of the Casinoč. In: *Assimilation and Community. The Jews in nineteenth-century Europe*. Ed. by J. Frankel - S. J. Zipperstein. Cambridge 1992. 284-323.
- ³⁹ Kamenec, L.: Historická retrospektíva formovania židovskej národnosti v moderných slovenských dejinách. *Sociológia* 24. 1992. 25-30.
- ⁴⁰ Az egyleti közéletben mindez a városi szimbólumok (például címer) használatával, a szabad királyi város hagyományával való büszkélkedéssel és a helyi specialitásokkal való azonosulásban mutatkozott meg.
- ⁴¹ Heckman, F.: *Ethnische Minderheit, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen*. Stuttgart 1992. 93.

ELENA MANNOVÁ

ROLE OF ASSOCIATIONS IN 19TH CENTURY PRESSBURG SOCIETY

The capital city of present-day Slovakia, Bratislava, was a trilingual and trinomial town in the last century: the Germans called in Pressburg, the Hungarians Pozsony and the Slovaks Presporok. The author tracks the variants of the interactive and parallel coexistence of the three nationalities, as well as the causes and consequences of various tendencies of assimilation, in the activities of diverse societies. In the early 20th century (1915), 125 societies were registered in the town of 80,000 inhabitants. The majority of the Pressburg societies remained German throughout, but the overwhelming majority of Germans always had Hungarian affinities, that is, they were loyal to Hungary. The Hungarians, especially the ruling strata, gained more and more ground in The town and the societies in the last third of the 19th century. The Slovak citizens of the town did not begin to set up their own communities before the early 20th century. By virtue of the famous rabbinical training college, the town was

also called the Jerusalem of Hungary. The Jewish community had an extremely rich social life. The great majority of Jews professed to belong to the Hungarian nationality.

CSANÁDY ANDRÁS

A gazdálkodás paraszti módja és mentalitása a Székelyföldön

Az MTA Politikai Tudományok Intézetében 1994 novemberében kétnapos tanácskozást rendezett.¹ Az elhangzott előadások, s az azokat övező viták két - egymással szorosan összefüggő - kérdés körül forogtak:

1) Az újjáéledő paraszti gazdálkodás miféle szerkezeti-tudati mintákba rendeződik?

2) Miféle történelmi előzmények, s hogyan határozzák meg ezeket? Magukból az előadásokból - melyeknek szövegeit most közreadjuk - aligha derül ki, hogy azok megfogalmazását milyen éles viták előzték meg, és kísérték. Abban ugyanis többé-kevésbé mindnyájan egyetértünk, hogy a paraszti gazdálkodásnak van egyfajta merevsége - tapadása a múltbeliekhez, a hagyományhoz -, de már abban, hogy ez miből és hogyan adódik, és meddig tart, többfelé ágaznak elképzeléseink, valamint a vizsgálatban pártolt módszereink.

Én abból a feltevésből indulok ki - s ezzel és ezért kezdtem a kutatást -, hogy a paraszti egzisztencia gyökeresen, vagyis történelmileg más, mint a polgári létmód. Amabból emebbe nem lehet egyetlen lépéssel átkerülni, mert amaz a korábbi (a paraszti) kifejlesztette és reprodukálja a neki megfelelő közös alkatot. Reprodukálja nemcsak a racionális mértékben-vagyis ameddig fennállnak a neki megfelelő körülmények - hanem azon túl is, amikor a körülmények - melyeknek ő megfelelt - megváltoztak már, vagy meg is szűntek.

Igenám, de amennyiben csak ezt a merevséget tulajdonítjuk a paraszti alkat általánosságának, hamarosan elakadunk jelenségeinek magyarázatában, értelmezésében. Viszonylag rövid időszakokat (20-50-100 évet) megvizsgálva is olyan mérvű változások lépnek elénk a paraszti múltból, melyekben bajos fellelni a közös vonást, a lényegi azonosságot, az alkalmazkodásra, átalakulásra való képtelenséget, hiszen az utolsó 100-150 évben a Székelyföldön fokként kicserélődtek a fő terményfajták, a tenyésztett állatfajták; megváltoztak az eszközök anyagai, formái; de elég tekintélyes mértékben átalakultak az emberi kapcsolatok és együttműködési formák is, annak alapegységein belül és az egységek között. Szóval igen nagymérvűek a lejajlott változások, mégis az ott zajló élet továbbra is, sőt felerősödve parasztias; és nemcsak a falvakban, hanem a városokon is; és nem csupán azok körében, akik az utolsó 10-20 évben települtek a városokba, hanem azoknál is, akik már nemzedékek óta ott élnek.

Hogyan lehet ezt az ellentmondó jelenségkört megfelelően ábrázolni, rögzíteni és leírni? És hogyan lehet megmagyarázni? Összefüggéseit, meghatározottságát feltárni és rendszerét bemutatni?

A gyakorlati rendeltetés

Az érdeklődés, mellyel ezeket a kérdéseket feltesszük, nem tisztán akadémikus - sőt nem is elsősorban az. A válaszra a leghétköznapibb szükségünk volna, mert ez a válasz minden bizonnyal vonatkoznék arra a gyötrelmes és hatalmas átalakulásra is, amely felettünk, Kelet- és Közép-Európa volt szocialista országaiban zajlik, és sok tekintetben magyarázatot adhatna az átalakulás akadozásáról, nehézségeiről. Talán épp gyökerükhöz is eljuthatnánk vele.

Kérdésfeltevésünknek széles körben elfogadott az az enyhített-negatív - formája, amely a polgárosultság hiányaira irányul; a polgári intézmények és viszonyok hiányát - tehát tiszta negativitást - állít elénk az átalakulás nehézségeinek oka-, akadályaképpen.

Én viszont úgy látom, hogy az akadály, amelybe a kapitalizálódás beleütközik, nem pusztán hiány, hanem a társadalmat - elsősorban annak alsó rétegeit - betöltő másféleség. Tehát egy pozitív forma, amely fenntartja és újratermeli magát. Ezért nem elegendő egyszerűen bebocsátani ide a tőkét, helyreállítani a magántulajdon jogi-intézményi kereteit; de még az

sem, ha a nemzeti vagyon - a termelőeszközöket - egyéneknek és társaságoknak szétosztogatják.

Ettől még sem a „tulajdonosok” (részben munkáltatók), sem a munkavállalók nem váltak képessé és alkalmassá, hogy igazán az új áruviszonyok értelmében működjenek. Hanem ezekhez csak külsőlegesen igazodnak, belsőleg pedig továbbra is csak a régiak szerint. Így az új viszonyok formális burkában a régi viszonyokat tartják fenn, élük tovább: a polgári tulajdon formájában paraszti életformájukat és alkatukat. Az átalakulásra legképtelenebbek kiszorulnak (kihúzódnak?) a szabályszerű tőkés gazdaságból, s attól elkülönülve, vagy éppenséggel vele szembeszegülve annak szélén, vagy háttérben egy másik, a régi elvvel átszőtt működésű külön teret, illetve közeget alkotnak maguknak.

Az így kialakuló kettős szerkezetű gazdaságban alighanem mindenütt jelen van mindkét paradigma - a régi paraszti s a tőkés új -, s együtt a legváltozatosabb hibrideket, átmeneteket produkálják. A legalitás határvonala azonban valahol mégis szétválasztja - helyesebben kettészeli - ezt az egyveleget, s félig áteresztő hártójával megszabja érintkezésünket, áthatolásukat egymás téréfelébe.

Kutatásunk első szakaszában a családi gazdaságok tárgyi elemeinek (elsősorban eszközeinek) és viszonyainak (külsőknek és belsőknek) állományát, valamint ezek működésnek nyersebb sémáját igyekeztünk tisztázni. A családi gazdaságok főbb típusait törekedtünk megkülönböztetni és leírni, illetve a felméréssel nyert adat-együttesekből kimutatni.

Tényekben gazdag képet kaptunk a fentiekre nézve, de keveset tudtunk meg arról, hogy mindezek miért úgy vannak, miért kell épp úgy lenniük, ahogyan vannak. Honnan fakad a meglévő állapotok, folyamatok szükségszerűsége, kényszerűsége?

Noha azt remélem, hogy a felmérés adatainak további feldolgozásával megközelíthetjük az összefüggések mélyebb rétegét is, mindazáltal megindultunk a társadalom-antropológiai jellegű vizsgálattal is ebbe az irányba: a hagyományörzés, a konzervativizmus okának-módjának felderítése felé.

A paraszti mentalitás

A konferencia előadásai a paraszti családi gazdaságok beágyazottságáról szólnak, társadalmi és természeti környezetükben.

Elsőként Vincze Mária a román nemzetgazdaság egészébe való illeszkedésükről, s abban vélhető kilátásaikról szól - a gazdaságstatisztika eszközeivel. Az így bemutathatókra alapítva, határozott kritikai szemlélettel fordul az állami gazdaságpolitika felé; számon kérve azon beavatkozásának eddigi következményeit, és rámutatva a továbbiakban várhatókra.

A tárgyalt jelenségkör léptékét követve másodiknak Tóth Attila következik. Ő már „csak” a székelyföldi viszonyokat tárgyalja; a közösségi kereteket, melyek közvetítésével a család a piacgazdaság parttalan közegébe illeszkedik.

Ezután Lőrincz György írása még alább: egy faluban és annak határában vizsgálja a családi tevékenység szerveződését, Oláh Sándor pedig végül már csupán egyetlen család külső és belső kapcsolatrendszerét mutatja be. Ez a második dolgozat-pár módszerében, stílusában határozottan különbözik az első kettőtől. Bár Lőrincz is használ számszerű adatokat - ami közelíti őt a közgazdasági szemlélethez - mégis alapjellegét az a kvalitatív leíró módszer teszi, amellyel Kápolnásfalú gazdálkodásának hagyományos rendjét, s az azt megszabó körülményeket, összefüggéseket bemutatja; Oláh Sándor ennek - mondhatni - egyenes mikro-szerkezeti folytatását nyújtja.

Mindkét utóbbi tanulmány kiváló, szórakoztató olvasmány, fontos finomszerkezeteket mutatnak be aprólékos gondnal és értelemmel. Ugyanakkor mindketten - mint ördög és tömjént - szinte irtózáttal kerülnek minden általánosítást, ami az elbeszélte tényekből

következnék. Különösen meghökkentő ez Lőrincz György esetében. Dolgozatának címével fogalmi megközelítést jelez, amelyről azonban végül jószerével kimondva szó sem esik. Kimondatlanul viszont tényleg arról szól - igen érdekesen - végig az egész.

„A gazdasági termelés tervezése Kápolnásfalván”

Így hangzik a cím, ámde mindaz, amit a szövegben elmond a szerző a falu gazdálkodásának mindennapjairól, azt van hivatva bemutatni, hogy tulajdonképpen *nincs mit terveznie* az egyes gazdának, az egyes családnak, a maga tevékenységére nézve, mert *megvan az már tervezve* általánosságában. A falu életének, munkájának olyan aprólékosan kidolgozott és kanonizált szokásrendje van, ami az egyént „felmenti” a tervezés, a hosszabb távú átgondolás alól. A falu köztudatában életszerkezetében, mindennapi tevékenységében mindenki születésétől fogva készen kapja ezt a hagyományos rendet. Abba belenő - szocializálódik benne. Amaz sajátítja el őt: az egyént magába olvasztja az általános rend és annak közös tudása.

- Jó! Megvan a rend, de jönnek a *rendkívüli események* - vetettem ellent. Megdöglik a tehén, elfagy a vetés, leég a ház stb. Akkor csak kell valami rendkívüli megoldást keresni - azaz *tervet* készíteni?

- Nemigen - így Lőrincz - mert ezekre az esetekre is megvannak a szabályok: össze kell adnia a rokonságnak; egy-két szűk esztendőre való gabonatartalékot mindenkinek kell örökké tartania, gyűjtenie; az építőanyagot összeadja, s a házat felépíti a falu.

Mindenre kell elrendezett megoldásnak lennie a falu közös tapasztalatában és bölcsességében!

- Rendben! Hát belülről nem érheti olyan meglepetés a paraszti gazdálkodót, amelyre ne volna megoldás a hagyományban, amely megtörhetné a rendet, de akkor kívülről. Államosították az erdőt, a földeket, behozták a gumikerekű szekeret, a kaszálógépet, a darálót, a cirkulát stb. Ezek csak az egyének döntéseivel, tetteivel - azaz tervei alapján - tudhattak elrendeződni a falu és a családok életében?

- De elrendeződik - mondja ő - és kialakulnak az új szabályok, helyreáll a rend, az egyensúly.

Ilyesféle vitát folytattunk Lőrincz Györggyel, miután megírta volt tanulmányának első változatát. Akkor arra kértem, írja meg és fejtse ki ezt a vitánkban kialakított álláspontot, mert benne feltétlenül sarkalatos igazság rejlik, akkor is, ha megfogalmazása szélsőséges és aligha végigvihető.

Lám a kerek kifejtésre nem vállalkozott, hanem helyette a gazdálkodás hagyományát, szabályrendjét írta csak le - bizonyára attól ódzkodva, hogy megküzdjön a kétértelműségek szövevényével, ami a paraszti tervezés kérdésének csapdájában rejlik. Lehet, hogy igaza is volt. Így, amit írt kiválóan sikerült, a másik feladattal pedig bizonyos, hogy nem boldogult volna ilyen könnyen, hiszen azzal a társadalom-antropológia egész szakértő hada már évtizedek óta viaskodik.

Hogyan alakultak ki és hogyan fejlődnek tovább az egyes kultúrák? Teszik - tették fel ők a kérdést. A maguk benső készletései alapján sok kis helyi központban világszerte, vagy pedig egy (esetleg néhány) átütő dinamikájú központból elterjedve szerte a földön? Diffúzió vagy innováció a kultúrák keletkezésének alapvető módja?

Természetesen nem egy az egyben vetődik itt fel a nagy kultúraelméleti talány, hiszen a mi kérdésünk, illetve Lőrincz György válasza nem kultúrák közti, hanem döntően helyi jellegű. Mégis amannak a vitának két sajátsága játszik meghatározó szerepet benne:

1) alternatívakként jelenik meg benne a szabálykövetés (=diffúzió) és a tervezés (=innováció) eljárás módja;

2) a válaszadás pedig az alternatívák közti végletes, kizárólagos igényvel történik: Lőrincz György arra hajlanék, hogy nincs tervezés, egyáltalán és sehol a falusi, hagyományos gazdálkodásban. A döntés, kitalálás felelősségvállalás nem kap érdemleges szerepet a paraszti

életben, *hanem* az egyének jól kidolgozott kollektív viselkedésmintákat alkalmaznak életük minden fordulataiban. Kicsikben és nagyokban egyaránt.

A hűségesen bemutatott tényekből kitűnik nemcsak az, hogy mennyire kidolgozott a közösségi tapasztalatok példatára, hanem az is, hogy abba milyen lényeges új elemek kerültek bele az utóbbi nemzedék élete során.

Ezeknek a bekerülése feltétlenül a régi életminták megtörését, vagy legalábbis átalakítását követelte. Nem írja le ugyan részletesen Lőrincz, hogy miként játszódott ez le a falu életében, annak mozzanatain végighaladva, de nyilvánvalóvá teszi, hogy

1) a régi formák szerint lehetetlenné vált az élet elviselhető folytatása (fűrészmalomok, majd erdők államosítása),

2) megjelentek az új életlehetőségek (ipari munkavállalás a szekerezés helyett; új gépek használata a mezei gazdálkodásban).

Az új megélhetési lehetőségek megragadása azonban feltétlenül döntést, átgondolást kívánt. Az új elemeket be kellett illeszteni, szervezni a régiek maradványának együttesébe, s ezekből - régiek és újak együtteséből - megtervezni és kialakítani az *új egészet*.

Az új életminta s ennek változatai lazítottak az előzők merev szigorán - mint azt Lőrincz bemutatja. Az ipari munka évszakoktól, időjárástól, de még a testi erőtlől is nagy mértékben független; a mezőgazdasági kisgépek megsokszorozták a család munkaerejének hatékonyságát. Egészében: ezek az új elemek arányaiban átrendezték a falu egész tevékenység szerkezetét, elmozdították a helyéből annak korábbi súlypontját.

A szükségyszerűség másik arca

Oláh Sándor dolgozata kitűnően kiegészíti a képet, amikor egy család viszonyaiban mutatja be a kialakult új szerkezetet, s érzékelteti ennek különbözősét a korábbiaktól, s valamelyest az átalakulás folyamatát is.

Az általa bemutatott szerkezetben is megjelenik a szükségyszerűség, ám-de - rendkívül érdekes módon - nem pont ugyanaz, mint amit Lőrincznél láttunk. Lőrincznél a természeti erők adottságaiból fakadt a kényszer: az évszakokból, a táj és a terep sajátjaiból, a földbirtok mértékéből és minőségéből. Ezek végzettszerű szigorral jelölték ki a családok s bennük az egyének szerepeit és tevékenységeit, azok beosztását, végső fokon azok egész szerkezetét. Igaz, mindezt a szocialista átalakulás előtti, régi szerkezetre nézve mondja, mutatja. Az átalakulás utáni állapotot pedig csak úgy, mint a korábbi szoros rend megbomlását.

Oláh viszont ezt a mai állapotot ábrázolja, s legfeljebb ennek kialakulása felé pillant vissza a család sorsában. Az a szükségyszerűség, amelyre itt rámutat, elsősorban erkölcsi: a tehetősebbnek, erősebbnek támogatni *kell* a gyengébbeket, tehetlenebbeket-elsősorban hatékonyabb eszközeivel. Ez a közösségi kötelezettség a bemutatott család életében egyértelműen érvényben van, ugyanakkor azonban a fiatalasszony szülei már csak fenntartásokkal vetik alá magukat ennek a kötelezettségnek.

Miből fakad, honnan nyeri erejét ez a kötelezettség? Talán annak esélyéből, hogy hosszabb távon fordulhat a kocka? Lehet, de ezt nem teszik világossá az elmondottak. Itt inkább csak azt a benyomást kapjuk, hogy a közösség értékrendje, a falu közmeggyőződése hagyományoszerűen ezt írja elő. Ez az a szükségyszerűség, amelynek engedelmeskedik ez a család: az apa átengedi gazdaságvezető szerepét felnőtt fiának, viszont a fiú nem vonja kétségbe apjának tulajdonosi jogát azokon a földeken, amelyeket amaz már nem képes megdolgozni; elfogadják a szomszédok segítségét-amire nincs is igazán szükségük -, és készen állnak az így kapott segítség viszonzására kaszálógéppel és igaerővel (ami a szomszédoknak nincsen).

Vajon ezek a viselkedésmódok hagyományosak, vagy újak?

Úgy tűnik az eddig áttekintettekből, hogy hibás a *kérdés*. Hibás benne a „vagy” - az, hogy a régit és újat mint olyan ellentétet, mely egymást merőben kizárja, helyeztük egymással szembe. A bemutatott családban működnek a hagyományos viselkedésminták, de megújult elemekkel (ipari bér munka, kaszáló gép), és ezek befogadása nyomán átalakulva, újfajta viszonyokat alakítva - elsősorban a család tagjai között.

Jó volna tudni persze, hogy ezek az újítások mennyire eredetiek, s mennyiben maguk is már minta követők. Volt-e már a faluban olyan család, amelynél az apa megosztotta, átengedte családfői hatalmát felnövő fiának. Az viszont egészen bizonyos, hogy nem ők voltak az elsők, akik ipari munkába álltak, kaszáló gépet vettek, hanem a családnak ezek a lépései már elfogadott, kipróbált eseteket követtek. Tulajdonképpen egy, már lezajlott átalakulás nyomán kialakuló új rendbe illeszkedtek bele, amelyik - úgy tűnik - még mindig szervesen építette tovább a falu közösségi alapjait: magát a közösséget, a kölcsönös függőségek, egymás elfogadásának és támogatásának szövedékét.

Ezek után újra feltehetjük a korábbi kérdést (mely elől Lőrincz György kitért): Ennek a családnak az életszerkezete készen kapott mintákat követ, vagy maga alkotta terve(ke)t? Automatizmusként gördül a már lerakott síneken, vagy elágazások közt választja meg a neki tetszőt/megfelelőt - netán épp maga rak le síneket önmaga és az őt követők számára?

Megint a „vagy” körül forog a dolog, ámde itt másféleképpen. Nem nekünk kell vagylagosan döntenünk a történetek elbírálásában, hanem nekik - a történet szereplőinek - kellett és kell ilyen módon döntenünk a fenti alternatívák között: ott maradnak-e beszorulva, ellehetetlenedve a régi rend keretei között (a földrészek és az erdők államosítása után), vagy átlépnek az új rend kevésbé tisztázott, zavaros viszonyai közé, és abban építik újjá egzisztenciájukat, állítják helyre paraszti identitásukat: a falu közösségén belül a család önellátásának egyensúlyát, autarkiját.

Az „ősi” rend átalakulásai

Bizonyosan igaza van Lőrincz Györgynek: a közösségi társadalmakban (így a parasztiakban is) a közösség által elfogadott rend alkotja az élet mértékét. A rend megőrzése és épségben továbbadása a közösség fennmaradásának biztosítója, s így minden egyén létének legfőbb támasza. Ebben a keretben az egyén életcéljának a rend betöltésének kell lennie. Imre István nagyszerű könyvében, a *Rendtartó székely falu*-ban tulajdonképpen már el is mondotta ezt, csupán az hiányzik belőle, ami a változásra való képességet, s az ennek révén történetileg lezajlott átalakulásokat illeti. Pedig számunkra jelenleg épp az a legfontosabb, hogy megtudjunk valamit a paraszti életforma alkalmazkodási képességéről, alakíthatóságának sajátos módjáról. Miféle magától való fejlődés várható tőle, és mi módon lehet alakulását a kívánatos mederbe terelni, segíteni, anélkül, hogy megzavarnánk saját dinamizmusát ezáltal?

A nagy átalakulások korszakában a tegnapi állapotok mindig idealizálódnak. Úgy emelkednek az emlékezetben a jelen zűrzavara fölé, mint amelyek szilárdak, biztonságosak voltak, kívánatosak arra, hogy visszatérjünk hozzájuk. A pusztában vándorló zsidó törzsek visszasírták az egyiptomi húsfazekakat, a „szolgaság házát”.

Az átalakulások kényszerében kínlódó székelység a két világháború közti békeidőbe kívánkozik vissza, amikor még „háborítatlanul élhetett a maga ősi rendje szerint.”

Ezt az énképet, történelmi közösségtudatot nemcsak az ösztönös népi képzelet alakítja ki magának, hanem befolyása alá kerül sok tekintetben az értelmiség, a tudományos és politikai elit köztudata is.

Márpedig amennyiben a paraszti életforma jelenlegi hagyományos elemei - sőt egésze - valóban őseinek (tehát, mondjuk Ázsiából hozottak, vagy legalábbis az Árpád-korból valónak) tekintendők, akkor ezeknek a feladása és megváltoztatása önfeladás, a közösségi

egzisztencia megsemmisülése lenne bizonyára. Hiszen ez esetben a változóképesség igen csekély, az azonosság kritériumainak igen szorosnak, merevnek kellene lenniük. Akkor azok a változások, amelyek már elindultak, vagy végbe is mentek lehetnek tragikus súlyúak.

A kelet-európai folytatás: még újabb parasztiság

Ezekre a még mindig homályos kérdésekre megkezdett történeti kutatásainknak kell választ adniuk, hosszabb távú összefüggéseiben. Rövidebb távon viszont - a félmúltat illetően - az itt közölt dolgozatok is tartalmazznak választ.

Az árutermelői nagy átalakulás hosszú ideje bontja a kisparaszi életformát a Székelyföldön is. Nemcsak kívülről, hanem belülről is. Míg a falu közösségén *kívül* kiépült a *nagy piac* - egyik oldalán az élet minden elemére, szükségletére válaszoló árukínálattal, másik oldalán pedig az ezeket termelő ipar és városok munkahelykínálatával; addig a falvakon *belül* a népesség, a munkahatékonyság és a fogyasztói igények növekedése zajlott, zajlik.

A nagy átalakulás egyes szakaszaiban ki tudott alakulni elviselhető, féltartós egyensúly, a külső körülmények és a belső állapotok között, amikor az új adottságok jegyében, azokat beszerezve a maga fenntartásának folyamatában helyreállította a falu életének rendjét. Saját belső munkamegosztásába beszervezte a kívülről érkező új eszközöket, azokkal való kapcsolatát szabályozta és jóváhagyta. A városra szakadt rokonok, a vasút, a cséplőgép, a műtrágya és így tovább, megkapták helyüket a paraszti élet rendjében. Nem zökkenő nélkül! Évtizedekig folyt a harc az újdonságok elutasítása-távoltartása és befogadása-elsajátítása között, a helyi társadalom belső érdektagoltságának frontvonalai mentén (vagyonai különbségek, életkorok, nemek szerint). A befogadási küzdelmek végeredménye azonban - ez derült ki - nem szüntette meg, hanem inkább *stabilizálta* a falusi társadalom parasztiságát. Újabb és újabb parasztiságokat hozott létre a két világháború között Európa peremén - Délen és Keleten egyaránt, s így a Székelyföldön is. Ez az, amelyre ma már az ősiségnek kijáró meghatottsággal illik visszapillantani.

Igen, de miért?

Mert azóta lejátszódott egy újabb nagy átrendeződés a szocializmus idején. Amelynek elején úgy tűnt, hogy a paraszti élet most már igazán végórájához érkezett. A kollektivizálás és az iparosítás ollójába fogva egysége fenn nem tartható többé. Így védték és siratták az öregek és ennek járó szomorúsággal hagyták ott a városra szegődő, vagy éppen települő fiatalok.

A meghökkentő eredmény pedig: egy *még újabb parasztiság*. A széttelepült vagy ingázással fellazult családok belső munkamegosztásának és külső együttműködéseinek újjászerveződése; az ipari üzemek és a kollektív gazdaságoknak háttérivé züllése a családi önfenntartással szemben. A parasztgazdaságok térfogata összezsugorodott ugyan, de szervezőereje újjá-virult, és a parányi háztáji gazdaságból kiindulva maga alá rendelte az új viszonyokat és életelemekeket. A parittyás Dávid ledöntötte a páncélozott, de agyaglábú Góliátot. Ennek a győzelemnek csak betetőzése volt az államhatalom összeomlása és a kikényszerített földosztás: a parasztbirtokok, a paraszti életfeltételek restaurációja.

Ennek fokáról visszafelé olvasva a történetet, a folytatás aligha a paraszti élet közeli felszámolásában várható.

Az a gazdálkodás, melynek alapja a családi önellátás, és föltétlen támasza a települési közösség sokrétű együttműködése, a belátható jövőben nem veszti értelmét, nincsen kinek szerepét átadja. Az ebben felnőtt és formálódott egyéneknek csak csekély hányada lehet képes arra, hogy ezen fajta közösségi közvetítés nélkül, a teljes polgári magárautaltság versenyében a helyét megállja.

Ugyanakkor azonban az is bizonyos, hogy a falusi közösségeknek sokrétűen tovább kell alakulniuk ahhoz, hogy szerepüket fenntarthassák, a bennük élő népességről gondoskodni

képesek legyenek a kor mértékei szerinti színvonalon. Ehhez viszont alkalmazkodási hajlandóságuknak a korábbiakhoz képest fel kell gyorsulnia. Nincsen számukra nemzedékváltásnyi idő, hogy egy-egy fontos lépést megtegyenek a korszerűsödés útján.

Ebből a szempontból is igen érdekes - talán biztató - az Oláh Sándor által bemutatott család, amelyben nemzedékváltást kölcsönös megértéssel és közös bölcsességgel előre tudták hozni. Az öregedő, de még munkaképes családfő képes volt fiának átengedni a gazdaság irányítását.

Mekkora lehet a hatóköre s a terjedési sebessége egy ilyen felbukkanó új viselkedésmintának? Egyelőre sejtelmünk sincs róla. Ennélfogva támogatni is nehezen tudhatnánk - azaz tudhatná egy erre érett és elszánt szociálpolitika.

Ez az egyetlen példa is nyilvánvalóvá teszi azonban, hogy a paraszti átalakulás pozitív folyamatainak szüksége van jól célzott politikai támogatásra; a jó célzásnak pedig társadalomtudományos felderítésre, tisztázásra.

Jegyzetek

¹ A tanácskozás során következő összegző eleme volt annak a harmadik éve folyó kutatásnak, melyet az OTKA-tól (T 4713 és 7061 számok alatt) és az MTA-tól kapott támogatással folytattam, döntő részben erdélyi kutatók részvételével. E kutatás 1994. évi részeredményeinek megvitatására és egymással való szembesítésére jöttünk össze ezen alkalommal; néhány magyarországi résztvevővel kiegészülve, úgy 12-16 főnyi váltakozó létszámban.

Résztvevő intézmények Erdélyben: Csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport, Kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Szociológiai Tanszéke, a Román Akadémia Marosvásárhelyi Társadalomkutató Intézete, Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum, Csíkszeredai Venczel J. Népismereti Kör (Márton Áron Líceum).

ANDRÁS CSANÁDY

PEASANT ART AND MENTALITY OF FARMING IN TRANSYLVANIA

The following bundle of papers were read on a conference, which was summarising the last results of a research-programm running already in three years; aimed at detecting the roots of the unemployment - existing and growing now in East and Central-Europe.

Our immediate question was: What kind of structural and mental order takes peasant farming on along its regeneration? Does it turn quite back to the traditional way of peasantry - let up in the fifties with the collectivisation of their lands - or will they be able to turn at some essentially new track and become entrepreneurs? It appears out of these studies, that the general frame of peasant subsistence farming ceased neither in the socialist era, but got restructured -according to the circumstances of those times - and now goes a new restructuring on the way: the peasant way of life (and of farming) are in reproducing themselves, but supplemented with new and newer elements and relations. Though at the same time it sustains its continuity as material as in mental sense. So it goes too slowly, unable to catch up with the demands of the new economic surroundings. The real entrepreneurship - the ability of the private planning and lonsome decisionmaking can't develop in the necessary swift rate. That process needs help and support from outward if we want arrive an equilibrium in the rural economy - and respective in the nationaleconomy as a whole.

VINCZE MÁRIA

A családi gazdaság helye és szerepe a romániai agrárátalakulásban

Romániában az elmúlt öt évben nyolc globális agrárstratégiai és tizenegy ágazati stratégiai elképzelést dolgoztak ki, amelyek különbözőképpen értékelték a családi gazdaság szerepét.

Az 1993 márciusában elfogadott hivatalos stratégiai reformprogram vállalta a családi vállalkozások támogatását. 1995 januárjában a megyei mezőgazdasági igazgatóságok szintjén ismertették és megvitatták a kormány új agrárstratégiai koncepcióját, amelyben a hangsúly már a mezőgazdasági társulások és gazdasági társaságok, valamint az ipari gazdaságtípus fokozott támogatásán van.

A jogi keret változásai

A közép- és kelet-európai országok közül Romániában zajlott le a legradikálisabb agrárreform. A 18/1991-es Földállomány törvénye előírta az addig működő 3 776 téesz megszüntetését, és 8 764 000 ha mezőgazdasági terület, az ország szántóterületének megközelítőleg 80 százaléka 5,1 millió földvisszaigénylő tulajdonába ment át.

Két hónappal a földállomány-törvény után megjelent a 36/1991-es törvény, amely a mezőgazdasági társaságok és az egyéb mezőgazdasági társult formák létrehozását szabályozza.

A romániai családi gazdaságok helyzetét hivatott támogatni elvileg a 83/1993-as törvény is, amely a mezőgazdasági termelők állami támogatását írja elő. A valóságban ez a támogatás főleg az állami nagygazdaságoknak, a mezőgazdasági társulásoknak és társaságoknak jut, és csak kismértékben a kisparaszti magántermelőknek.

Újabb jogi keretváltás volt a 16/1994-es földbérleti törvény, amelynek kihatása lehet a kisparaszti családi gazdaságok számának növelésére is, ugyanis ötéves előzetes bérlet után a régi tulajdonosok visszaigényelhetik a jelenleg az állami gazdaságok tulajdonában levő földjeiket.

A 34/1994-es törvény a mezőgazdasági jövedelem után fizetendő adózást szabályozza, amely a föld termelőképessége, valamint a termékstruktúra szerint állapította meg az adó nagyságát (20-141 ezer lej/hektár/év a szántóföldi és 480-1050 ezer lej/hektár/év a zöldséges esetén). Bár az adó nagysága nem jelentős, mégis érinti az idős, kisnyugdijas, önellátásra termelő kisparaszti gazdálkodót (1 USD=1800 lej).

Mi jellemzi a mai romániai családi gazdaságot?

Romániában a földtulajdon-szerkezetet 1993 végén a következő adatok jellemezték: az összes mezőgazdasági terület 70 százaléka, a szántó 80 százaléka, illetve a megművelt területek 78,5 százaléka volt magántulajdonban. Hargita megyében a művelés alatt levő terület 93 százaléka van magánkézben.

A magántulajdonban levő termőföld birtokszerkezet Romániában a következő:

A mezőgazdasági termelés szerkezete a reprivatizált területen (1993)

Birtok									
Típusa	Száma	%	Mezőgazdasági területe			gazdasági aktív		Termelési érték	
			összesen 1000 ha	átlagos ha	%	lakosság összesen 1 000 fő	%	mld.lej	%
Kisparaszti magángazdaság	3 130 000	99,2	5 639	1,8	38	1000	22,7	4473,4	60,7
Családi társult gazdaság	18 176	0,58	2 065	113,6	14	1360	30,9	985,0	13,4
Mezőgazdasági társulások	5 205	0,16	1 908	366,5	13	1200	27,3	769,6	10,4
Mezőgazdasági vállalkozások	895	0,03	1792	200,2	12	258	5,9	954,2	13
Egyéb (állami gazdaságok, közbirtok stb.)			3 306		23	582	13,2	188,5	2
összesen		100			100		100		100

Forrás: OECD

A birtokok száma szerint a legelterjedtebb a kisparaszti magángazdaság (99,2%), viszont a területnek csak 38 százalékát dolgozzák meg ilyen formában, és az össz-mezőgazdasági aktív lakosságnak mindössze 22,7 százaléka tekinthető önálló családi gazdálkodónak, viszont ezek adják a magántulajdonú mezőgazdasági termelés 60,7 százalékát.

Lényegében a romániai mezőgazdasági terület 62 százalékát nagybirtok-rendszerben dolgozták meg már 1993-ban is, ezek viszont jóval alacsonyabb munkatermelékenységgel működtek mint a kisparaszti gazdaságok. Ezt a látszólag ellentmondásos eredményt jórészt az magyarázza, hogy általában az vállalt önálló kistermelést, akinek megvoltak a szükséges eszközei, és részben szaktudása és munkaereje is, míg sok idős földtulajdonos és városi örökös társult formában dolgoztatja meg a földjét, azaz úgy szerepel, mint aktív munkaerő, de a valóságban csak kis mértékben, vagy egyáltalán nem vesz részt a munkában. Ha nem is tekintjük teljesen megbízhatóknak ezeket az adatokat, tény az, hogy a kisparaszti gazdaságokban és a mezőgazdasági vállalkozásokban érvényesül leginkább az egyéni érdekeltetés és az „önkiszákmányolás”, míg az állati gazdaságokban inkább a bér munkási érdekeltetés.

Hargita megyét illetően nem rendelkezünk ugyan részletes adatokkal a birtokstruktúrára és a családi gazdaságok számára, nagyságára vonatkozóan, de ismert, hogy a lakosság 59,3 százaléka él falunk, ami magasabb a 45,7 százalékos országos átlagnál, és az 1000 fő aktív felnőttre jutó gyermekszám (384) is magasabb az országos átlagnál (367 fő).

A századelő orosz közigazdász, A. V. Csajanov tisztázta, hogy a családi gazdaság más logikával működik, mint a gazdasági vállalkozás, azaz nem elsősorban nyereségorientált. Lényegében a családi gazdaságban nem is értelmezhető a bér és profit fogalma, mert nem válik külön a vállalkozás és a család gazdálkodása; a földtulajdon, illetve - használat és a családi munka összekapcsolódása a fontos. A családi munkaerővel előállított termék elsődlegesen a család fogyasztását szolgálja, csak a többlet kerül piacra. A családi munka hozadékát az eladott termékek értékének és a termelés anyagi költségének különbsége adja. A családi gazdaság előnyeként a rugalmas alkalmazkodóképességet tekintik, azt, hogy egyrészt a munkaerő-felhasználás, sőt a piacra juttatott termék mennyisége is a piaci feltételekhez képes alkalmazkodni.

A romániai családi gazdaság alapvetően eltér a fejlett nyugati országok családi gazdaság névvel jelzett vállalkozásaitól. A földtulajdon visszajuttatása nyomán újjáéledt paraszti

gazdaságok főbb jellemzői az alábbiak: fő céljuk az önellátás; saját, esetleg bérlettel kiegészített földön gazdálkodnak; a család munkaerejére támaszkodnak; családi döntések alapján működnek; a bruttó hozam alapján értékelik eredményességüket; viszonylag gyengén kapcsolódnak a piachoz; autonómok és izoláltak; életformát képviselnek. Ezzel szemben a fejlett országok családi vállalkozásaiban a nagyobb nyereség a cél, a piaci integráció magas szintű, és nem életformáról, hanem vállalkozásformáról van szó. Nyilván vannak közös jegyeik is: a tulajdon és a munka összefonódása, a tulajdonosi felelősség, irányítás, munka és finanszírozás.

A romániai családi gazdaságok különböző csoportokra oszthatók: a) önellátási irányultságú, részmunkaidős, jövedelemkiegészítő gazdaságok; b) jövedelemszerzésre irányuló, ugyanakkor önellátást célzó gazdaságok; c) döntően piacra termelő, nem önellátásra törekvő családi gazdaságok.

A családi gazdaságok működését nagymértékben behatárolja az alábbi feltételek hiánya: működő földpiac, magasabb jövedelmezőség, a mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerzés lehetősége, kedvezményes hitelrendszer, jobb piaci információáramlás, értékesítési biztonság stb.

A földállomány törvénye, amely a szántóterület 80 százalékát juttatta vissza régi tulajdonosainak, sajátos tulajdonszerkezetet eredményezett: 32 százalék városi örökös, 25 százalék falun élő alkalmazott vagy nyugdíjas, és a tulajdonosoknak csak 42 százaléka valóban munkaképes falusi gazdálkodó. További nehézséget okoz, hogy a gépi felszerelés az állami tulajdonú gép- és traktorállomások birtokában maradt, bár már 1993 végén 55 700 traktor volt magántulajdonban, ami az összesnek 35 százalékát jelenti, még sincs meg a termelési tényezők összehangoltsága. Ugyanabban a faluban, de vidékenként és különösen országosan egyidejűleg mutakozó aránytalanságok tapasztalhatók: sok gazdaság földhiányos, ugyanakkor sok földtulajdonos nem tud mit kezdeni a földjével eszközök híján; egyes gazdaságokban kevés a munkaerő, de vannak családok, ahol kevés a föld vagy teljesen hiányzik; sok családi gazdaságban hiányos a gépi felszerelés, máshol pedig a beszerzett gépek kapacitása nincs kihasználva.

Ma a falusi családok jelentős része csak önkiszákmányolás árán képes megélni. A családi gazdaságoknál fokozódik az önellátásra való törekvés, nő a saját termelésű fogyasztás aránya. 1993-ban a falusi családok költségeinek 76,1 százalékát az élelem és ital tette ki, ez az arány a kis jövedelmű családoknál a 81,5 százalékot is elérte.

Az, hogy a családi gazdaságokban az önellátói vagy a vállalkozói jelleg fog felerősödni a jövőben, az sok mindentől függ: így a világgazdasági környezet alakulásától, a román nemzetgazdaság fejlődésétől, az agrárágazattal szembeni igényektől, a hatékonyság és minőség szintjétől, de a helyi falusi viszonyoktól is.

Alternatívája-e a családi gazdaság a munkanélküliségnek?

Országosan több mint 480 ezerrel nőtt a mezőgazdasági aktív népesség 1990-93 között; ezzel részaránya 28,2 százalékról 35, 1 százalékra növekedett. 1989-92 között a városról falura költözők száma 3,25-szörösre nőtt, míg a faluról városra települők száma csak 1,1-szeres növekedést mutat, bár még 1992-ben is körülbelül 75 ezerrel nagyobb a faluról városra távozók száma, mint az ellenkező irányú demográfiai mozgás.

Hargita megyében 1993 decemberében a munkanélküliségi ráta 12,1 százalék volt, magasabb az országos, 10,2 százalékos szintnél. Az 1992-es népszámlálás adatai szerint a 15-60 éves falun élő nők közül az aktív keresők részaránya Hargita megyében 46,9 százalék, országos átlagban 51,6 százalék, ami fokozott lappangó munkanélküliséget jelez. Hargita megyében a 12 évnél idősebb falusiak 71,8 százaléka közép- vagy felsőfokú végzettségű, szemben az országos 59,1 százalékkal.

Az 1990-es évek egyik jellemzője, hogy a falvaknak a városi gazdaságokhoz való kapcsolódása fokozatosan csökken: a falura kihelyezett ipari egységek bezárták kapuikat; a városi vállalatokból elsősorban a faluról ingázókat bocsátották el, a szállítási költségek más szolgáltatásokhoz képest háromszoros mértékben nőttek.

Arra, hogy a munkanélküliből mezőgazdasági vállalkozó legyen, három csoportnak van lehetősége:

- az egykori téeszek szakembereinek, ha földet is örököltek vagy a felbomláskor felvásárolták az eszközöket, ingatlanokat;
- a falun élő és azelőtt városra ingázóknak, ha van megtakarított pénzük és szaktudásuk;
- kisebb mértékben a városi földtulajdonosoknak, akik a reprivatizáció során visszakapták örökölt földjüket.

A romániai mezőgazdasági kisvállalkozás többnyire átmeneti kényszermegoldás, és nem valószínű, hogy reális kitörési alternatívát nyújt a munkanélküliségből. Laki László magyarországi szociológus kutatásai azt igazolják, hogy bizonyos feltételek megléte vagy hiánya döntő módon befolyásolja azt, hogy a kényszerű családi gazdálkodásra való áttérés hozhat-e sikert a jövőben.

Laki László a következő előfeltételeket találta alapvetően fontosnak: iskolázottság, szakképzettség, termelési tapasztalatok, a földbirtok nagysága, gépesítettségi fok, tőkeerő, kapcsolatrendszer. Azoknál, akiknél ezek a feltételek megvannak, a munkanélküliből kisvállalkozóvá való áttérés sikeres alternatíva lehet. Ez a munkanélküliség kezelésének eszközét jelentheti. Azok, akiknél ezek a feltételek nem teljesülnek, rövid távon kényszermegoldásként választhatják ezt az utat, de hosszú ideig nem jelent megoldást. Előnye, hogy önkiszákmányolással biztosítható a létfenntartás, ami az egyén és a társadalom számára segítség a válságos időszak átvészelésére. Hátránya viszont, hogy a foglalkoztatás módja nem hatékony, és fennáll annak a veszélye, hogy a család életszínvonala fokozatosan lemarad az átlagtól.

Ha az átmeneti cél - mint most Romániában - a falu népességeltartó-képességének a növelése, akkor előnyösnek tekinthető a több millió önellátásra berendezkedő mezőgazdasági kisvállalkozás. Hosszú távon viszont fennáll az a veszély, hogy egyrészt ez akadály lehet a korszerű, versenyképes mezőgazdaság létrehozásának, másrészt pedig fokozódik a falu elszegényedése, ami állandó társadalmi feszültség forrása lehet.

Lényeges agrárpolitikai kérdés, hogy a kistermelést az eltartó-képesség oldaláról, vagy a versenyképesség és hatékonyság felől közelítjük-e meg? Más szóval: a hagyományos termelési módokat és mentalitásokat támogatjuk, vagy a korszerűsítést, a mai világgazdasági igényekhez való felzárkózást, ami persze nem zárja ki a kulturális örökség ápolását.

A jelen kritikus pontjai és a jövőbeli kilátások

A mai romániai gazdaságok nagy részét a föld, a munkaerő és a tőke egyidejű hiánya jellemzi; ezt súlyosbítja a vállalkozói mentalitás és a hozzáértés hiánya. A nemzetgazdaság általános válsághelyzete, amelyet morális válság is súlyosbít, egyáltalán nem kedvez a családi gazdaságok fejlődésének, bár a kormány stratégiai reformprogramja eredetileg ezt tűzte ki célként.

A családi gazdaságok földhiánya relatív; ez a hiány a gazdaságos földhasználati mérethez viszonyítva jelentkezik. Még nincs ugyan jól működő földpiac és a földbérleti rendszer sem hatékony, de a fő akadályt mégsem ezek jelentik, hanem az együttműködés és a piaci integrálódás hiánya. A piaci integrálódás esélyeit legtöbbször a termelés szempontjából, az úgynevezett „méretgazdaságosság” fogalmából kiindulva vizsgálják. A valóságban a kisparaszti családi gazdaságok esélyeit is meg lehetne teremteni, a) ha valamilyen kiegészítő

jövedelemhez lehetne jutni; b) ha a kisgazdaságok kisebb csoportjain belül megszerveznék a termelési együttműködést az élelmiszerláncba bekapcsolódva.

Néhány egyszerűbb kérdés is megoldásra vár, például a bér munka ára. A munkaerőhiányos családi gazdaságokban ugyanis szükségessé válik a bér munkások alkalmazása. Ennek különböző formái lehetnek, például a részesművelés, a kölcsönös kisegítés. A kalákában végzett munka is fontos, mely lassan újjáéled az erdélyi falvakban.

A mezőgazdaság jelenlegi alacsony jövedelmezőségi szintje nem viseli el a magas munkabéreket. Tanulságos lehet az összehasonlítás arra vonatkozóan, hogy mennyit keresett egy falusi napszámos, illetve mennyibe került a föld megmunkálása 1937-ben, és az mennyit jelentene ma. Az összehasonlíthatóság kedvéért a pénzösszeget búzaegyenértékben fejezzük ki. Így például 1937-ben egy férfi napszámos látástól vakulásig dolgozva 41 lejt kapott napi bérként, amiből megközelítőleg 9 kg búzát vásárolhatott; ez a mai 220 lej/kg búzaár mellett 1960 lejnek felelne meg. Ennyiért ma nem vállal senki napszámot, pedig nem valószínű, hogy a mai munkás több kézi munkát végezne egy nap alatt, mint az akkori. Igaz ugyan, hogy az akkori 1060 kg/ha átlagos búzatermással szemben ma körülbelül háromszoros a terméseredmény, de ezt a többletet a műtrágya, a növényvédő szerek és a gépi munka költsége fel is emésztí. Egyértelmű tehát, hogy a mezőgazdasági bér munka nem lehet túl drága, mert azt az alacsony fokú jövedelmezőség nem bírja el.

A romániai családi gazdaságok egyik legfőbb baja pillanatnyilag a tőkehiány, és ez nehezen hidalható át. A mezőgazdaság jövedelemtermelő és felhalmozó-képessége is alacsony, tehát nem vonzó és nem biztonságos a tőkebefektetés számára. Amíg nem rendeződnek a földtulajdonviszonyok és a föld értéke alacsony a gyenge jövedelmezőség következtében, addig még a földjelzálog bevezetése sem jelenthetne megoldást. Ebből az ördögi körből kedvezményes hitelekkel lehetne kitömi, ha ezek valóban a termelőkhez jutnának és nem valamelyik állami tulajdonban lévő kereskedelmi (például Romcereal) vagy szolgáltatási (például Agromec) láncszemnél akadnának el. Még ha el is jutna a termelőhöz az olcsóbb hitel, az is csak csepp volna a tengerben, hiszen a modern mezőgazdasági termelés az egyik leginkább eszköz- és tőkeigényes ágazat, tehát ez a probléma még középtávon sem oldható meg.

Tudomásul kell vennünk, hogy a családi gazdaságok zömének még hosszú ideig nem lesz megfelelő saját tulajdonú gépparkja. Igénybe vehetik ugyan az állam vagy a magánvállalkozók gépi szolgáltatásait, ezek költségeit azonban nem sokan tudják megfizetni. Nagyon fontos volna a kölcsönös segítség alapján keresni a megoldást, például gépi munkáért kézi munkát végezni, szállítást talajmunkával törleszteni, de az ilyenfajta együttműködés nehezen alakul.

Egyes termékek tekintetében a túltermelés jelei is mutatkoznak; az értékesítési nehézségek fokozódása, pénz- és jövedelemhiány, eladósodás fenyeget. Ilyen körülmények mellett fokozott szükség volna az összefogásra. A szolgáltatásokat non-profit tevékenységgé kellene átalakítani (például géphasználati szövetkezet), amíg megteremtik önállóságuk technikai és anyagi bázisát. Minden olyan társulási forma, amely az összefogás elvén alapszik, csökkenti a gazdák beszerzési, értékesítési, hitelezési bizonytalanságát, és könnyebbé válik a szaktanácsadás is.

Ebben a kritikus időszakban az önkormányzatok szerepe is felértékelődik. Az infrastruktúra fejlesztése, a vállalkozói törekvések előfeltételeinek megteremtése mellett a gazdálkodók együttműködését is támogatni kell. Különösen fontos volna a falusi értelmiségi réteg megteremtése, odacsalogatása, mert enélkül a falu sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem fejlődik. Gépparkot összehozni nehéz, de tanárt, orvost, szakembert lehet találni, ha a falu megbecsüli a munkájukat.

A helyi közigazgatás és az agrárszakemberek együttműködése szükséges a jövőre való felkészüléshez is. Nem kívülről, hanem a faluközösség részéről kell jönniük a szigorító

intézkedéseknek a környezetszennyezés megakadályozására és a minőségi követelmények fokozására, mert ez jelenti az előrelépést.

Az önkormányzat mellett az egyháznak is fel kellene karolnia a helyi érdekvédelmet. Kezelnit kell a változó körülményekhez kapcsolódó negatív jelenségeket: irigység, bizalmatlanság, a vélt vagy valós sérelmek felemlegetése, az önzés stb. Ezek mellett pozitív magatartásformák felerősödése is észlelhető: a családi és nemzedéki kapcsolatok erősödése, a föld iránti vonzódás, a vállalkozói mentalitás megjelenése a fiataloknál stb. Ezekre a jelekre oda kell figyelni, erősíteni a jót és visszaszorítani a rosszat.

A családi gazdaságok jelene és jövője nemcsak másoktól függ, hanem saját tudásunktól és tenni akarásunktól is, melynek felismerése döntő fontosságú.

MÁRIA VINCZE

PLACE AND ROLE OF FAMILY FARMING IN THE PRESENT TRANSITION OF THE ROMANIAN AGRICULTURE

After the crash of the socialist power, the most radical agrarian reform in the East-Central-European countries happened in Romania. The collectiv farms got exterminated and the peasants won back their former estates: 80% of the arable lands in all. These estates are now family farms in 38%, and different kind of cooperatives in 27 and 30%. These estates are mostly operated for the natural subsistence of their peasant owners - and not businesslike for their profits. Anyhow enterprneurial conditions in agriculture are given on a very low level. Among these circumstances government can't decide about an appropriate agropolitics. Open and stable market couldn't develop up to now. Nither capital, nor machins and animals have they enough, either professional knowledge, or the meeting of landed property with the suitable working capacity.

Accordingly. Romanian agriculture may give a living-refuge for a considerable part of population - on a short run, but could develop a modern commodity production with utmost difficulties and only in a long time probably. Romanian family-farms need more financial/material support, but organisational and mental/professional help just as much: non-profit services and mental productive forces.

TÓTH ATTILA

A közösségi gazdálkodás a Székelyföldön

A székelyföldi szövetkezeti mezőgazdaság 1989-es fordulat utáni helyzete

Az 1989-es romániai forradalom, ha egyáltalán forradalomnak lehet nevezni, az első olyan forradalom volt, amelyet a televízió egyenes adásban közvetített. Ez a forradalmi eufóriás hangulat, vagy tömeghisztéria, valamint a fordulat után gombamód szaporodó politikai pártok és pártocskák téeszellenes propagandahadjáratai meghatározó, mondhatnám úgy is, hogy fatális módon befolyásolták a székelyföldi szövetkezeti szellemet. Szinte párhuzamot lehet vonni a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a Kommunisták Pártjához küldött aktivistái és az Erdélyi Kisgazdapártjához a forradalom után ténykedő aktivistái között. A különbség csak annyi, hogy amíg az előbbieknél az agitálásnak a célpontjai a kulákok voltak, addig az utóbbiak a téészek mindenkorai vezetőit próbálták lejáratni, a termelőszövetkezeteket pedig minden anyagi és szellemi rossz forrásának kikiáltani. Így volt lehetséges, hogy ebben a szinte teljesen törvénytelen periódusban az emberek nyakló nélkül lopták, a téészek takarmányát, szénáját, silóját, építőanyagokat és mindent, ami megfogható és elmozdítható volt, s tették mindezt olyan személyek, akik a legkevésbé járultak hozzá a téeszvagyon létrehozásához. Az is előfordult, hogy a téesz megszáradt lucernaszénáját a mezőn meggyűjtötták.

Ennek a „forradalmi” tevékenységnek a zászlóvivői szinte kivétel nélkül mindenütt azok az újdonsült korengedményes nyugdíjasok voltak, akik a '60-as évek elején, a kollektivizálás befejezésekor elhagyták a falut, ipari munkások, éjjeliőrök, vállalati kapusok lettek. Ez a réteg, amely bevitt földjén, esetleg 1-2 igás állaton kívül semmivel sem járult hozzá a téeszvagyon létrehozásához, mégis, szinte kivétel nélkül mindenütt hangadó szerepet harcolt ki magának, és nagy vehemenciával, a téészek vezetőinek fenyegetésével, olykor fizikai bántalmazásával követelte valós vagy vélt sérelmeinek azonnali orvoslását. Nem volt ritka eset az egykori téeszszervezés olykor valóban kemény módszerekkel történt megvalósításának túldramatizálása, főleg olyanok részéről, akik nem hogy károsultjai, de haszonélvezői voltak a kollektivizálásnak.

Hiába akarta az otthon maradt, mindvégig a szövetkezetben dolgozó tagok nagy többsége a közös gazdálkodás egy újabb, demokratikus formáját megtartani, mégis majdnem mindenütt ez a réteg- lévén számbelileg és fizikai erőben kevesebben - alulmaradt a döntő határozatok meghozatalakor. Ennek első látványos eredménye a téészek felbomlása volt kisebb mini-szövetkezetekre, ami önmagában - ha az józan megfontoltsággal ment volna végbe - nem lett volna rossz, főleg a nagy, erőszakkal egyesített téészek esetében. Olyan kisebb szövetkezetek is szétváltak azonban, amelyek már évtizedek óta együtt dolgoztak többé-kevésbé jó eredménnyel. Így sok helyen olyan anakronisztikussá vált a vagyoneelosztás, hogy a rakodógép az egyik rész-termelőszövetkezetnek, a traktor a másiknak, az önbillenő utánfutó a harmadik birtokába jutott. Így aztán egyik sem tudta használni a neki juttatott gépet, de mindenki nagyon elégedett volt, mert a gépek anyagi értékét számítva igazságos vagyonegosztás történt. Hiábavaló volt a szakemberek józan érvelése, azoknak nem tudtak érvényt szerezni, mert a „forradalmi hangulatban” a téesz vezetői képviselték az ellenségképet, a szocializmus szakszavait használva az osztályellenséget.

Ebben a hangulatban jelent meg 1991 februárjában az a sokat vitatott földtörvény, amelynek gyakorlatban való alkalmazása akkor még előre nem látott, hatalmas anyagi és szellemi veszteséggel járt.

Ez, a 18-as számot viselő földtörvény kötelező módon írja elő a volt termelészövetkezetek felszámolását, a vagyonállomány likvidálását, a téeszbe vitt földterület családonként 10 hektárig való visszaadását. A törvény értelmében megalakulnak az úgynevezett likvidáló bizottságok, amelyek aztán az ezt követő hónapokban elkötyavetyélték a téeszek 30 év alatt létrehozott vagyonát. Ezekben a komissziókban, akárcsak a földmérő bizottságokba a már említett úgynevezett „kollektiszökevények” kerültek többségbe, hiszen a gyűlésben is ők voltak többen, és egymást javasolták.

Ezeknek a szó szoros értelmében vett likvidáló bizottságoknak az első ténykedése az állatállomány szétoztása volt, a bevitt állatállomány arányában. Ahol már nem éltek a belépő tagok, ott az örökösök kapták a jószágot, de a szétoztásnak 1-2 nap alatt, ha török, ha szakad meg kellett történnie. Így lett akarata ellenére egyik napról a másikra 2-3 tehén és 10 juh „boldog” tulajdonosa az az özvegy városi tanárnő, aki tömbházban lakott és legfeljebb egy macska gondozásához volt meg a szükséges szakismerete. Aztán ezek az újdonsült állattulajdonosok telefonon keresztül adták el bagóért az állataikat. Egy ilyen vásár körülbelül a következőképpen zajlott le; a likvidáló bizottság képviselője a telefonba: „Halló, Ilona, te vagy? Ma kihúztuk a kalapból neked a 189-es tehenet, s ma délután 5 óráig el kell vinni. mert este, a gondozók már nem jönnek be.” Ilona: „Jaj te Gyuri, hát én mit tudjak kezdeni vele itt a blokkban, nem lehetne azt ott most rögtön eladni, és milyen az a tehén?” Gyuri: „Hát az bizony bajos lesz, mert ez a tehén öreg is, vak is, sánta is, süket is, de hát valamit csi nálunk vele, ha felhatalmazol, de legfeljebb 3 ezer lejt kaphatsz érte.” Ilona: „Jaj j Gyuri, az Isten áldjon meg a segítő szándékodért”, A valóságban azonban éppen ez a tehén volt egyike a legszebb, legjobban tejelő teheneknek, s amelynek a piaci értéke legalább a háromszorosa volt a felkínált összegnek. Így került sokszor az állatállomány legértékesebb része pár nap vagy hét leforgása alatt a vágóhídra. Az ezt követő időszakban lódult neki az infláció is, ami oda vezetett, hogy egy, a fentihez hasonló módon eladott tehén árából az eladó egy év múlva legfeljebb egy jobbfejta karton cigarettát vehetett. Ismét hiábavaló volt a józan érvelés, hogy legalább a raktárt, a gépeket hagyják meg a falu közös tulajdonában, ezt csak igen kevés helyen sikerült elérni.

Azért tartottam szükségesnek a téeszek felszámolásának rövid bemutatását, hogy érzékeltessem ilyen körülmények között a Székelyföld gazdatársadalma nem szabadon, a pro és kontra érvek józan mérlegelése alapján döntött az egyéni vagy közösségi gazdálkodás módjáról, hanem egy gazdasági és politikai káosz kényszere közepette választotta azt, ami éppen elérhető és megvalósítható volt számára. Mint ahogy azt egy csíkszeredai fiatal vállalkozó mondta egy tévériportban: „Romániában minden fordítva megy végbe mint máshol, itt a farok csóválja a kutyt”. Az, hogy milyen típusú társulás alakult, vagy nem alakult egy adott helyen, azt az éppen érvényben levő törvény, vagy kormányrendelet határozta meg.

A Székelyföldön fellelhető közösségi gazdálkodási formák a következők:

A 36-os törvény alapján alakult jogi személyiségű társulások

Hargita megyében szám szerint 67 ilyen társulás van, összesen 11 000 ha szántóterülettel, ami a megye össz szántóterületének 12 százalékát teszi ki. A többi székelyföldi megyében is 10-15 százalék között van ez az arány. Ezeknek a társulásoknak nagy része a volt termelészövetkezetekből, vagy azok farmjain jöttek létre. Létüket és működésüket törvény szabályozza, konkrétan meghatározott alapszabályzatuk van. Kereskedelmi tevékenységet nem folytathatnak. Bár

résarányuk nem nagy a magánszektor egészéhez viszonyítva, mégis jelentősek, mert ők képviselik a mai mezőgazdaság csúcstechnológiáját, és elég jó gazdasági hatékonysággal dolgoznak. Ezeket a társulásokat egy vagy több jól képzett szakember vezeti, akiknek ahhoz, hogy helyt tudjanak állni a mai viszonyok között, nem csak technikai, hanem gazdasági rátermettségüknek is kell lenniük.

Ezek a társulások akkor alakultak, amikor a felszámoló bizottságok megkezdtek munkájukat. A téesz felszámolása azzal kezdődött, hogy az aktívából kivonták a passzívát. Ha ez a szám pozitív volt, ennek 60 százalékát a szövetkezet fennállásának egész időtartama alatti munkanapokkal osztották el, megkapva így az 1 munkanapra járó vagyონrészesedést, 40 százalékát pedig a bevitt föld arányában osztották szét. Ha nem alakult társulás a felszámolt téesz jogutódjaként, akkor minden volt tag megkapta a vagyónrészt, amelyből természetesen levonták a kapott állatok értékét.

Ha a felszámolt szövetkezet utódjaként csak egy társulás jött létre, akkor az átvehette nyilvántartási értékben az egész vagyont, természetesen az aktívával és a passzívával együtt. Ha nem vállalta a passzíva átvételét, akkor a társult tagok össz járandóságának felső határáig vehetett át épületeket, gépeket és más anyagi javakat, szintén nyilvántartási áron, anélkül, hogy licitálnia kellett volna érte. Ez egy szenzációs dolog volt, mert ezzel meg lehetett volna menteni a közösség számára az egész téeszvagyont. Ha több társulás alakult egy téesz jogutódjaként - mint ahogy történt a legtöbb gyergyói faluban, vagy például Tusnádon -, akkor ezeknek már licitálni kellett a kulcsfontosságú termelőeszközök megszerzése érdekében.

Hogy ezt a törvény adta lehetőséget hányan használták ki saját hasznukra, fiktív társulásokat hozva létre, azért, hogy megkaparintsák a kulcsfontosságú termelőeszközöket, arról nem készült statisztika. Tény, hogy csak Hargita megyében 24 olyan társulás alakult a téeszek felbomlása idején, amely soha nem működött, csak papíron. Mi azonban maradjunk azoknál a társulásoknál, amelyek valóban termelési céllal jöttek létre, és azóta is többé-kevésbé eredményesen dolgoznak! Álljon itt az ülkei társulás létrejöttének és működésének példája! Az ülkei társulás nem is a legjobb, nem is a leggyengébb, de mindenképpen példaértékű a Székelyföldön, és körülbelül az átlagot képviseli.

Az adatokat Bot Remus agrármérnök és Józsa Lajos főkönyvelő szolgáltatta, illetve mondta el a társulás megalakulásának történetét.

Először létrejött egy kezdeményező bizottság, amely házról házra járva beszélgetett minden családdal, hogy ki akar az alakuló társulásnak tagja lenni, és mennyi földet szándékszik bevinni. Így társult 140 család összesen 265 ha szántófölddel. Mivel a társulásnak állatállománya nem volt (itt is előre szétosztották a teheneket), a kaszálókat mindenki egyéni művelésben hagyta. Ezután következett a termőterület minőségi leltára és felértékelése.

Miután a szántóföld értékéhez hozzáadták a felszámolt téesz után járó, de a társulás javára bent hagyott vagyónrészt, minden alapító tagnak megállapították a társasban lévő vagyónrészt.

Ezeket a vagyónrészeket 10 000 lej névértékű egységekre osztották fel, pontosan meghatározva ezzel azt, hogy kinek hány vagyónrésze van. A továbbiakban ezen vagyónrészek száma nem változik, értékük azonban nőhet vagy csökkenhet, aszerint, hogyan gazdálkodik a társulás. Jelenleg Ülkében egy vagyonegység értéke 56 000 lej, nemcsak az infláció miatt, hanem a társulás aktívájának növekedése következtében is.

Az alapszabály értelmében minden év végén a profit 57 százalékát kiosztják nyereségrészesedésként a tagoknak, 43 százalékát pedig fejlesztésre fordítják. 1994-ben egy vagyonegységre 11000 lej értékű terményt és pénzt osztottak. Így egy család

átlag 434 000 lej értékű osztalékot kapott. A fejlesztési alapból egy új „Claas dominator” kombájnt vásárolnak.

Az ilyen társulások, melyek a 36-os törvény alapján jöttek létre, az első öt évben nem fizetnek profitadót. Ennek a feltétele az, hogy legalább 10 évig item szabad felbomlaniuk. Tehát egy ilyen társulás idő előtti felbomlása valóságos katasztrófát jelentene a társult tagok számára, hiszen visszamenőleg ki kellene fizetniük a 45 százalékos profitadót a mai árfolyamra felértékelve; ez pedig elvinné a társulás aktívájának nagy részét.

De mégsem ez az, ami a társulást egyben tartja, hanem a szomszéd faluk negatív példája, ahol nem alakult társulás, és a szükséges termelőeszközök, valamint a szaktudás hiányában a gazdák a saját földjeik rabjaivá váltak.

A növénystruktúra és a vetésforgó kialakításában a döntő szerepet nem a technológiai, hanem a gazdasági szempontok játsszák. Ennek köszönhetően a társulásnak nincs eladhatatlan készlete.

A 265 ha szántót 1994-ben a következő kultúrák foglalták el:

Őszi búza	115 ha
Tavaszi búza	18 ha
Zab	50 ha
Magnak termesztett here	50 ha
Magnak termesztett lucerna	20 ha
Seprűcirok	4 ha
Cukorborsó	4 ha
Egyéb	4 ha

A gazdaságossági ráta 149 százalék volt, azaz minden befektetett lejből 1,49 lej termett. A siker kulcsa az, hogy nagyrészt saját gépeikkel dolgoznak. Jelenleg 4 darab 65 lóerős traktoruk van a hozzátartozó teljes gépsorral. Ha megvalósulhat nagy álmuk, az új Claas kombájnnal, jövőre teljesen nélkülözhetik a bérelt gépeket. Márpedig ha egy termelő ma saját géppel dolgozik, 35 százalékot spórolhat a termelési kiadásokon. Ez pedig döntő módon befolyásolja a termelés hatékonyságát.

Irreális lenne azonban az ilyen típusú társulásokról alkotott kép, ha azt hinnénk, hogy ezeknek csak előnyeik vannak. A kívülálló azt gondolná, hogy ez maga a Kánaán, holott sok nehézség és visszasság is akad, mint bármely más vállalkozásánál.

Az egyik legnagyobb gond a termények értékesítése, ugyanis a Székelyföldön, de egész Romániában sincs kialakulva az árubörze. Talán Aradon lehet valami félénk próbálkozásról beszélni. Elevenbe hasító veszteségeket okozott tavaly a csíki és gyergyói társulásoknak a sok eladhatatlan burgonya, amelynek termelési költségeit szinte teljes egészében 76 százalékos kamatozású hitelből fedezték. A kilónként 120 lejes önköltségi árral megtermelt elit kategóriájú vetőmagburgonyát a tél végén és tavasszal 35 lejes áron adták át a szentsimoni szeszgyárnak.

Ezeknek a társulásoknak nincsen állattenyésztési ágazatuk (az ülkeinek sem), így a melléktermékek (szalma, kóró, répalevél, rostaalj stb.) nincsenek kellő hatékonysággal értékesítve. Nincs istállótrágya, a tápanyag-utánpótlást kizárólag méregdrága műtrágyával kell végezni, nem beszélve arról, hogy a Hargita lábánál csak az állattenyésztés és a növénytermesztés „dualizmusa” tud igazán jó gazdasági eredményekhez vezetni. Miért nincs állattenyésztés? Mert ez az ágazat sok gonddal, nagy munkaerő-szükséglettel és még nagyobb úgyszeretettel jár. Márpedig ezekben a társulásokban még nem alakult ki olyan közösségi szellem, amely ezeket

kielégíthetné. Az ülkei társaságnak szándékában áll ettől az ősztől egy kisebb sertésenyésztés beindítása.

A 36-os törvény másik visszássága, hogy ha egy gazda a saját földjén egyénileg dolgozik, nem fizet jövedelmi adót a munkabére után, ha társulásban dolgozik, ugyancsak a saját földjén, akkor már kb. 25 százalékos jövedelmi adót fizet.

További nagy hátrány a társulások számára, hogy mindent őriztetni kell, mert tudjuk mindannyian, hogy a téeszkek idején mennyire elterjedt a lopás. Sajnos, még most sem változott meg teljesen ez a mentalitás, pedig, ha most valamit jogtalanul eltulajdonítanak, az már a közvetlen környezet a megrövidítése.

Agrárágazattal is rendelkező kft-k

Ezek is jogi személyiségű egységek. A 31-es törvény szerint alakultak, a legtöbbször olyan meggondolásból, hogy ezek már kereskedelmi tevékenységet is folytathatnak, amennyiben az az alapítási aktában szerepel. Szerepük nem jelentős, mert egyre inkább lecsökken a mezőgazdasági tevékenységük, és egyre inkább előtérbe kerül a kereskedelem, mert az ott befektetett pénz többszörösét hozza: sokkal nagyobb a pénz forgási és térülési sebessége, kisebb a kockázat stb. Talán, ha 1 százalékát teszi ki a privát típusú mezőgazdaságnak.

Faluközösségi társulások

Nem bejegyzett társulások, nincs írott alapszabályuk, legtöbbször csak meghatározott ideig működnek. Lényegük abban áll, hogy közös, nagyobb parcellákba vetik az egyes növénykultúrákat, a termelési költségekre alkalmanként gyűjtik össze a pénzt. Nincs könyvelési nyilvántartásuk, így gazdasági hatékonyságuk nehezen követhető. A téeszkek felbomlása után hosszabb-rövidebb ideig szinte minden faluban jelen voltak. Ma már igen kicsi a jelentőségük. Mivel a benne részt vevő tagoknak igen különböző az anyagi lehetőségük, sokuk felbomlott, vagy kisebb részekre szakadt. Igen változatos formáik ismertek. Vannak olyanok, amelyek csak egyféle növénykultúra (például búza) közös termesztésére alakulnak, mások csak egy nagyobb dűlő művelésére. Ez rendszerint akkor történik, ha a dűlő keretében sok apró parcella van, amelyeket külön-külön géppel szinte lehetetlen megművelni. Az adminisztrációs munkát az úgynevezett parcellafelelősök végzik: beszedik a társult tagoktól a szükséges pénzt, megveszik az anyagokat, gépeket bérelnek, elszámolják azok munkáját, majd a termelési ciklus végén szétosztják a terményt.

Előnyük, hogy mivel nincs semmiféle közös vagyon, könnyen felbonthatók, és szükség szerint újra alakíthatók egy újabb célnak megfelelően, vagy újabb formában.

Családi társulások

Szintén jogi személyiség nélküli közösségi formák. Nagyon sokfélék és változatosak, hiszen „ahány ház, annyi szokás” alapon szerveződnek. Főleg ott léteznek és működnek, ahol a volt téeszbeli szülők elhunytak, a családi birtokot az örökösök együtt kapták vissza, együtt, úgynevezett összepótolási alapon művelik.

Legideálisabb eset, ha egy örökös legalább a faluban lakik, mert akkor ő végezteti a gépi munkákat, állatot tart, s ilyen módon trágyához jutnak (s ez nem elhanyagolható szempont). A városon lakó testvérek beszerzik a vegyszereket, műtrágyákat, azokat hazaszállítják, és hét végeken, délutánonként vagy a szabadság alatt besegítenek a munkákba. Az ilyen típusú társulásoknak ugyan nagy jövőjük nincs, de a jelenkori

feltételek közepette igen jól működnek, vagy legalább azt megvalósítják, hogy a családi birtok nem marad ebek harmincadjára műveletlenül, és nem jut az úgynevezett „Falufejlesztési Nemzeti Ügynökség” kezére.

Egy másik válfaja a családi társulásnak, amikor az egyik, a szülőfaluban lakó családtag, a sajátja mellé még bérbébe veszi a többi, nem otthon élő családtag, esetleg idősebb, már munkaképtelen rokon, vagy nem rokon földjét, és családi típusú vállalkozó jellegű úgynevezett családi farmot hoz létre. Ez már egy kicsit átcsap a bérlői gazdálkodásba. Mivel az ilyen családi farmoknak már igen jelentős a gépi dotálásuk, igen jó gazdasági hatékonysággal működnek. Ilyen, a jövő számára példa értékű családi farmok főleg Felsőháromszéken jöttek létre. Azon a vidéken meghatározó szerepük van, hiszen a szántóterületnek mintegy az 50-60 százalékát foglalják magukba.

Néhány szót a jövőről

A székelyföldi mezőgazdaság jövőbeli közösségi formáit latolgatva abból a realitásból kell kiindulnunk, hogy Románia hatalmas mezőgazdasági potenciállal rendelkező ország. Az országban 10 millió ha szántóföld és 5 millió ha természetes gyepterület van. Ha ezen a mezőgazdasági területen normális, a mai kornak megfelelő termelési technológiával folyna a termelés, a belső piac felvevőképességének többszöröse termelődne, s az utóbbi évek exportlehetőségeinek beszűkülése folytán ez a tény a mezőgazdasági termelés teljes csődjéhez vezetne. Ez a folyamat lassan bár, de az 1993-as évben elindult, amikor a burgonyából az országos étkezési burgonya szükséglet kétszeresét termeltük, s mivel az ipari feldolgozás szinte teljesen leállt, hatalmas mennyiség rothadt el a tárolókban ebből az alapélelmiszerből, amelyre valamikor oly büszkék voltunk - és joggal - mi székelyek. Talán ez az egyetlen növénykultúra, amelynek termelését világszínvonalon üztük még a téeszek idején is. Mivel a burgonya termőterületének mintegy 60 százalékát Hargita, Kovászna és Brassó megye adja, a burgonyadömping a legérzékenyebben éppen a Székelyföldet érintette.

Utána, 1994-ben következett a takarmánygabona dömping, és valószínű, hogy a jövőben a kenyérgabona fog hasonló sorsra jutni. Tehát mindenképpen szemlélet- és szerkezetváltásra van szükség. A Székelyföldnek mezőgazdasági szempontból sok hátránya mellett két előnye van, ami bizonyos ágazatok fejlesztését teszi lehetővé jogosítja, s ez az állattenyésztés és a gyümölcstermesztés. Ez utóbbi keretében elsősorban a csonthéjasokra (meggy, cseresznye, szilva) és a gyümölcscserjékre (málna, szeder, ribizli) gondolok. Természetesen, ezek gazdasági versenyképességéhez jó minőségre és helyi feldolgozó iparra lesz szükség. Ezeknek az ágazatoknak a fejlesztése és előtérbe helyezése nem zárja ki a többi ágazat fennmaradását, de csak a helyi szükséglet felső határáig. Ez alól kivételt csak a burgonya képez, amely termesztésében országos viszonylatban az éghajlatnak és a hosszú évek során felhalmozódott termelési tapasztalatnak köszönhetően továbbra is meghatározó szerepet fogunk játszani.

Ezekből a nem éppen rózsás perspektívákból kiindulva könnyen beláthatjuk a szemléletváltás szükségességét, a betokosodott mezőgazdasági hagyományok feladásának elkerülhetetlenségét. A fordulat utáni nagy lelkesedés alábbhagyott, és az emberek egyre inkább rájönnek arra, hogy ma már nem lehet néhány hektár műveléséből és egy-két tehénből megélni, főképpen akkor, ha még a szükséges szaktudás is hiányzik, ami - sajnos - jellemző a mai székelyföldi mezőgazdaságra.

Ami a közösségi gazdálkodási formákat illeti - a piacgazdaság olykor kegyetlen, de megváltoztathatatlan törvényei közepette -, perspektívája csak a már létező és megerősödött, a 36-os törvény alapján szervezett társulásoknak, és a farmtípusú családi vállalkozásoknak van. Az idősebb generáció kihalásával mindkét esetben egyre szűkebb közösség kezébe kerül a föld és a társulás vagyona. Miután az Ülkében élő öreg szülők kihálnak, a Temesváron élő és dolgozó utód már nem megy haza, hogy a társasból kivegye évi búza-, zab- és pénzjárandóságát, inkább eladja a földet is, a részvényeit is olyanak, aki a társulásban dolgozik és az a fő megélhetési forrása. Ez természetes folyamat. Az itt élő mai földtulajdonosok többsége már belátta, hogy a Székelyföldön, akár csak az ország többi részén, a föld az aktív lakosságnak legfeljebb a tizedét tudja eltartani. Csak még azt nem tudjuk, hogy mit fogunk csinálni a többi 90 százalékkal, mert egyelőre az ipari, kereskedelmi és szolgáltatási munkalehetőségek is nagyon beszűkültek.

Végző összegzésként egy olyan közösségi formáról teszek említést, amely még nem létezik, de életre hívása történelmi követelmény; ez a termeltető és értékesítő szövetkezeti hálózat.

Az ilyen szövetkezeteknek lenne a feladatuk állandó termelési és értékesítési információval ellátni a taggazdaságokat. Felkutatni a felvevőpiacokat, létrehozni egy minőségi standardot, a termelést a piac igényeihez és nagyságához igazítani. Ugyanakkor nagyon lényeges lenne a termelők szakismeretének a bővítése, a modern gazdatudomány ügynevezett házhoz szállítása.

Egy másik igen lényeges feladata lehetne a biztosítás megszervezése. Létezik ugyan Romániában egy magán biztosító, az AGRAS, de ez nem tudta még megszerezni, megnyerni a gazdák bizalmát, már pedig a mezőgazdaságban biztosítás nélkül a gazda ki van téve annak, hogy egyik évről a másikra földönfutóvá válik.

Nagy hiányt pótolna egy olyan szaküzlet-hálózat, amely vállalná a termelők mindennemű gép- és anyagszükségletének kielégítését. Segítene a traktorok, mezőgazdasági gépek és berendezések beszerzésében, s azok karbantartására szervíz-hálózatot hoznának létre. Egyszóval sok magasztos feladat megoldása vár ezekre a még nem létező szövetkezetekre.

Szükségességében majdnem mindenki egyetért. Megszervezésében már megoszlanak a vélemények. Egyesek a szövetkezeti formára esküsznek, mások a kft. típusú vállalkozást tartják képesnek e probléma megoldására. Magam is az utóbbinak adok nagyobb esélyt, egyelőre azonban hiányzik mindkettő számára az anyagi motiváció. Romániában a mezőgazdaság a legkevésbé keresett vállalkozási terület.

ATTILA TÓTH

FARMING COOPERATIONS IN SOUTH-EAST TRANSYLVANIA

From the start of the present big transitionperiod in rural Romania a strong agitation went around against the collective farms, ending in reprivatisation of the collectives. Their wealth was devided among the former owners. They won back their estates and a proportional part of the other instruments - those also who live in the cities and never worked in the collectives. Instead of the former collectives some new kinds of association arose:

- Two similar kind of them have their legal base and these could take over the place - and mostly the possession and the experts too- of the former collectives. Now these have 10-15% of all the tillage area in the Szekelyland and generally they prosper on it.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 1-2.sz.

- By the start were many of informal village-communities and some of them exists just now also. They organise a few or several common action and mainly don't last long, but occasionally liven up again.

-Family-associations are many and of many kind, usually the rural and the urban members of the family join their forces and lands in them. Presently these bear an important role in the tilling of the lands.

-The last form does not exist yet, but would be utmost necessary: a network of production and realisation, likewise gathering informations etc. - anyhow making farming businesslike.

LŐRINCZ GYÖRGY

A gazdasági termelés tervezése Kápolnásfalván

Kápolnásfalva gazdálkodási hagyományait meghatározta, hogy lakói soha-sem csak a földművelésből éltek, életükben legalább olyan fontos szerepe volt hatalmas erdősegeinek, a fának is. A dunántúli jobbágyivadékból lett főpap, Kis János, 1808-ban Pozsonyban, Wéber Simon Péter betűivel és költségén megjelent *Természet Tsudái, országok nevezetességei és nemzetek szokásai* című könyvében így ír Kápolnásról:

„Fekszik egy magas térségen, egy felől hegyek alatt. Jól épült házakkal bír, amelyek mind faházak, boronából épültek és rész szerint tapasztatlanok és deszkával vagy sindellyel fedettek.

Egy gazdának jó nagy udvara vagyon: azon lakóháza, mely is egy pitvarból, egy tágas lak-szobából és egy kamrából áll, rend szerint külön a sütőház, és egy deszka favágó-szín, melyet árnyéknak neveznek külön, istálló ismét külön. Az udvaroknak deszka kerítések vagyon.

Ha a lakószobába bémegy, egy csinos, tágas szobát látsz, jó gerendázattal, nem törpe ajtókkal és elég nagy üveg-ablakkal. A szoba közepén osztovata van, melyen vagy kender, vagy gyapjú fonalat szőnek, vagy a kettőt együtt, sőt néha gyapotot is. A gerendázaton sok kender és gyapjú fonalat szemlélhetsz, a falon pedig sok mindenféle házi eszközöket.

Gazdasági állapotjáról csak azt lehet megjegyezni, hogy lakócai csak deszka-kereskedésből és szövésből keresik élelmeiket. Ugyanis terméket-len földjük lévén, a gabonának semmi neme nem terem meg, kivéve a zabot. Azért mind a gabonát, mind a törökbúzát, mellyel erősen élnek, pénzen, veszik: pénzt pedig csak a fának kereskedéséből szereznek. Mert nagy havasaik vagynak, ahonnan a legszebb fenyőfákat bővséggel kapják. Azokból azután fűrészmalmaik segítségével deszkát készítenek, amelyeket nagy számban visznek eladni, különösen Segesvárra, M. Vásárhelyre és Károly-fehérvárra: azonban nem kevés fáradságokba jut azon élelmek keresésének módja.

A sok fával való bánás, annak hordása, emelése, a sok út annak vitelében nékiek igen terhes. Az öregebb emberek nálok igen elerőtlenednek és megromlanak, sőt kevés jut közülük vénségre. Innen van, hogy a férfiak száma az asszonyokéhoz képest sokkal kisebb”.

Kis János rövid tömör írását nemcsak ódon ízei, szemlélete, látószöge teszi eredetivé, széppé, hanem tartalma is. Ami lényeges számunkra tanulmányunk szempontjából: Kápolnáson az egyetlen növénykultúra amely megterem 1808-ban a zab. Érdekes viszont Kis János írását összevetnünk azzal amit alig hatvan évvel később, 1868-ban Orbán Balázs ír Kápolnásról.

„A havas alatti falunak határa annyira silány, éghajlata annyira zord, hogy ott a legernyedhetetlenebb szorgalom mellett is csak a zab, árpa, pityóka és a kender terem meg, de roppant kiterjedésű nagyságában sok német hercegséget felülmúló erdősegekben a marhatenyésztést igen nagy mérvben üzik, fakészítményeikkel (csebrek, kádak, hordódongák, épület-fák) és deszkáikkal bejárják az országot, s azzal gabonát cserélve térnek vissza családjaikhoz”.

Orbán Balázs tehát a nagymérvű állattenyésztés mellett már hírt ad az árpa, pityóka és kender termesztéséről is. Alig egy fél évszázad alatt olyan növénykultúrák honosodtak meg, melyek addig nem léteztek. Ha most ezt összevetjük a századforduló éveivel, és a mai állapotokkal, amikor már nem csak a zab, árpa, pityóka, hanem a

búza is megterem a falu határában, akkor viszont meg kell kérdőjeleznünk Barabás Endre állítását, aki 1904-ben így fogalmazott az udvarhelymegyei állapotokról.

„Itt századok óta csak annyi változott: hogy a faeke helyébe a vaseke lépett, egyébként a mezőgazdaság megmaradt a maga ősrégi, primitív állapotában”.

Fel kell tennünk a kérdést: mentális, vagy gazdasági okai voltak az elmaradottságnak? A kelet-európai technikai elmaradottság, a birtokviszony rögzítette-e a falvak lakóinak szemléletét vagy fordítva? Hogyan válaszolt a falu századunk második felében a különböző kihívásokra (technikai, szemléleti), elfogadta-e, alkalmazta-e azokat vagy sem? Egyáltalán milyen szempontok érvényesültek a mindennapok gazdasági stratégiájában, volt-e egyáltalán tervezés? A növénykultúrák gazdagodása miatt a belterjes gazdálkodás, az önellátást célzó naturális gazdálkodásban teljesedtek ki? Miért történt, hogy amint szaporodtak a növénykultúrák, úgy oszlott, aprózódott a kevés, kisparcellás szántóterület is egyre tovább a terményszerkezeten; a háromfordulós vetésrendszeren: pityóka, búza vagy árpa, zab, akkor sem változtattak, ha a föld nem felelt meg a fenti növényeknek, miért célozta mindenki a teljes önellátást meg, ahelyett, hogy szakosodott, vagy részben szakosodott volna?

A régi falu

Az erdő szerepe Kápolnás gazdálkodási hagyományaiban

Kápolnásfalva sajátos helyzete révén - hatalmas erdőségekkel ölelt település volt - az ott érvényesülő gazdálkodási hagyományok nem általánosíthatók még a kisebb tájegységben belül sem.

Kápolnás a földművelés tekintetében a legelmaradottabb falvak egyike volt még szűkebb környezetén belül is, életszemléletét döntő módon befolyásolta, hogy lakói sosem csak a földművelésből és az állattartásból éltek. Mindennapjaik megtervezésében, életvitelükben legalább olyan fontos szerepe volt a fának is, mint a földnek. Jól példázza ezt egy - az ötvenes évekből fennmaradt - az erdőpásztorok közt szálló mondás: „*Nekünk, minden egyes fára egy-egy malac van felakasztva*”. Magyarul: minden egyes fa egy malacot ér az erdész számára, ha valakinek eladja. Az erdőlés (fakitermelés) férfierőt igényelt, másodrangú, egy-fajta asszonymunkává silányította a földművelést. Ezt bizonyítják, hogy a közbirtokossági birtokon belül - legelők, utak - a legtöbb szabályozás a fa, az erdő hasznosítása terén fogalmazódott meg. A falu egykori törvényei a fát, mint az itt lakók legnagyobb kincsét évszázadokon át féltik és védik. A hagyomány szerint, napnyugta után senkinek nem volt szabad bemennie az erdőbe, s aki megszegte ezt a tilalmat, tetteivel a falu ősi törvényét szegte meg, s mint olyant büntették. Az erdőből egyformán részesedett mindenki, aki a közterhet kézzel és tenyérrel viselte, kivételt csak az árvákkal és özvegyekkel tettek: egész részt kaptak, ha viseltek közterhet, ha nem. A Láz és a Kis- vagy Rákos-Homoród pataknál-századunkban az ötvenes évekig - fűrészek sorakoztak (az öregek szerint számuk 32 volt), amelyek rokonságok, atyafiságok tulajdonában voltak, és ezek működését is- a későbbiek során látni fogjuk - szigorú törvények szabályozták.

A gazdálkodást az erdőlés, szekereskedés, teljesen meghatározta. A mezőgazdaságon belül az állattenyésztés volt a fő ágazat, s az állattartásban az ígásállatokra szakosodtak. Általában státuszszimbólum volt, hogy a jó vagy legjobb gazdák ló és ökörfogattal is rendelkeznek. Akik nem tudták megengedni ezt- a tartható állatok számát a birtokmennyiség szabályozta-, tehénfogatot tartottak, vagy két gazda fogta össze a tehenét, viszont voltak olyanok is, és nem is kevesen, akiknek

nem volt semmilyen fogatuk. Ők viszont eleve kizáródtak a legnagyobb jövedelemforrásból, a fából. Vagy feldolgozatlanul még az erdőben, a „lábán” kényszerültek eladni a fát (enélkül a kitermelést, szállítást is meg kellett fizetniük), vagy ha fel is dolgozták: kifaragták a gerendát vagy a szarufát, kivágatták deszkának helyben, a faluban, tehát alacsonyabb áron kellett értékesíteniük.

Hogy az állattartást mennyire az erdőkitermelésnek, szekerességnek rendelték alá, bizonyítja egy, a falu állatállományáról 1895-ben készült kimutatás: bika és bikaborjú 4; üsző vagy tehén 474; tinó és ökör 609; ló 465; kecske 341; sertés 590; juh 1044; baromfi 1622; méhcsalád 25 volt a faluban. (Ez utóbbi elterjedését akadályozta, hogy a gazdák megszólitották a méhészkedő, többnyire földtelen hivatalnokokat, tanítókat, hogy: „Te tarts olyan állatot, amit meg tudsz kötni”.) S bár a fenti adatok alapján - tudva azt, hogy 1895-ben 404 gazdaság volt a faluban -, szinte minden családra jut egy vagy másfél állat, valójában a falu egy részének nem volt semmilyen fogata. Ezt bizonyítja a fogatokról készült 1895-ös kimutatás: egyes lófogat 6 volt; kettes 152; ökörfogat kettes 133; tehénfogat, kettes 35. Ha elfogadnók azt, amit viszont a falu emlékezete nem fogad el, hogy nem ugyanazok a családok rendelkeztek ökörfogattal, akik lófogattal, akkor is a faluban létező 404 gazdaságból csak 326 családnak, illetve gazdaságnak volt valamilyen fogata. Ha viszont nem volt, akkor kiszorult- mint ahogy már írtam - a legnagyobb vagyonból, az erdőből. Így egyértelművé válik az az állatkímélő magatartás - erről a későbbiekben lesz szó -, ami érvényesült a régi faluban, amelynek nem volt más alapja, mint a félelem. Ha valakinek meg-döglött a járómarhája, ez évekre visszavetette a gazdát, s csak úgy és akkor tudta átvészelni a veszteséget, ha erős volt a rokonság, akik ilyen alkalommal esetleg pénzzel, fogattal, vagy faanyaggal tudták segíteni a „kárvallottat”, hogy újra járómarhához jusson. A kápolnási - de talán az egész székelyföldi kalákarendszer - a „nagy család” megtartó-összetartó-összefogó ereje a szegénységből fakadt, az egymásra utaltságból, s ezért következhetett be csak későn - századunk második felében - a székelyföldi társadalom individualizációja. Ekkor hullt szét a régi közösségi rendszer, mert a gazdák meg tudták engedni maguknak, hogy ne szoruljanak másokra. Ahogy a gazdag ember dölyfös magabiztossága sem volt sok esetben több, csak annyi, hogy meg tudta engedni, hogy ne szoruljon másra, s ha szorult is, meg tudta fizetni azt.

A birtokviszony

A földművelés viszonylagosságát Kápolnás esetében meghatározta a szán-tóterület kicsinysege is. Kápolnás szántóterülete 1895-ben 420 hektár, ma 450 hektár. A szántóterület növekedése azonban nem a föld minőségének javulásával - a családok, gazdaságok számának növekedésével - függött össze. Olyan földterületet is fölszántottak, amelyet mára-a vadak (medvék, őzek, vaddisznók) elszaporodásával - újra elhagytak. Könnyítette szándékukat az infrastruktúra javulása, a munkahelyek számának növekedése is. Viszont mint mindenütt - Kápolnáson is - az östermelői, teljes vagy rész-leges önellátásra törekvő gazdálkodás volt a jellemző. Felvetődik a kérdés: miért törekedtek a teljes, vagy ha ezt nem teheték a részleges önellátásra a Székelyföld, köztük Kápolnás lakói is. Szemléletű vagy gazdasági okkal magyarázható, hogy a Székelyföldön nem volt, vagy csak kismértékben piactermelés?

Udvarhely megye művelhető földterülete a századforduló éveiben 509 636 katasztrális hold, amely 761 492 parcellára volt osztva. Ezen a területen 44 712 földbirtokos osztozott. Közülük 42 208-nak a földvagyon 5 holdon alul volt. Csak 2 504 birtokosé haladta meg az öt holdat. S ha tudjuk, hogy az a 4-5 hold föld is 15-20 parcellában volt, akkor egyértelművé válik, hogy miért nem alakulhatott ki intenzív gazdálkodás a mező-gazdaságban. Fokozta ezt az infrastruktúra hiánya éppúgy, mint a

megkésett polgárosodás. Székelyudvarhely - amely az akkori megye több mint 120 falujának „gazdasági és művelődési” központja volt - 8-10 000 lakosú város; négy falu „egyesüléséből” alakult ki, de lakóinak 60 százaléka föld-műves. A polgári, tehát a piacról élő lakosság elenyésző.

Persze, ennek ellenére is volt piacra termelés, mert a századforduló évei után kialakult bizonyos szakosodás a Székelyföldön is: Kápolnás, Szent-egyházás, Zetelaka krumpli termesztéséről volt híres, Máréfalva, Fenyéd hagymát, Kányád és vidéke a gabonán kívül murkot termelt, Ülke, Sükő cseresznyét, Oroszhegy szilvát. Ősszel aztán ezeknek a falvaknak a lakói elindultak kóberes szekereikkel végig a falvakon, vagy az udvarhelyi piacon értékesítették terményeiket. De - mint láttuk - a polgári lakosság száma elenyésző, ráadásul az infrastruktúra is fejletlen volt. A kápolnásiak például négy órai út megtétele után jutottak el az udvarhelyi piacra. Viszont ki kell hangsúlyoznunk, hogy minden faluban működött egy kisebb piac - hisz a falvak nagy többségében csak a lakosság 20-25 százaléka volt teljesen önellátó -, a hiányzó zöldséget, meggyet, szilvát, de sokan a sajtot, ordát ezeken a kis, belső piacokon szerezték meg, ahogy a húst is. A megkésett polgárosodás miatt, az ipar és a városok elmaradottsága nem szívta el a falvak népfölöslegét, ez a réteg a falvakban tengődött, napszámosként vagy egyszerű kétkezi munkásként; s ők szintén akik ebből a belső piacról éltek. Minden faluban volt mézárszék - Kápolnáson például négy -, amelyben többnyire pénzért vásároltak a falu lakói, bár volt kivétel is, előfordult, hogy valaki beadta például a juhát és pénz helyett húst kért hónapokon át. Viszont ha valakinek le kellett vágni az állatát, akkor szinte kötelező volt, hogy mindenki pénzért vegyen belőle - föl is írták, hogy ki vásárolt, ki nem -, így segítettek a kárvallotton. Ahogy a tűz és vízkárok esetében is az egész falunak kellett segítenie a kárvallottnak: építőanyaggal, pénzzel vagy kézi- esetleg fogatsegítséggel. Nem lehetett olyan haragos, aki tűz esetén ne ment volna tüzet oltani, vagy ha mégis előfordult: „kötélrevaló ember az ilyen” - tartották. De visszatérve arra a megállapításra, hogy a régi falu nem hogy piacratermelést, még teljes önellátást sem tudott megvalósítani álljon itt Kápolnás mostani birtokhelyzete:

Hektár	Gazdaság
1 ha-tól -2 ha-ig:	149 gazdaság
2 ha-tól - 3 ha-ig:	120 gazdaság
3 ha-tól -4 ha-ig:	140 gazdaság
4 ha-tól - 5 ha-ig:	55 gazdaság
5 ha-tól - 6 ha-ig:	21 gazdaság
6 ha-tól - 7 ha-ig:	17 gazdaság
7 ha-tól - 8 ha-ig:	5 gazdaság
8 ha-tól - 9 ha-ig:	5 gazdaság
9 ha-on felül:	3 gazdaság

Azt, hogy a székelyföldi falvak gazdálkodási stratégiájukban teljes önellátásra törekedtek, megkérdőjelezi ez a táblázat. Kápolnáson legfeljebb ötven család tudott „túltermelni”, viszont 280 családnak (akiknek a földterülete nem haladta meg a három hektárt) csak részleges önellátásra futotta. Súlyosbította még a helyzetet a földek helye a határban.

Hogy ki milyen gazda volt, milyen helyet töltött be a falu társadalmában, azt a falu határában elhelyezkedő földje, portája, állatainak száma, milyensége határozta meg. Döntő volt a szántóterületek termőképessége: kinek mennyi, és a falu határának melyik részén fekvő a birtoka; milyen benne a szántó-, kaszáló-, és erdőterületek közti arány. A kaszáló területen belül a „jó szénás” vagy sarjús helyek és az erdei kaszáló

aránya. Azután ebből következőleg az, hogy egy család csak a föld-állattartásból, vagy föld-állattartás-fa, föld-állattartás-napszám - vagy az ötvenes évek után - föld-állattartás-gyár vagy föld-állattartás-fa-gyár források együtteséből élt.

Századunk ötvenes éveiben a családok közti függőség - valakinek a falu társadalmában elfoglalt helye - kihelyeződött a falu társadalmán kívülre. A mobilitás megnyílásával, az elhelyezkedési lehetőségek gyarapodásával bomlott csak meg az addigi kijegecesedett rend a falu társadalmán belül, amely addig szinte mozdíthatatlanul rögzített mindenkit a helyi társadalomban; eladdig, hogy ki hol ült a templomban, vagy hogy a nagygazda ha énekelni kezdett a kocsmában, a szegénynek nem volt szabad még beleénekelni sem.

Ez a falun belüli társadalmi rend annyira kikristályosodott, hogy az alszegiek, középszegiek - valószínűleg ez volt a falu egykori magva - egy-egy kézlegyintéssel intézték el a felszegieket, a lokiakat: „azok felszegiek”, „azok lokiak”. Ez azt jelentette, hogy azokról nem érdemes beszélni sem, mert nem meghatározó személyiségek a falu társadalmában, gazdálkodási tudásuk minimális, földjeik gyengék, helyi szóhasználatban „cudarok”, szegények. Az öregek emlékezete alapján valóban az alszegiek, középtiziek birtokolták a falu legjobb földjeit, s a felszegiek és lokiak csak az erdőirtások során - ahogy a Hargita oldalán egyre fennebb kúsztak az erdők - jutottak földhöz. Ezt igazolta a faluban terjedő mondás is: „Rúg a fingja után, mint...”, mert az a személy Csárfányban, úgymond a Hargita térdén akart krumplit termelni. Még jobban rögzült ez a gúnynevek használatában: „azok Vaszik”, „azok Puliszák” stb. vagy a falu családjainak nagy részét kitevő Bothok három rendjének megnevezésében. Voltak köztük „úri Bothok”, „taknyos Bothok”, „egris Bothok”. Ez utóbbiak voltak a legszegényebbek: a patakból kihalászott apró hal, az egrida adta a gúnynevüket. De a birtokviszony nemcsak egy-egy család helyét szabta meg a falu társadalmában, megszabta az átadható tudást is. Még a kívülálló számára is egyértelmű, akinek nem volt megművelhető szántóföldje, annak nem volt megszerzett tapasztalata sem, amit átadhatott volna gyermekeinek úgy, mint tudást, tapasztalást. Ahogy általában megfigyelés, ellesés alapján tanult a gyermek, úgy azt is kellett lesni, hogy a fa nyesése a tőtől a fa hegye felé történik, mert behasad a fa, ha ellenkezőleg csinálja. De ezt a tudást csak azok szerezhették meg, akik erdőlték, vagy volt földjük. Az öregek emlékezete szerint egy sor olyan család is volt, akikhez sosem járt cséplőgép, viszont ha a feltört földön mégis trágyázás nélkül gabonát vetettek vagy krumplit ültettek, azoknak „olyan” is lett a termése. Kápolnáson - tartják az öregek - sosem a föld, a trágya termett.

Lényeges, hogy a legelőket csak azok tudták megtrágyázni, akiknek a krumpliföldek trágyázása után még maradt, tehát annyi állatuk volt, hogy a kaszálókat is tudták trágyázni. A kaszálókat is háromévenként trágyázták. Ha nem, már nem volt olyan termés: „kisoványodik a föld” - tartották. Ördögi kör volt ez, mert akinek nem volt állata- amit viszont a földtulajdon határozott meg - nem volt trágyája. Akinek nem volt trágyája- nem termett a földje. Viszont aki rendszeresen trágyázott, annak kétszer is termett a föld egyszer szénát, egyszer sarjút.

Fokozta ezt az áldatlan állapotot az eszközállomány hiánya. Egy ekéért - a falu emlékezete szerint - egy gyengébb tehenet, vagy egy kétéves tinót kellett adni. Egy pár hám szintén egy tehen árát érte. De egy jó ló már 20-25 ár jó földet ért. Akkor, amikor egy napszám a következő volt:

Férfi napszám

Tavaszi napszám ellátással: 50 fillér ellátás nélkül: 102 fillér	Erdélyi átlag 67 102	Országos 78 127
Nyári napszám ellátással: 90 fillér ellátás nélkül: 144 fillér	100 145	127 175
Őszi napszám ellátással: 69 fillér ellátás nélkül: 112 fillér	76 111	91 127
Téli napszám ellátással: 48 fillér ellátás nélkül: 85 fillér	56 84	64 92

Női napszám

Tavaszi napszám ellátással: 45 fillér ellátás nélkül: 82 fillér	Erdélyi átlag 50 79	Országos 56 82
Nyári napszám ellátással: 78 fillér ellátás nélkül: 116 fillér	74 109	83 119
Őszi napszám ellátással: 52 fillér ellátás nélkül: 96 fillér	57 86	64 91
Téli napszám ellátással: 39 fillér ellátás nélkül: 70 fillér	42 66	48 67

Ugyanakkor egy kettős ökör- vagy lófogat 2-5 koronáért dolgozott, egy katasztrális hold földet 6-8 koronáért szántottak fel.

Az évszakok szabályozó szerepe és a munkamegosztás

A tavasznak, nyárnak, ősznek és a télnek megvolt a maguk szigorú szabályozó szerepük a gazdálkodásban. Ez többszázados tapasztaláson alapult és rögzült megfellebbezhetetlen mintává a falu számára, meghatározva még azt is, hogy melyik dűlőben mit szabad termesztetni, és hogy a falu különböző helyein mikor kezdődhetnek az idénymunkák. Például az új széna kaszálása Vizlokban a falu legjobb szénatermő földjén is - már akinek volt ott helye - Szent Péter napján kezdődhetett.

A falu törvénye, a szokásrend, nemcsak a nemek, a *korcsoportok* helyét is megszabta a falu társadalmában. Az első fogalom, melyet a gyermek e két szó: Édesanyám és Édesapám után megtanul: dolgozni. Ezt hallja reggeltől napestig, még lefekvés előtt, sőt lefekvés után is.

Az öt-hat éves gyermek, ha nem is érett még, a munkára alkalmas. Az öt-hat éves gyermek már segít a szénacsínálásban, naponta eteti-itatja az állatokat, és takarít az istállóban. De megpucoltatják vele a kertet, csihánt szedetnek a disznóknak - a felnőttek felszabadítják magukat egy sor apró-cseprő munka alól, és máshol

kamatoztatják idejüket. Általában egy gyermek akkor válik felnőtté, ha az apró-cseprő házimunka után megtanul kaszálni. Ez már a felnőtté válás első foka. Akkor teljesedett ki, amikor a fiatalember először elment szekerességre.

Az erdőlés férfimunka volt. A többgenerációs családoknál - ha a közép-korú férfi szekereskedett - a család idősebb és fiatalabb korú tagjai erdöltek. Az ő feladatuk volt az állatok gondozása, az etetés, az itatás, de ők segítettek az asszonyoknak is a trágyaszórásnál, a kapálásnál. *Télen* az asszonymunkák közé tartozott a fonás, szövés. Ilyenkor a gyermekek vagy idősebbek gondozták az állatokat, szénát vetettek, etettek, itattak, megpucolták az állatokat, s ha a tennivalókkal végeztek, szinte naphosszat fűrészelték a fát, hasogatták, behordták még a házba is. Közben a meglett, felnőtt férfiak erdöltek. Tél elején voltak a fafogalási napok az erdőben. A kitermelt fát hordták sokszor nyolc-tíz kilométerről a vizifűrészekhez. De ekkor hordták meg a téli hónapokra szükséges tűzifát és akkor mentek el csoportosan szekerességre is, el egészen Medgyesig, Küküllővárig, Dicsőszentmártonig. Általában 20-25 kilométer megtétele után etettek, itattak. Az ilyen hosszú utakra nemcsak jó szénát, sarját, de zabot is vittek, abrakos tarisznyát, melyből zabbal etették az állatokat. Jól meghatározott helyeken (falvakban és gazdáknál volt a szálláshely), ahol menet és jövet megháltak. Általában áruval (előre megrendelt áruval) fizettek a szállásért. A lónak az ilyen útról is olyan állapotban kellett hazaérnie, amilyen állapotban elment. Egy-egy hetet vett igénybe az út, melynek során, azokban a falvakban, amelyeken áthaladtak eladták vagy elcserélték a deszkát, gerendát - török-búzára, búzára, disznóra. Ekkor vették meg a bort is a téli ünnepekre. Általában ősszel és tavasszal is kétszer-kétszer mentek el szekerességre, bár voltak kivételek. A második útból vették meg a cipőt, csizmát, az asszonyoknak a karácsonyi ajándékot: fejkendőket stb. s csak a karácsonyi meg az újévi ünnepek hozták haza szekerességről a megfáradt férfiakat.

A téli napforduló időszakát a pihenés, szórakozás időszakaként tartja számon az emlékezet. Ekkor egymást követték a disznóölések, s ezt mindig disznótorral ünnepelték. Ilyenkor együvé került szinte a teljes rokonság. A rokoni szálak erősítése egyébként is - egymásrautaltságuk okán - életük lényegéhez tartozott. Ha viszonyítani akarnám, ma talán a szűkebb család se köt olyan erővel, mint egykor a terebélyes rokonság.

A falu zárt közösség volt - s védszövetség a rokonság. Ezért fajult sokszor véres ön- és egymást pusztító verekedéssé a két rokonság közt kirobbant viszály.

A férfiak a téli hónapok alatt megválasztották a különböző cimboraságok tagjait, megfogadták a pásztorokat, külön a hazajáró csordához, külön a havasi csordához, s a juhászokat.

A tél vége már a tavaszi munkák kezdetét jelentette. Ekkor hordták ki - többnyire kalákában - a trágyát a földekre.

A tavaszi hóolvadás a férfiakat újra elvitte hazulról, hátra a Lázra, a fűrészekhez. A vizifűrészek különböző atyafiságok tulajdonában voltak, egy-egy tag „részesként” a befektetett föld, pénz, illetve munka arányában részesedett legtöbb tíz vágatási napban. Ha valakinek több fája volt, melyet özvegyektől, árváktól megvett, akkor a vágatási jogot is megvette azoktól.

A víz fontos gazdasági tényezőként szerepelt a falu életében. Két patakot is eltereltek Kápolnás és a szomszédos Szentegyháza lakói, amelynek eredménye egyik esetben hosszabb pereskedés lett Máréfalvával, Fenyéddel, míg a másik, a Vargyas patak elterelése - mert nem sértette más falvak érdekeit, lakatlan völgyön folyt - még pénzt is hozott a két falunak: adófizetésre kötelezték a Kis-Homoród völgye ványoló és malomtulajdonosait.

A tavaszi munkák, melyek az éghajlati viszonyok miatt, csak március végén, vagy április elején a zabvetéssel kezdődtek, májusig is elhúzódtak a krumpliültetéssel. A zabot legkésőbb április 15-ig kellett elvetni, de a többi gabona vetését is be kellett fejezni Szent György napjáig.

Búzát - a nagy fagyok miatt - csak tavaszt vetettek.

Április vége - *május eleje* volt az „állatkiállítások”, állatkihajtások hónap-ja. A juhok álltak ki legelőbb, Szent György napján, még ha havazott, akkor is. Egyébként a tavaszi munkák közé tartozott az állatok körmeinek a levágása, a juhok megnyírása, a gyapjúmosás, melyet az asszonyok végeztek, ahogy a tavaszi meszelést is.

A tavaszi munkák a krumplikapálással végződtek. Ezt az asszonyok, gyermekek és az öregek végezték. A családfenntartó férfiak nem vettek részt a kapálásban, ahogy nem vettek részt a tavaszi állatkiállítások előtti pásztorkodásban sem. Ez szintén asszony, gyermek, vagy az idősebb férfiak dolga volt, és azt jelentette, hogy még mielőtt végleg kihajtották volna az állatokat - kiálltak volna a csordák - „megjáratták” az állatokat.

Akiknek nem tartott ki a szénájuk, azok már kora tavasztól legeltettek. A juhokat, szarvasmarhát csak a közeli legelőre csapták ki, viszont a lovakkal „kihálóba” mentek.

Ez a gyermekek és legényecskék dolga volt és azt jelentette, hogy este, miután végeztek a soros munkával hátramentek a Lázra vagy Homoródfürdőn túl, négy kilométerre a falutól Sopárkútra, ott szabadon engedték a lovakat, hajnalig legeltettek, s virradatra hazamentek.

A közlegelők használatát is szigorú törvények szabályozták.

A falu különböző tizei-szegei számára a legelők pontosan elhatároltak voltak, ami általában patakok közét jelentette, de főleg a juhok, kecskék legelői voltak behatárolva, mert az volt a mondás: ahol a juh, kecske legelt, ott a szarvasmarhának semmi ne maradt. De külön legelőterület volt elhatárolva a havasi csordának is - oda a falu összes tizei-szegei csaphatták az állataikat -, ahogy külön területen legelt a loki-felszegei, illetve az alszegei-középtizi csorda. Ahogy az is meg volt szabva, hogy Szentmihály napjáig a csorda nem mehetett be tarlóra, kaszálóra, még krumpliasáskor is megkötve kellett tartani az állatokat.

Először a hazajáró csordák előtt szabadították fel a kaszáló-szántóterületeket. Először a legmesszebb fekvő dűlőkkel kezdték - a vadak elleni megfontolás is szerepet játszott ebben - majd fokozatosan felszabadult az egész faluhátár. A pásztorok Szent Mihály napjáig a nyári bér alapján őrizték az állatokat - ezt követően, akik továbbra is a csordába akarták csapni az állatokat, azok külön szerződést kötöttek velük, akik viszont nem bírták a bér fizetését, azok ugyanúgy mint tavasszal egyénileg vagy szerenként társulva őrizték az állatokat. Ekkor viszont a falu tizei közt már nem működött, hogy ki hova csaphatja ki az állatait.

A tavaszi és nyári munkák közti időszakban volt a pityókakapálás és a tisztítás. Ez is nagyrészt asszonyok, gyermekek vagy az öregek dolga volt. A pityókakapáláson általában együtt dolgozott a család apraja-nagyja, ki-vételt csak a pénzkereső férfiak jelentettek. Ők többnyire ilyenkor szekereskedtek. A tisztítás ugyancsak az egész család dolga volt. Ez azt jelentette, hogy a „jó szénás” - a fáktól kitisztított - földeken elterítették a hancsoktúrásokat, a hangyabolyokat, kiásták a határsáncot, vagy az erdei kaszálókön összeszedték a téli tűzifakészítések után maradt ágakat, s a hancsokok (vakond) által kitúrt köveket.

A *nyári munkák* kezdete a sarjút termő vagy jó szénás helyek kaszálásával kezdődött. Ez Vizlokban kezdődött, azt követte Véc, Gyerü, Ördög-tó, „Gedők-véce”,

Tanorokhelyeteje - tehát azok a dűlők, ahol jó széna termett. A sovány vagy erdei kaszálókról a betakarítás - mivel ezeket a földeket csak egyszer kaszálták - augusztus közepe táján kezdődött, „nője ki magát jól a fű” - tartották. Ezt követte az aratás, sarjúcsinálás, krumpliszedés, a téli tűzifa beszerzése. A szabályok betartása fölött örködtek az öregek, a vagyon örökös tulajdonosai, akik halálukig nem írták át gyermekeikre a földet - ezzel egyrészt nyugodt öregkort biztosítottak maguknak, másrészt szinte konzerválták a századok során kialakult szokásrendet.

A régi falu gazdálkodási stratégiájának elemzése során elmondhatjuk, hogy az önellátást célzó természetes gazdálkodást nem szemléleti szempontok befolyásolták, hanem a birtok, illetve a birtokon belül a szántóterületek nagysága, a két világháború, az azt követő hatalomváltás, a megkésett iparosodás, amely nyugaton elszívta a falvakon felgyülemelő fölös népességet, a nagybirtok hiánya stb.

A székely ezermesterségről szóló mítosz sem más, mint a nyomorúság tükre: mindenhez kellett értenie annak, aki itt született, hogy megélhessen. Ezt igazolja az, amit a Kis János látogatását követő években Orbán Balázs látogatásáig felmutat Kápolnás. A lehetőségek függvényében tehát receptív volt a kápolnási ember az új kihívásokra, de az is egyértelmű, hogy az egy-két hektáros földterületen jelentékeny termelést nem tudott elérni; nem hogy teljes, még részleges önellátásra sem törekedhetett, mert nem volt megfelelő nagyságú birtoka.

A mai falu

Az első változás, ami megrázta Kápolnásfalú hagyományos életrendjét a vízfűrészek beszüntetése, betiltása és az erdő államosítása volt. A fűrészmalmok megszüntetése, az erdőkihágások büntetésének megszigorítása a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején olyan megrázkódtatással járt, hogy többen foglalkozást változtattak, néhány család pedig végleg elhagyta a falut, hiszen mindkét változás évszázados megélhetési forrást érintett,

Másodszor a mezőgazdaság kollektivizálása bolygatta meg, borította fel a hagyományos falurendet. S bár csakhamar mindenki számára nyilvánvalóvá lett, hogy bár hiányoznak a szükséges természeti-éghajlati feltételek, a kollektivizálásnak volt pozitívuma is. Ezekben az években növekedni kezdett a továbbtanuló gyermekek száma. A hagyományos életforma meg-változása a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kezdődött. Több tényező határozta meg. Döntő volt az ipar csodás megindulása az első állami nyugdíjas vasmunkás generáció megjelenése, gondtalanabb életvitele. S bár Kápolnáson nem létesült kollektív, a mobilitás, az infrastruktúra fejlődése fellazította a hagyományos falusi társadalom kereteit. A szentkeresztbányai vasgyár bővülésével, a székelyudvarhelyi cérnagyár beindulásával a hetvenes évek elején a lakosság új rétege kezdett kialakulni: az ingázóké. Szentkeresztbánya, Székelyudvarhely, Csíkszereda és a hargitafürdői kaolinbánya vonzása egyre jobban hatalmába kerítette a falut. De a végleges kirajzás, a máshová költözés továbbra is minimális. Az ipar Kápolnás számára azt jelentette ebben az időben, amit hajdan a fa: a biztos életlehetőséget.

Kápolnáson akkor több folyamat hat párhuzamosan. Míg az első vas-munkás generáció a falu társadalmának a legszegényebb rétegét érintette, s egyfajta lecsúszást jelentett a falu szemében, könnyebb életvitelük stratégiaváltásra kényszerítette a falu társadalmát. Az ipari munkahelyek gyarapodásával egyre többen jelentkeztek állami munkára s bár még ebben a kezdeti időszakban a jobb vagy közepes gazdák „tartották magukat” a társadalom új kihívásával szemben, az első nyugdíjasok megjelenésével azonban egyre többen kezdték földadni hagyományos életszemléletüket. Rövid idő alatt „mindenki egyforma” lett, megszűnt nemcsak a föld kötő és meg-tartó ereje, de

az öregek hatalma is a fiatalok fölött. Az, hogy ki kicsoda a falu társadalmában, már nem a vagyoni helyzet, hanem a „jó állás”, a „jó munkahely” függvénye.

A vagyon ekkor már nem jelentett életbiztonságot. A hagyományos értékrend bomlásában elől jártak a nők, akiknek „vágyálmai” közt, nem a vagyon, a gazdafüű lebegett, hanem az iparos, a szakmunkás: „Nem gürcölök, robotolok egy életen át” - mondták. És megtörtént, bekövetkezett az - Kápolnáson mindig több volt a férfiak száma -, hogy a jó gazda gyermeke nem tudott megnősülni, mert nem kapott lányt. S míg a harmincas években, szinte előre elhatározott, megszabott volt, hogy ki, kit vehet el - nemcsak a falun belül kezdtek a különböző rétegek keveredni, a szomszédos falvakból is házasodni kezdtek a legények. (Ez addig talán azért nem érvényesült, mert ha lányt hozhatott volna is a legény, a földjét, vagyonát már nem). A családoknál kétféle stratégia alakul ki. Ahol a nő volt a rugalmasabb s vállalt állami munkát, ott a férfi és a gyermekek vagy a család idősebb tagjai gazdálkodtak, ahol a férfi, ott fordítva. Míg azonban a hatvanas évek során mindenki még földvásárlás céljából takarékoskodott, a hetvenes évektől már kocsira, tévére, rádióra, hűtőre, mosógépre kezdtek gyűjteni. A több pénz pozitívan befolyásolta a gazdálkodást is. „Az idő pénz” - az ingázók és a pénz - új termelési technológiák, gépek, eszközök meghonosodását tette lehetővé. Ezt az is meghatározta, hogy a kollektivizált falvakban viszonylag olcsón lehetett jó minőségű szerszámokhoz, ekékhez, kapálógépekhez jutni. S ha a kezdeti időszakban egy-egy új gazdálkodási módszer - például a krumpli eke utáni ültetése, kapálógéppel való kapálása - szemléleti akadályokba is ütközött, az öregek, a vagyon egykori urai, már nem voltak döntő és megfellebbezhetetlen döntéshozók, mint régen, mert a fiatalokat már nem kötötte annyira a föld, a vagyon.

Az áttörést a gazdálkodásban azonban a kaszálógép megjelenése jelentette. A nyári munkák időtartama kétharmadára csökkent, és nemcsak a kaszálás, a szénacsinalás időtartama is. A földművelésben azonban a hetvenes évek közepéig nem történt stratégiaváltás. Ugyanúgy mint régebben, a részleges vagy a teljes önellátásra törekedtek és fogyasztási elveiket is a hagyományos - egy évnyi hús, gabona stb. tartalékolás jelentette. Ebben továbbra is kísért a háborúk, szárazság stb. emléke. Valódi szakosodás azonban továbbra sem következett be a gazdasági termelésben, bár történt előrelépés ebben a tekintetben is.

A közszállítás, az üzletek ellátottsága változást hozott a falu gazdálkodási stratégiájában. A bolti kenyér, a beföttek, konzervek, szalámik megjelenésével először részben átrendeződött a konyha, majd az olcsó textíliák megjelenésével a viselet alakult át. Eltűnt a határból a kender, az udvarokban megszűnt a tilók csattogása és abbahagyták a szövést, fonást is. És nemcsak a kender tűnt el, egyszerűsödött a határ is, a gyengébb szántókat kezdték feladni, zabot is egyre kevesebbet termeszteneek. Változott az állat-állomány összetétele is, az ökrök helyét a haszonállattartás vette át.

Egyfajta megkésett individualizálódás indult el a falu társadalmában, már nem - vagy csak kevésbé - szorultak egymásra az emberek: „pénzzel mindent meg lehet venni”, „nem szorulok senkire”. Nem volt kollektív, a gazdálkodás felszereltsége javult, de nem idegen a különböző gyomirtók, vegyszerek alkalmazása sem.

1989 után tovább színesedett a falu társadalma. Az üzletek száma megsokszorozódott, a kisiparosok mellett megjelentek a vállalkozók is a falu életében - ezek már nem is foglalkoznak földműveléssel csak a vállalkozásból élnek -, de megjelentek újra a munkanélküliek és napszámosok is. A legtöbb munkanélküli nem az egykori falu jobb gazdáinak gyermekeiből, hanem az első vasmunkás-generáció gyermekei közül kerülnek ki.

PLANNING OF THE FARMING ACTIVITY IN A TRANSYLVANIAN VILLAGE

Kápolnásfalva lays high on the table-land of Hargita, consequently its tillages are meagre and its inhabitants may have a complete living only supplemented with forestry and industrial activities since more centuries already. The narrow natural endowments - together with the measures of estate, instruments and drought animals - give strict determinations to each family for their yearly activity. Every step of their daily activity is regulated by traditional and common knowledge's concerning on these properties and their relations, mostly in archaic mental forms of proverbs, metaphor's and tales of the local legendarium.

Great changes in the fundamental circumstances happened in the life of the village twice during the last half century, but they succeeded in reconstructing their way of life, built in the new elements in the system of their traditions, reshaping and supplementing again they soustained it by this way. The present great transition has so long an open end: many people lost his job with the dissolving of the state industry, though they have not won back their former forest estates and water-mills in course of reprivatisation. They must to find some new supplementation of their agrarian existence, but up to now they could not manage it.

OLÁH SÁNDOR

Gazdálkodás és társadalmi kapcsolatok egy Kishomoród menti családban

Dolgozatunk esetleírás, egy Kishomoród menti család gazdálkodásának és társadalmi kapcsolatainak összefüggéseit vizsgálja. Kiindulópontként elfogadjuk az antropológia felismerését, miszerint egy társadalomban a gazdasági viszonyok nem vizsgálhatók tisztán önmagukban „mivel ezek minden esetben valamilyen általános, közvetlen társadalmi kapcsolatok részét képezik” (Evans Prithard-ot idézi Eric Wolf 1973: 253).

Tárgyunk kifejtéséhez a vizsgált konkrét családot három előre rögzített kritérium szerint választottuk ki. E szempontokat az elemzés ökonómiája, az egyedi esetből levonható következtetések társadalmi érvényessége indokolta. Sorrendben a következők:

1. A társadalmi környezetben legteljesebb családszerkezet

E kritérium érvényességét azért tartottuk hasznosnak, mert feltevésünk szerint a társadalmi és gazdasági szféra kapcsolódásainak szélesebb lehetőségeire nyújt alkalmat, mint egy csonka családszerkezetű (például egy özvegyasszony) családi gazdaság.

2. A család devianciák nélküli illeszkedése mikro-társadalmi környezetébe

E feltételen azt értjük, hogy a család társadalmi kapcsolattartását nem zavarják a családtagok deviáns viselkedésmódjai (alkoholizálás, tolvajlás vagy más súlyos erkölcsi vétségek). Így a család külső kapcsolatainak, ezen belül gazdasági kapcsolattartásának nincsenek a társadalmi szférában gyökerező korlátai, akadályai, a gazdasági kötelek a maguk gyakorlatiasságában, a családok érdekei szerint működhetnek.

3. A család életvezetési gyakorlatának társadalmi érvényessége

Ez a követelmény magába foglalja az általánosan elfogadott gazdálkodásmód gyakorlatát, ami a helyi gazdasági környezetben az együttműködések, kölcsönösségek, kapcsolódások lehetőségét biztosítja. A fenti három kritériumot szem előtt tartva, egy összetett, háromgenerációs családot választottunk vizsgálódásaink tárgyául. A hattagú család munkaszervezésében az erőforrások, eszközök használatában, a termelési folyamat ellenőrzésében, irányításában, külső és belső gazdasági kapcsolattartásában egységes családi termelői intézményként viselkedik. Fogyasztási szokásait és társadalmi érintkezéseiket alapul véve részben tekinthetnők két elemi családnak is, de a fenti gazdasági tevékenységek egybeszerveződése ellentmond az elkülönítésnek.

A dolgozatban idős és fiatal családról beszélünk: az idős család kéttagú: a 68 éves téesz nyugdíjas férfiből és a 67 éves ugyancsak téesz nyugdíjas feleségből áll. A fiatalabb család négytagú: az öregedő szülők 40 éves, házas fia, 36 éves felesége és 15, illetve 14 éves gyermekeik alkotják.

A gazdasági szereplők azonosításánál a leszármazási ág szerinti megnevezéseket használjuk (apa, fiú, unoka, anya, meny). Ahogy a későbbiekben kiderül, a családfő a 40 éves fiú.

A család múltjáról

A ma élők emlékezetében a múlt század utolsó negyedéig visszamenően maradtak fenn emlékek az elődök életéből. A megőrzött családi iratokból az 1780-as évek végéig rekonstruálható a család leszármazási ága. Ebből a mi szempontunkból

elegendő néhány jellegzetességet kiemelni: a telken élő családok a két évszázad során végig a földművelő-állattenyésztő életformát folytatták, a lakótelek elhelyezkedéséből a falu terében, valamint a ház és a gazdasági épületek méreteiből ítélve a család a helyi társadalom felső középrétegéhez tartozott, s a házasságok is minden esetben a falun belül kötődtek. A családtagok földrajzi mobilitása a nők fiatalkori, házasság előtti városi szolgálatára korlátozódott. A családból az egyik férfi felmenő a századfordulón Amerikát járt. Az első, aki a helyi általános iskola elvégzése után idegen környezetben mesterséget tanult a ma 40 éves családfő (asztalos).

A család mentális képében az Amerikát járt előd és a családfő nagyapja kiemelkedő fontosságú figurák (fényképek ott vannak a lakóház falán). Mindkettővel kapcsolatban néhány olyan történet él a család emlékezetében, ami mentalitásukból a szerzésvágyat, a többre törekvést emeli ki: például az Amerikás előd az orvosi tanács ellenére tovább dolgozott a porcelángyárban, hogy több pénzt kereshessen, majd hazatérése után 8 hónappal meghalt. A családfő nagyapja, aki 1900 és 1970 között élt, gyakori állatvásárlásokkal forgatta sikeresen a család pénzét.

Ezeknek az epizódoknak verbális szinten megvan a jól kitapintható jelentése: a mindennapi élethelyzetekben ugyanis az idősebb család gazdasági mentalitásából hiányzik ez a beállítódás, az anyagi szerzésorientáltság. Emiatt rejtett feszültségek vannak a két család között. A fiatal családban a házastársak mindketten szerzésre, gyűjtésre törekvők. A feleség erőteljesen vagyongyarapításra beállított családból származik, szüleinek gazdasági eredményessége állandó vonatkoztatási háttér a fiatal családnak.

A gazdaság erőforrásai, eszközellátottsága, jövedelmei

A család földbirtokát ma 2,3 ha szántó és 4 ha kaszálóterület képezi. A szántóbirtok a faluhatárban 12 parcellára széttagolva fekszik, a kaszálók 7 darabban. Az általánosan gyakorolt osztott örökösödési rendszer miatt az idők folyamán nem következhetett be a földkoncentráció. Az apának két leánytestvére volt, s az ötvenes évek elején a három testvér egyformán részesült a családi földbirtokból. Ma a családfő az egyetlen örökös, e nemzedéken belül nem oszlik tovább a birtok.

A téeszámolás után, a magánbirtok visszavételekor a föld az apa nevére, az idősebb család tulajdonába került vissza. A két család közötti birtokátadás nem merült fel, és a jövőre nézve sincs efféle elképzelés: „a föld az övék”, vagyis a szülőké, mondja a beköltözött meny.

A gazdaság eszközellátottsága a termelőmunka folytatásához a családtagok szerint kielégítő. A felszerelések, kézi szerszámok egy része örökség vagy a téesztől megvásárolt munkaeszközök (eke, taliga, borona, vetőgép, ekekapa, lószerszámok stb.) A gazdaságban a legfontosabb gép a kaszálógép, mely a két család közös szerzeménye.

A gazdaság állatállománya: 2 igásló, 4 tehén, 2 növendék, 13 juh, kecske. A fiatalabb család évente 2, az idősebb 1 disznót hizlal. Ezenkívül libát, tyúkot tartanak a háztartás szükségletére. Az állatállomány 1990 után gyarapodott.

A szántóföldi termelésben követett termékszerkezet általános a helyi gazdálkodásban: búzát, kukoricát, árpát, zabot, burgonyát, takarmányrépát és zöldségfélét termelnek. Ezekből a terményekből semmit sem adnak el, ritkán előfordul, hogy gabonát vásárolnak alkalmi árusoktól a faluban (például kukoricát). A legjelentősebb vetésterületet a búza és a kukorica foglalja el (kb. 1 ha). Vetőmagjaikat alkalmanként cserélik a falubeli gazdákkal, szavatolt minőségű fajtákat nem vásárolnak. Az egy termelési ciklusban a különböző terményekből előállítható

mennyiségek évenként változnak, megközelítően azonos éghajlati-időjárási viszonyok között is. Ennek oka, hogy a családi szükségletből és a gyakorolt termelési technológia parancsából („kapás után búzát” kiinduló tervezésnek néhány társadalmi és természeti feltétellel, adottsággal is számolnia kell. Így például az összbirtok jelentős hányada már eleve csak egy-két meghatározott termény termelésére alkalmas: a magas domboldalakon, vadkáros helyeken levő parcellákban esetleg árpát, zabot lehet termelni, kapásokat nem. A szétdarabolt birtok kisebb parcelláiba nem érdemes például búzát vetni, a gépi munka magas költségeit szem előtt tartva.

A családfő véleménye szerint a 6 tagú család kenyérgabona szükségletének teljes fedezésére legalább 1 ha területen kellene búzát termelni, de ennek a területnek általában csak a felét vetik be. Összességében a szántóföldi munkájuk gazdaságosságáról az a véleményük, hogy minden terményt a piaci árnál jóval drágábban termelnek meg. Ezért sem érdemes a hozamok és a termésterületek növelésére erőfeszítéseket tenni.

A szántóföldi termelés célja, hogy a család táplálékát és a vágóállatok takarmányozását a lehető legteljesebb mértékben biztosítsa. Az állattartást jövedelmezőbbnek ítélik. 1994-ben 3 borjút, 5 bárányt adtak el, az állami átvevőnél 200 liter tejet értékesítettek.

A gazdálkodásban érvényesülő mentalitáshoz jellemző adalék, hogy amíg a korábbi években a fiatalabb család a két hizott sertés egyikét eladta, ma a gyermekek felnövéseivel mindkettőre szükség van, de nem szaporítják a sertésállományt.

A gazdálkodás jövedelmét csekély mennyiséggel gyarapítja alkalmanként az ígásfoggal más gazdaságoknak végzett munkákért vagy gépi kaszálásért kapott pénz. Ezekre a munkákra volna kereslet, azonban a gazdaság szereplőinek értelmezése szerint a ráfordítható idő korlátokat szab ezeknek a munkáknak. Az idegen gazdaságoknak pénzért végzett munkák jövedelme „más” pénz, mint amit a családtagok nyugdíjból vagy az állami fizetésből kapnak. Ezeket a pénzeszegeket másképp használják mint a nyugdíjat vagy a fizetést; rendszerint a legrövidebb idő alatt igyekeznek visszacsatolni az újratermelésbe. Így a kaszálógéppel szerzett pénzből benzint, a szántásért, boronálásért kapott pénzből zabot vesznek a lovaknak. De ugyanúgy, amikor a meny libát adott el, az árából kukoricát vásárolt a majorságnak.

A fentiekén kívül az idősebb családnak a rendszeres pénzjövedelmet a két téesznyugdíj, a fiatalabbnak az állami fizetés, és az évi egy-két hónapi vendégmunkán szerzett pénz jelenti.

A közösség és széttagolódás mértékei, hatásai az összetett családban

Hangsúlyozva, hogy a vizsgált család a termelésben és külső kapcsolattartásában egységes intézményként viselkedik, a fogyasztás és elosztás területén - részben - igen képlékeny, és a külső szemlélőnek nehezen felfedezhető határok mentén két háztartásra tagolódik szét.

A hattagú család belső kapcsolatrendszere hierarchikus férfiközpontú hatalmi rendszer, olyan termelési szervezet, amely központosítja a termelőeszközöket, az erőforrásokat és a munkaerőt, szabályozza az elosztást, és elkülönül a fogyasztás, valamint az élet más szféráiban (például társadalmi érintkezések) követett viselkedésmódokban.

A gazdasági gyakorlatban a nagycsalád a vagyonszövetség és vagyonszövetség kényes egyensúlyát valósítja meg. Közösén használják a szántó- és kaszálóbirtokot, gazdasági felszereléseket, eszközöket. A telken levő zöldségeskert az asszonyok

elosztották, külön-külön termeli mindenki a saját családja szükségletét. Az állatoknak szükséges takarmánymennyiséget közös munkaszervezésben, együttes munkával készítenek, a külön tulajdonban levő állatok takarmányozása a közös készletből közösen történik. A külön tulajdon az állatok utáni jövedelmek használatában, illetve a további tenyésztést, eladást, levágást illető döntésekben nyilvánul meg. A disznótartás módjában megnyilvánul a két család, illetve a két asszony eltérő beállítódása. A malacokat (hármát) a következő évre közösen vásárolják, együtt táplálják amíg az idő kimelegedik tavasszal, ekkor szétválasztják. A meny azzal magyarázza ezt az eljárást, hogy ő másképp eteti mint az anyósa, mindig szebbeket nevel ezért nem közösködik. A majorságot közösen táplálják, de külön tulajdonban vannak, a napi néhány tojást elosztják.

Az évszakok ritmusához kötődik a két család közössége vagy elkülönülése a lakóház fizikai terében is. Tavasztól késő ősziig a nappali tartózkodás, étkezés és részben a főzés közösen a nagyobb lakóház pincelakásában zajlik, az év többi részében külön helyiségekben. Az ételkészítés egy tűzhelyen de külön történik, a reggelihez és a vacsorához a puliszkát közösen főzik, de a hozzávalót külön teszik az asztalra.

A mindennapi élet apró, testközeli helyzeteiben ezek az elkülönülések, határmegvonások a több, mint másfél évtizedes együttélés gyakorlatban csiszolódtak, illeszkedtek egymáshoz. Kisebb súrlódások, feszültségek előfordultak, de a viszonyokat alapjaikban nem változtatták meg.

A közös munkában az idősebb család részvételi aránya évről évre csökken, a fiatal családé - a gyermekek munkába nevelődésével - nő. Az idősebb család azzal, hogy nem engedi ki kezéből a földbirtok tulajdonjogát, ellensúlyozza a gazdasági tevékenységekben csökkenő szerepkörét. A közös termelőmunkában a fiatalok munkatöbbletét nem számolják el, s ez a beállítódás a jövőben sem változik. Világosan mutatja ezt az elmúlt évi példa: a legfontosabb munkaidényben az anya lábtörés miatt munkaképtelenné vált. A nyári növényápolási munkákat a meny és a leányunoka végezték el, a megszokotthoz képest jelentős többletmunkával, de a fogyasztás így is ugyanolyan arányú a két család között, mint amikor közösen dolgozták meg a földeket. A meny bármennyire neheztel ezért, nem is teszi szavá. A család stabilitását szolgáló érdekek erősebbek mint a szétbomlást, individualizálódást eredményező kezdeményezések. Az összetett család mint gazdasági egység fenntartása ebben a formájában mindkét családnak fontos. Nemcsak az öregedő, lassan munkaképtelenné váló idős szülőknek, hanem a fiatal családnak is. Az átmeneti munkanélküliség idején-erre már volt példa - a családfőnek is menedéket jelent a családi gazdaság, amelybe több mint egy évtizede folyamatosan beruházott.

A család belső kapcsolatrendszere és a gazdálkodás

A hattagú család belső viszonyrendjében a hierarchia csúcsán a megfigyelt gyakorlat és a családtagok egyöntetű véleménye szerint a 40 éves családfő áll. Ő tartja ellenőrzés alatt a gazdasági folyamatokat, a tevékenységek munkaszervezését, a szerepek, munkakörök kijelölését naponta ő határozza el. Eltérő megfontolásokkal, érvekkel a család többi tagja is hozzájárulhat az elképzelések, tervek kikristályosításához, de a döntő szót, jóváhagyást a családfő hozza a gazdasági ügyekben. A döntések alkalma és helye a család mikrovilágában rendszerint az együtt elfogyasztott vacsora ideje (munkaidényben), ekkor átbeszélnek és értékelik a napi teljesítményt, és szövik a következő napok terveit.

Ez a családi mikrokozmosz kapcsolatműködésében, belső viszonyaiban különbözik a hagyományos, a néprajz által megrajzolt hierarchikus, alá-fölé rendeltségű parasztcsalád-modelltől. Erdélyi viszonylatban Nagy Olga és Gazda Klára írta le a parasztcsalád szigorúan hierarchikus modelljét, ahol a család egy kétpólusú aszimmetrikus alakzat, egyik oldalon a mindenható szülői hatalommal, a másikon a mindenben kiszolgáltatott gyermekkel. Természetesen a vizsgált családot, mint általában a mai életformaváltásban is érintett falusi családokat, továbbra is túlnyomó részt aszimmetrikus kapcsolatok jellemzik, és a függőségi viszonyban a gyermeknek rendszerint alárendelt szerep jut, de teret kap a személyi autonómia is, különösen a fogyasztás és a társadalmi viselkedésmód gyakorlatában. A szülőkkel való kapcsolattartásban tágultak a megengedhetőség határai. Esetünkben előfordul, hogy a családfő gazdasági döntéseit kudarc kíséri: nem valósul meg az előzetes kalkuláció, és a termelőmunka egy-egy részmozzanata a megszokottnál nagyobb energiárfordítással, esetleg veszteséggel jár. (Az időjárás például állandó bizonytalansági tényező, gyakran keresztelheti a családfő számításait.) Ilyen esetekben az esti családi „munkaüléseken” a kamasz fiúunoka - aki a munkamegosztásban egyre jelentősebb szerepköröket tölt be - és nagyapja nem mulasztja el a családfő szimbolikus legyőzését, döntéseinek helytelenségét felelgetve.

Nézzük a továbbiakban a családtagok- mint gazdasági szereplők- közti viszonyokat!

A családfő és az öregedő szülők

A termelőmunkát érintő kérdésekben a szülők alárendelik magukat fiuk döntéseinek. Ez a viszonyulás nem mondható általánosnak a helyi társadalomban. Jellemző, hogy a két-, háromgenerációs családokban az idősebb férfi nem engedi ki a kezéből ilyen korán (például 68 évesen) az irányító-vezető szerepet, s a termelési stratégiákban fontos döntéseket ő maga hozza. Az esetünkben érvényes helyzetre az apa személyes élettörténete és mentalitása adhat magyarázatot. A téves megalakulásakor 36 éves férfi addig a gazdasági munkákat az apja irányítása alatt végezte. A közös gazdaság megalakulásától annak felbomlásáig itt dolgozva viszonylag szűk tér nyílt az egyéni döntéshozatalra a gazdálkodásban: az adott gazdálkodási keretek, és a szántóföldi termelés a háztáji parcellákon nem igényelt komplexebb döntéseket, tervezéseket. Az állatállomány fenntartásához szükséges takarmány készítésében a kaszálógép vásárlása óta (1984) egyértelmű lett a mai családfő irányító szerepe. Mivel csak ő ért a gépkezeléshez, és rész munka-időben vesz részt a családi gazdálkodásban, a takarmánykészítés ritmusa, a határ különböző pontjain lévő parcellák kaszálási sorrendje az ő „szabad idejében”, a családi gazdaságra fordítható időben rendeződik el.

Miután a szántóbirtok magántulajdonba került, a legnagyobb fizikai erő kifejtést igénylő munkákat kezdettől a családfő végezte. A munkafolyamatokban a legfontosabb részmozzanatok végzése hatalmat és kiemelt státust biztosít a családfőnek. Az öregedő apa szívesen átengedte fiának a fontos rész munkákat csökkenő fizikai teljesítőképessége, valamint egyes területeken (például gépkezelésben) hiányzó szakértelme miatt.

A szülők és a családfő aszimmetrikus viszonya csak a termelőmunka szférájában érvényesül maradéktalanul. Fogyasztási szokásaik és társadalmi érintkezésük magánviláguk körébe tartozik. E szférák fontos döntéseiben azonban kikérik és elfogadják a családfő tanácsait (például fontosabb vásárlásoknál).

A szülők egymással való kapcsolatában - a gazdasági ügyekben - a mellérendelő viszony uralkodó. A mindennapi élet rutinjaiban határozottan körvonalazottak a „férfi” és „asszony”-szféra közötti válaszfalak. Így a pénzkezelés az asszony szerepköre, a férfi nem is tudja, hogy hol van a pénz a házban.

A családfőnek és feleségének a viszonya a gazdasági szférában nem mentes a feszültségektől. A feleség elismeri alárendeltségét a termelőmunka szervezésében, irányításában. Jóllehet néha elégedetlen a munkamegosztás módjával (például nehezményezi, hogy a férje miért nem veszi ki részét a növényápolási munkákból), de a családi nyilvánosságban általában támogatja a családfő határozatait. Feszültségekre, nézeteltérésekre a jövedelem-felhasználás eltérő elképzelései adnak okot. A család horizontján szükségletként megjelenő javakat - mindazt amiről úgy gondolja valamelyik fél, hogy birtokba kell venni - gyakran külön-külön fontossági sorrendbe rendezi a férj és a feleség. A családfő a jövedelemből beruházásra szánt részt a legtöbb esetben a gazdasági felszerelésekre, eszközökre, az állatállomány gyarapítására fordítaná, a felesége inkább lakásberendezési tárgyakra, ruházati cikkekre stb. A célok hierarchiájának kialakításában végül is mindig születik valamiféle kompromisszum a két fél között, többnyire sikerül valamilyen egyensúlyt kialakítani, ezek a nézetkülönbségek nem érintik alapjaikban a két fél kapcsolatát.

A feleség már a házasságkötéskor elfogadta hallgatólagosan az alárendelt szerepkört. Felmondta hajadonkori városi munkahelyét és szakmáját (ruhagyárban dolgozott), és a környezetben érvényes kulturális mintát követve beköltözött férje családjába. Később bátortalan kísérleteket tett korábbi munkaviszonyának felújítására, de ezek eredménytelenek maradtak. Ennek következménye egy állandó, rejtett frusztrált állapot volt: nehezen viselte el, hogy a férje keresete a család legfontosabb pénzjövedelme, és az ő munkájának az eredménye „nem látszik, elvesz a közön”.

Az após/anyós - meny-viszony gazdasági vonatkozásai szintén rejtett feszültségeket hordoznak. A meny, mint már említettük, erőteljesen vagyongyarapításra, szerzésre beállított családban nőtt fel. Nem tudja elfogadni apósáék elégedett igénytelenségét, kényelmes munkaritmusát, beletörődését a „nincs”-be. Állandóan összehasonlítja szülei és az apósáék stratégiáját, nemegyszer különféle taktikákkal próbálja lendületbe hozni a közös munkaalkalmakon férje szüleit. Nyílt elégedetlenségére, véleményének hangoztatására azonban nem kerül sor.

Szülő - gyerek-viszony

A 15 éves leány és a 14 éves fiú korán integrálódott a család gazdasági tevékenységeibe. Részvételük fizikai teljesítőképességük növekedésével arányosan fokozódik. Mivel a munkába nevelődésük a környezet hasonló életvitelű családjaiban is érvényes minták szerint történik, nem tapasztalják szülői kényszernek a gazdasági tevékenységeket. A munkakötelesség elfogadott társadalmi viselkedésmódként, szükséges normaként rögződik bennük. A szülők szerepe a gyerekekkel való munkakapcsolatokban az irányításra, szabályozásra szorítkozik. Ugyanez a viszonyulás érvényes korlátozottabban a gyermekeknek a nagyszülőkhöz fűződő kapcsolataiban is; különleges, mondhatni partneri kapcsolat alakult ki a nagyapa és a fiúunoka között. A család életvezetési elrendezettségéből következik, hogy köztük a térbeli-időbeli együttlét, a személyközi kapcsolatok interakciók alkalmi jóval gyakoribbak voltak az unoka életútjának eddigi szakaszában, mint a napi tíz órát hiányzó családfővel. A gyermek számos szocializációs mintát, cselekvés- és viselkedésmódot a nagyapjától vett át. Így például a gazdálkodásban az állatok gondozásának és igazásának eljárásait a legapróbb részletességgel eltanulta, ma már ő

maga is gyakorolja. Vagy a társadalmi érintkezésekben (például szópárbajok felnőttekkel) szintén a nagyapja szokásai jelentették a mintát.

A nagyapa és a fiúunoka kapcsolata több helyzetben egyfajta cinkosságként és érdekszövetségként működik a családfő hatalmával szemben. A fiú beletanulásával a nagyobb erő kifejtést igénylő gazdasági munkákba, felértékelődött szerepköre és státusa leánytestvérével szemben. A család szóbeli nyilvánosságában a férfiak gyakran utalnak a fiú gazdasági teljesítőképességre, egybevetve a leánytestvér kisebb teljesítményeivel. Ezekben a gesztusokban a férfiszféra elsődlegességének hangsúlyozása és mentális továbbörökítése folyik.

A szülők gyerekeik életpályáját a családi gazdaságon kívüli szférákban szeretnék alakítani. Az általános iskola elvégzése után mindketten Szentkeresztbányán tanulnak tovább, líceumban, illetve szakmai iskolában. Ezeknek a társadalmi ideáloknak a megvalósítására a reális esélyek egyre csökkennek.

Az összetett család gazdasági tevékenységeiben a nem és kor szerinti munkaszervezés és munkamegosztás érvényesül. A családtagok teljes létszámú bekapcsolódása a termelőmunkába a gazdaság működtetésnek sokrétű igényét képes kielégíteni. Egyetlen napon (november 12-én), amikor minden családtag otthon volt, a családfő és a fia szántott, a nagyapa az állatokat őrizte a mezőn, hogy „ne egyék a kész takarmányt”, a meny és az anyós a háztartási munkákat végezte, a leány takarított.

A két elemi családot összekötő elsődleges gazdasági tényező a föld. Bár a mentalitásbeli különbségek - az előbbre jutás vágya a fiatal családnál és a megelégedettség az idősebbnél - feszültségeket is okoznak, a családi gazdaság együttműködéssel történő fenntartása fontosabb mindkét családnak, mint az esetleges külön gazdálkodás, ahol érzékeny veszteséget jelentene egyiknek a másik hiánya: az idősenek a fiatal munkaereje, szakértelme, a fiatalnak a föld hiánya, az apa állandó jelenlétének nélkülözése.

A családfő részmunkaidős jelenléte a külön gazdálkodás esetén számos munkamozzanat elmaradását, körülményessé tételét jelentené. Így az állatok gondozása téli időben naponta az apa feladatköre (a meny csak fejni megy ki az istállóba), a kaszálás, a téli tűzifa beszerzése ma kizárólag a családfő munkája stb.

Összegezésként elmondható, hogy az összetett család központosított irányítottsággal, a szerepek, feladatok elosztásával alkalmazkodik a gazdaság sokoldalúságához, sikeresen integrálja a fogyó munkaerejű, idős és részmunkaidőben bedolgozó tagjait, mindannyiuknak biztonságot nyújtva.

Külső kapcsolatok és a gazdálkodás

A család külső gazdasági kapcsolatai a vérségi és a területi (territoriális) kapcsolatokhoz kötődnek. Közülük a területi, azaz *szomszédsággal* bonyolított gazdasági kapcsolatok vannak számbeli fölényben: összesen hat családdal kerül sor kisebb-nagyobb gazdasági ügyletekre, kölcsönösségekre. A hat család közül négy az idősebb család és kettő a fiatalabb család kapcsolata, de mint már a bevezetőben említettük a családi gazdaság külső kapcsolataiban egységes intézményként működik. Ez azt jelenti a gyakorlatban, hogy a fiatalabb család is magától értetődően vesz részt az idősebb család külső kapcsolataiból származó kölcsönös munkában.

Az alábbiakban röviden áttekintjük a szomszédi kapcsolatokban megvalósuló gazdasági együttműködések, tranzakciók néhány esetét (ami a legfrissebben él a családtagok emlékezetében).

Fontossági sorrendet a kapcsolatműködtetésekben a kérdezett családtagok nem állítottak fel.

Szomszédok

1. A szemben lakó *gyermektelen házaspár* és a család gazdasági együttműködéseinek hosszú előtörténete van. A ház felújításánál a szomszéd szakmunkát és szakirányítást szolgáltatott díjmentesen, ezt ma is felelmegetik mint lekötelezettségük alapját. Ebben az évben tavasszal a szomszéd adott egy véka zabot vetni, ezért a családfő hazaszállított egy szekér szénát. Ugyancsak ebben az évben a családfő géppel kaszált két és fél órát egy parcellán, ennek munkadíjába két órát a szokásos pénzberért, míg a fél órát segítségbe számolta el. Néhány hét múlva csépléskor a szomszéd hívatlanul jelentkezett segíteni.

2. *Az özvegy szomszédasszony* „mindjárt, mindjárt” fut bé, hogy hova megyünk, ha takarni készülünk, akkor jön segíteni. Egy-két ilyen segítségi alkalom után „elejti” a mindennapi beszédhelyzetekben, hogy hol van egy szekér szénája, vagy a kukoricája letörve; „ebből kell tudjuk”, hogy azt haza kell szállítani.

3. *Nyugdíjas gazdálkodó házaspár* (városról költöztek haza). A gazdasági kapcsolatfelvétel ebben az évben történt. Az anya lábtörése miatti munkaerőhiány idején a szomszédok önkéntesen ajánlkoztak szénagyűjtéskor, aratáskor segíteni. A családfő szintén gépi kaszálással viszonzta munkájukat, ezután a szomszéd egy kosár nyári káposztát hozott. Később egy felszántott parcellát boronáltak meg szintén segítségbe, majd a munka után közösen elfogyasztottak egy liter bort.

4. *Idős gazdálkodó család*: régebben - a családfő nősülése előtt - a szomszéd volt a család mészárosa, levágta a disznót, nyúzta a bárányt. Ebben az évben a családfő hazafuvarozott egy szekér szénát, a munkadíjért járó összegből kihagyott 1000 lejt a korábbi lekötelezettségekért, de elmondása szerint, amit elfogadott, azt is szégyellte: „Egy lejt se vettem volna el, ha a fiam lábából nem fordul ki a cipő, s nincs nagy szükség a pénzre”.

5. *Idős, egyedül élő szomszédasszony*: együttműködésük újabb keletű. Felszántják a szomszédasszony kertjét, ezért cserébe lekaszálhatnak néhány ár füvet, és részes művelésre - felesbe - kapnak 4 ár földet a falu belterületén. Ezenkívül a férfierőt igénylő munkáért is hozzájuk fordul a szomszédasszony (például favágás).

6. *Állami alkalmazott férj/háztartásbeli feleség*: a családfő kortársa, kevés földműveléssel is foglalkozik, legutóbb egy parcella elboronálására kérte meg a családfőt, viszonzásul önkéntes kezdeményezésre felvágott egy szekér fát körfűrészsel. A munkák elvégzése után mindkét alkalommal kevés ital fogyasztására is sor került.

A röviden vázolt gazdasági tranzakciókból néhány következtetés levonható. A család és a szomszédok kapcsolatai olyan gazdasági adottságokon alapulnak, ami csak a vizsgált családnak sajátja: az igaerő és a kaszálógépek. Ez a két termelőeszköz az összes többi - velük gazdasági kapcsolatot tartó - háztartásból hiányzik. A család minden munkacserében e két eszköz valamelyikével nyújtott szolgáltatást szomszédainak. A családnak nem kifejezett célja a külső munkaerő megszerzése. Az esetek többségében a szomszédok önkéntesen ajánlkoznak munkára, az ő kérésükre került sor gazdasági együttműködésekre, vagy olyan finomabb, kommunikatív technikák alkalmazására után, amit a második esetben a szomszéd özvegyasszony gyakorol, amikor arra céloz, hogy alkalom van a viszontsegítésre. Előfordulnak olyan helyzetek, amikor a napi munkaráfördítés nem igényelne többletmunkaerőt: a család egymagában is felgyűjtené a szénát, learatná a gabonát. A hívatlanul érkező

segítség - esetleg racionális megfontolásból történő - elutasítása azonban fel sem merülhet ebben a társadalmi környezetben: sértődés, harag, esetleg kapcsolat megszakítás lenne a következménye. Az ilyen fejlemények következményeit nem vállalják.

Vizsgálódásainkban elsősorban arra kerestük volna a választ, hogy mit jelentenek ezek a cseresorozatok a szomszédokkal, tisztán gazdasági szempontból a szóban forgó családnak. A kért gazdasági szereplők értelmezésében ezekre a cserékre nem lehet alkalmazni a racionális gazdasági szempontokat: ilyen elszámolás ezekben a kapcsolatokban a gyakorlatban nem létezik. A családfő megfogalmazása szerint: „Sohase számolok úgy, hogy azalatt, amíg a szomszédnak segítek, elmentem volna pénzért másnak dolgozni, s úgy jobban jártam volna. Nem veszem így aprópénzre, nem tulajdonítom fel, hogy haszon-e vagy kár-e. Ez se nem kár, se nem haszon, meg kell csinálni, mert szomszéd vagy rokon, ezzel elé nem haladsz, de tudod, hogy visszasegítettik.” Nincs pontos nyilvántartás a cserearányok, pillanatnyi egyenlegek tekintetében. Laza összemérés érvényesül az adott-kapott munkamennyisége, szolgáltatások számontartásában. A gazdasági elszámolásban egy másfajta, a szigorúan gazdaságitól eltérő logika működik. „Meg kell csinálni, el kell végezni” a munkát, mert a partnerek szomszédok. Más szóval a család társadalmi viszonyaiból, az érvényes társadalmi szabályozásokból következik a munkavégzés. A hosszú távú cseresorozatok a társadalmi és gazdasági biztonság egy bizonyos szintjének fenntartását szolgálják. Kétségtelen, hogy a többi család szempontjából ahol hiányoznak az említett gazdasági eszközök - nyilvánvalóbb a gazdasági érdekalapúság. Ezt legtisztábban a harmadik eset mutatja, amikor a városról hazaköltözött gazdálkodó család az önkéntes kapcsolatfelvétellel kihasználja a „kedvező konjunktúrát” jelentő munkaerő-kiesést. Ez a kölcsönösségen keresztüli önzés azonban rejtve marad a gazdasági szereplők előtt, nem vallják be nyíltan.

A munkákat lezáró szimbolikus aktus - a közös italfogyasztás - nem elhanyagolható, szerepe a kalákamunkákat záró közös rituális étkezések funkcióival azonos, a kapcsolatok további nyitottságát, az egymáshoz fordulás további lehetőségét szentesítő gesztus.

Rokonok

Vér szerinti rokonok, akikkel gazdasági kapcsolatokat tart fenn a család, kevesen élnek a faluban. Az apa két testvére közül az egyik elhalt, ennek családjával nincsenek gazdasági kooperációk. Az anyának szintén egy testvére él a helységben. Mindkét legközelebbi rokon özvegyasszony, ez a helyzet fokozottabb kötelezettségeket ró a családra. Szántáskor, kaszáláskor számon tartják, hogy azoknál a parcelláknál, amelyek „egy oszlók” voltak, kötelességük a rokon földjén is elvégezni a soros munkákat. Ezért cserébe gyalogmunkával például szénagyűjtéskor-fizetnek a rokonok, vagy átengedik egy-egy műveletlen parcella fűtermését. Ezekben a cseresorozatokban a társadalmi közelség és az ebből következő lekötöttség a döntő indíték a munkavégzésre. A társadalmi kapcsolat fenntartása ez esetben nem kevés munkát feltételez, azonban a jövőre nézve „a kapcsolatok épségben megőrzendő és rendszeresen ápolandó hálózata, elkötelezettségek és becsületbeli adósságok örökölt szövvénye, egymást követő nemzedékek során felhalmozódott jogok és kötelességek tőkéje, támasz, amely hatékonyan mozgósítható, valahányszor rendkívüli helyzetek szakítják meg a mindennapok rutinját” (Bourdieu 1978: 389). E támasz fenntartásáért végzett munka szintén nem a gazdasági érdekek és célok fénykörében történik, az erőfeszítések társadalmi funkciója fontosabb e beállítódásban, „a számolás, a méltányosság-érzés szolgálatában áll és tökéletesen

ellentétes a számító gondolkodással, mely a nyereség számszerű értékelésére épít.” (Bourdieu i. m. 322).

Gyökeresen más természetű a család viszonya *a műrokonnal*, a meny szüleivel. Az egy településen, sőt térbeli közelségben élő családok között gazdasági kapcsolatok szórványosan alakulnak ki. Előfordul, hogy a fiatal család valamilyen nagyobb vásárlásnál pénzkölcsönért fordul a meny szüleihez, de a lehető legrövidebb határidőn belül vissza is fizetik a kért összeget. Emlékezetük szerint egyszer történt meg másfél évtizedes házasságuk alatt, hogy a kért összeget a kölcsönző fél - segítség címén - elengedte, de meghatározta, hogy mit vásároljanak érte. A pénzkölcsönzések ritka és kellemetlen aktusok a fiatal családnál. Ilyenkor a meny szerint az apja: „Ha kérünk ad, de megkérdezi, hogy nekünk miért nincs, miért dolgozunk? Ezért nem is kérünk, ha csak elkerülhetjük”. A viszonyulásoknak efféle individualizálódó alakulása ma még meglehetősen ritka a vizsgált társadalmi környezetben. Esetünkben a háttérben egy igen élénk gazdasági tevékenységet folytató, a nagylelkűséget, jóindulatot a gazdasági kapcsolatokban háttérbe szorító, erőteljesen vagyongyarapításra irányuló beállítottságú családról van szó. E beállítódáshoz a gazdálkodásban átlagon felüli szakértelem párosul. Gyarapodása, termelési stratégiái állandó célképként lebegnek az általunk vizsgált fiatal család előtt.

*

Összefoglalásként a vizsgált család külső gazdasági kapcsolatairól elmondható, hogy át- meg átszövi a viszonyosságok és kölcsönösségek elve. Az egyéni haszonszerzés idegen ezektől a kapcsolatoktól, a cserearányokat a gyakorlatban úgy alakítják, hogy „az egyazon közösséghez tartozó egyének természetes, baráti jóviszonya fennmaradjon” (Polányi 1976: 279). A rokonság és a szomszédság intézményei úgy irányítják és ellenőrzik a gazdasági viselkedést, „hogy annak előre definiált mintáit állítják fel, amelyek egy bizonyos irányba terelik a magatartást, szemben számos más, elvileg lehetséges iránnyal” (Berger-Luckmann 1984: 335). Ilyen elvileg lehetséges más irány lehetne a nyereségre törekvés a család külső kapcsolataiban. E gazdasági gyakorlatban azonban „nincs idő” a pénzkereső szolgáltatásokra, ugyanakkor nem számolják fel a társadalmi elkötelezettségekből végzett munkát. A kölcsönös együttműködések laza elszámolása, az idő és az energia nagyvonalú számontartása a méltányosság-érzés szolgálatában áll. Ez a számolás „tökéletesen ellentétes a számító gondolkodással, mely a nyereség számszerű értékelésére épít és eltörli a nagylelkűség és a becsület erkölcsének megfelelő kockázatos és (legalábbis látszólag) érdekmentes közelítő becsléseket” (Bourdieu 1978: 322).

A kapcsolatfenntartás érdeke a vizsgált család esetében mélyen társadalmi érdek: a pozitív szociális identitáskonstruálás eszköze a szomszédság, rokonság, tágabban a falu, mint vonatkoztatási háttér előtt. A kapcsolataiban individualizálódó, vagyonosodásával kiemelkedő családokat eltávolító gesztusokkal, negatív vonásokkal felruházó társadalomban széles körű érvényessége van a vizsgált család magatartásmodelljének.

Változást e viselkedésmódban a szükségletközpontú termelésen túllépő, a jelenlegi gyenge piaci részvételt fokozó gazdasági stratégiaváltás hozhat. Egy ilyen folyamat beindulásának feltételrendszerében a bemutatott mikrotársadalmi tényezők nem elhanyagolható akadályok.

Irodalom

- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas: A valóság társadalmi felépítése. In: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Szerkesztette: Hernádi Miklós. Budapest, Gondolat 1984. 321-349.
- Bourdieu, Pierre: A szimbolikus tőke. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Tanulmányok. Budapest, Gondolat 1978. 379-400.
- Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat 1976. Wolf. E. R.: *Parasztok*. In: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1973. 317-454.

SÁNDOR OLÁH

FARMING AND SOCIAL CONNECTIONS WITHIN A HUNGARIAN FAMILY IN TRANSYLVANIA

This study is centred on a three generations peasant family, who are living better than the average. They have only a medium size (7 ha) estate, but they possess ploughing animals and mowing-machine etc. and some regular monthly income (pension of the old ones and salary of the young man). They are also the owners of the lands, though the head of the homestead is the younger man - in a sophisticated unison with his father. All of them - together with the adolescent children - are working much, but with different motives. The elders only for a good subsistence: the younger ones in an acquire-oriented mentality (what has just an origin up the family line of the younger man's wife). They have outer working help too-even more than necessary. Quite a ring of weaker families around them who need - and used to get -instrumental help from this central family in their farming labour and these neighbours and relatives are recompensing the instrumental help in „palm”-labour.

This broad system of co-operations bears many little tensions, but built and balanced with refined agreements and mutual tolerance. It is not ruled with a pure economical rationality but with a traditional wisdom of reciprocity and honesty - even by the younger ones. So they can make to develop the estate, but all in all not a real entrepreneurial farming.

ŠTEFAN ŠUTAJ

A Beneš-dekrétumok a magyar kisebbségek történeti tudatában

A második világháború befejezése után a vezető csehszlovák politikusok úgy vélték, hogy az új államot a csehek és szlovákok nemzeti államaként, a nem szláv kisebbségek kizárásával kell felépíteni. Egyenes következménye volt ez a háborúnak és annak a helyzetnek, melyben nemcsak a csehszlovák állami szervek, hanem a győztes hatalmak is az ország szétesésének egyik okát a német és magyar pártok csehszlovákiai tevékenységében látták. Az intézkedések azonban mégsem valósultak meg teljesen az állam vezetőinek elképzelései szerint. Annak ellenére, hogy a magyar és a német kisebbséggel szembeni eljárás főleg a kitelepítést illetően különböző volt, a Beneš köztársasági elnök 1945-ben kiadott dekrétumaiból következő intézkedések mind Csehországban, mind Szlovákiában jórészt azonosak voltak: a szlovákiai németek és magyarok elleni fellépésnek is ezek a dekrétumok szolgáltattak jogalapot.

Az 1989-es rendszerváltást követően, a kommunizmus által 1948 és 1989 között elkövetett törvénytelenések áldozatainak kárpótlása során felmerültek olyan követelések is, melyek célja a háborút közvetlenül követő, éppen az említett elnöki rendeletek alapján történt vagyonekobjások jóvátétele volt.

Összesen tizenhárom elnöki dekrétum született, melyek a németek és magyarok, valamint a cseh és szlovák nép árulóinak és ellenségeinek megbüntetéséről rendelkeztek. Közülük az 1945. május 19-i keltezésű állami felügyelet alá helyezte a magyar és német vagyont az 1945. június 21-i 12. sz. dekrétum a náci bűnösök, árulók és segítők megbüntetéséről szól (Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. évi 33. sz. rendelete intézkedett ugyanerről), mely egyben elrendelte a németek, magyarok, árulók, a cseh és szlovák nép ellenségeinek tulajdonában levő mezőgazdasági vagyon elkobzását és szétosztását (Szlovákiában a Nemzeti Tanács 1945. évi 4. és 108. sz., illetve 1946. évi 64. sz. rendelete a németek, magyarok és árulók mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról); az 1945. október 25-i 108. sz. dekrétum az ellenséges vagyon elkobzásáról és a nemzeti újjáépítési alapról. Legjelentősebb azonban az 1945. évi 33. számú elnöki rendelet, amely a német és magyar nemzetiségű egyének állampolgárságát volt hivatott szabályozni.

A szlovákiai magyar pártok erőteljes kampányt folytatnak (különösen az utóbbi két évben) a dekrétumok felülvizsgálata, illetve eltörlése érdekében. Az emberek élénk figyelemmel kísérik ezt a törekvést, mivel a dokumentumokat a magyar etnikum által a második világháború óta elszenvedett legnagyobb sérelemnek tartják. A kampány összhangban áll a csehországi szudétánémetek már korábban megfogalmazott követeléseivel, és egyes német történészeknek a németkérdés háború utáni rendezéséről vallott nézeteivel, amelyek a dekrétumokat egyértelműen az emberi jogok durva megsértésének tartják.¹

Mindez világosan kitűnik abból a nyilatkozatból is, amit a négy magyar párt a Szlovák Köztársaság Európa Tanácsba történő felvételéhez benyújtott kérelme kapcsán tett közzé.² Az elnöki dekrétumok eltörlése szóba került 1993. május 20-án a két kisebbség képviselőinek Michal Kováč köztársasági elnökkel folytatott kerekasztal-megbeszélésein is. Az 1994-es parlamenti választáson induló magyar koalíció (Együttélés Politikai Mozgalom, Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, Magyar Polgári Párt) választási programja ugyancsak tartalmazta az 1945-ös dekrétumok eltörlésére irányuló törekvéseket. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom például egyaránt diszkrimináló jellegűnek tartja az SZNT 1945. február 27-i 4. számú rendeletét, a Kassai Kormányprogramot és a Beneš-dekrétumok

mindegyikét.³ Azt vallják, hogy hatásuk a mai napig érzékelhető mind anyagi, mind erkölcsi és lélektani téren. A mozgalom az emberi jogokra és a nemzetiségek egymás mellett élésére hivatkozva a rendeletek megalkotását érvénytelennek tartja, és követeli a károsultak anyagi kárpótlását.

Csehország és Szlovákia között azonban léteznek bizonyos különbségek a dekrétumok jelentőségét és következményeit illetően. Szlovákiában nem a kitelepített lakosság lép fel követelésekkel a külfölddel szemben, hanem szlovák állampolgárok, a kisebbségi magyar pártok képviselői. Fontos az a körülmény is, hogy Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács rendeletei korlátozták a dekrétumok hatáskörét. Szlovákia jóval korábban felszabadult, mint Csehország, így már az elnöki rendeletek életbe lépése előtt léteztek büntető célú intézkedések a magyar és német nemzetiségűek, valamint az árulók és kollaboránsok ellen. Ilyen például a már említett, 1945. február 27-én kiadott 4. sz. SZNT rendelet a magyarok, németek és árulók 50 hektárt meghaladó mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról. Véleményem szerint a további, vagyonelkobzással és földreformmal kapcsolatos, magyarságot sújtó intézkedéseket is a Nemzeti Tanács rendeletei határozták meg döntően, nem pedig Beneš dekrétumai.⁴

A népbíróságok felállítása Szlovákiában szintén a Szlovák Nemzeti Tanács hatáskörébe tartozott. Az erre vonatkozó rendeletek a német és magyar nemzetiségűek állampolgárságát megvonó elnöki dekrétum mellett döntő jelentőségűek a két kisebbséget sújtó későbbi, háború utáni intézkedések szempontjából.

Az alapvető problémát (amelynek következtében a mai napig időszerű a második világháborút követő évek történelme, és egyre újabb értelmezésekre ad lehetőséget) azonban a dél-szlovákiai tulajdonviszonyok bonyolultsága jelenti. Jól tapasztalható ez ma, amikor az eredeti tulajdonosok szeretnék visszaszerezni egykori vagyonukat.

A kérdés tehát két részre bontható: a kárpótoltság kijelölésére (1948-nak, a kommunista hatalomátvétel évének megkerülésére) és a dél-szlovákiai tulajdonviszonyok sokrétűségének problémájára (a vagyon megosztása szlovákok, magyarok, áttelepültek és toborzott telepések között).

Szlovákiában a kárpótlás a kommunizmus hatalomra jutása után elszenvedett törvényteleniségekre vonatkozik, vagyis az jogosult kárpótlásra, akinek az 1948. február 25-i fordulat után kobozták el a vagyonát. Ez különösen Dél-Szlovákiában teremt nagyon furcsa helyzetet, hiszen a vagyonelkobzás (amelyet ugyanazon törvény, illetve rendelet alapján hajtottak végre) más-más elbírálás alá esik, ha arra az említett időpont előtt, illetve után került sor. A kárpótlási igény csakis abban az esetben jogos, ha a vagyonvesztés a kommunista rezsim hatalomátvétele után történt. Példaértékű viszont ezzel kapcsolatban az a törvény, melynek értelmében kárpótlásra jogosultak mindazok, akiket a háború után a szovjet hadsereg egységei hurcoltak el szovjet munkatáborokba, valamint az Szlovák Állam intézkedései által sújtott zsidók.

A dél-szlovákiai tulajdonviszonyok sajátossága elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az 1938 és 1945 közötti időszakban jelentős vagyoneltolódásra és tulajdonoscserékre került sor a mezőgazdaságban. Az 1938. évi első bécsi döntés következtében, amikor is ezt a területet Magyarországhoz csatolták, a szlovákok és csehek egy része pár napon belül kénytelen volt elhagyni ezt az országrészt. A földreform eredményeképpen újra elkobozták a magyar nemzetiségűek tulajdonában levő földek jelentős részét. Bár az SZNT érvényben lévő rendeletei az összes földtulajdonra vonatkoztak, körülbelül 60000 hektárnyi földterület maradt magyar tulajdonban. Sok más esetben sem történt meg a valódi elkobzás 1948 februárjáig, még akkor sem, ha a földet már elfoglalta az új tulajdonos. Még ennél is bonyolultabb volt a helyzet azoknál az embereknél, akiket erőszakkal dolgozni vittek Csehországba. Az ő földjeikre úgynevezett nemzeti biztosokat telepítettek, akik részben tulajdonosi

viszonyba kerültek. 1949 januárja után, amikor az elhurcolt magyarok kezdtek visszatérni Csehországból, a szlovák betelepülők a legtöbb esetben átadták újonnan szerzett vagyonaikat, még akkor is, ha papíron már ők voltak a tulajdonosok. Jelenleg nem egyértelmű, hogy az említett vagyonátadásokat hogyan regisztrálták a tulajdonlapokon, és a lakosság melyik része fogja igényelni a kárpótlást, ha azt kiterjesztik az 1948 februárja előtti időszakra is. A dél-szlovákiai mezőgazdasági vagyon tulajdonosi problémáit az ötvenes években „megoldotta” a kollektivizáció, mely éppen ezen a területen ment végbe a leggyorsabban.

A felsorolt tények ismeretében érthető, hogy a második világháborút követő események értelmezése a lakosság körében csakúgy, mint a pártok közti küzdelemben különleges jelentőségű. Leginkább a magyar kisebbségi sajtóra jellemző, hogy cikkeivel, melyekben a háborút követő sérelmeket elemzi, állandó figyelmet szentel a kérdéskörnek. A magyar politikai pártok állásfoglalása egyértelmű: a beneši dekrétumok megsemmisítését, a kárvallottak és utódaik megkövetését és kárpótlását követelik.⁵ Mivel a kérdés nagyon időszerű, a lakosság véleményére is kíváncsiak voltunk. 1993. június 16-28. között a Szlovák Statisztikai Hivatal a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézetével közösen reprezentatív felméréssel közvélemény-kutatást végzett a szlovákiai nemzetiségi viszonyok megítéléséről a szlovákok és magyarok által egyben lakott területeken. A megkérdezetteknek arra a kérdésre is válaszolniuk kellett, hogy melyik év legyen az előző politikai rendszerek okozta károk vagyoni kárpótlásának határa. A magyar és szlovák nemzetiségű lakosság válaszai között statisztikailag jelentős különbség van. Míg a szlovákok körében többségben vannak azok, akik azt szeretnék, ha a kárpótlott időszak 1948-cal kezdődne (41 százalék), addig a magyarok 31 százaléka, a szlovákoknak pedig csak 14 százaléka választotta az 1945-ös évet. A magyar nemzetiségűek jelentős része (20 százalék) viszont szintén az 1948-as évvel kezdődő kárpótlást tartja megfelelőnek. Viszonylag sok megkérdezett (a magyarok 28 százaléka és a szlovákok 26 százaléka) nem akart vagy nem tudott a kérdésre válaszolni.⁶

Az utóbbi időben a Beneš-dekrétumok semmissé nyilvánítása mellett a népbíróságok keletkezéséről szóló rendeletek eltörlése is igényként fogalmazódott meg a lakosság körében, noha azok nem kizárólag a kollektív bűnösség elvén működtek. Például az *Új Szó* Beneš-dekrétumok vagy SZNT-rendeletek⁷ című cikkének szerzői arra hívják fel a figyelmet, hogy az SZNT a 33/1945-ös, népbíróságokról szóló rendeletét sosem törölte el.

A népbíróságok intézményrendszere a háborús évek következménye. A háború szörnyűségeiből fakadt az igény, hogy minél nagyobb mértékű büntetésben részesüljenek azok, akik támogatták vagy együttműködtek a háború alatt uralmon levő kormányokkal vagy a fasiszta Németországgal, illetve a horthysta Magyarországgal ugyanúgy, mint azok, akik részt vettek a dél-szlovákiai szlovákok elleni megtorlásban, vagy Szlovákia területi épségét veszélyeztették, és az ország szétbomlásán munkálkodtak. Tettesek keresése a háború befejezése után tipikus példája annak, ahogyan az emberiség a szörnyűségekre reagál, kifejezve ezzel a megtisztulás utáni vágyát, melyet a bűnösök, de néha az ártatlanok meghurcolásával kíván elérni.

Így kerültek a vétkesek listájára egyrészt Szlovákia hivatalos képviselői, parlamenti képviselők és az uralmon lévő Hlinka vezette Szlovák Néppárt előjárói, tehát mindazok, akik a németekkel közvetlenül együttműködtek. Dél-Szlovákiában a vádlottak közé elsősorban a magyar nacionalista pártok, illetve az 1936-ban létrehozott Egyesült Magyar Párt tagjai kerültek. E pártok támogatták Dél-Szlovákia

csatlakozását a horthysta Magyarországhoz, ezért a bennük való ténykedés kollaborációnak minősült, melynek elbírálása egyénenként változott a konkrét bűnök súlyossága szerint. Sok esetben azonban maga a párttagság is okként merült fel, amiért a vádlottakat vagy azok családját lakosságcserére vagy csehországi kényszermunkára ítélték, de a reszlovakizációs kérelem elbírálása során is figyelembe vették.

Egészében véve a Szlovák Nemzeti Bíróság és a népbíróságok elé 22 279 embert állítottak, melyből 8 962-t elítéltek és 13 316-ot fölmentettek. Az elítéltek között 4946 (55,15 százalék) a felmentettek között pedig 9 318 (69,97 százalék) volt a magyar nemzetiségűek száma.⁸ A népbíróságokról szóló 1945. évi 33. számú SZNT-rendelet érvénytelenítése jelentős következményekkel járna az ellenállás és a második világháború értelmezését (ha ugyan lehet egy háborút értelmezni) illetően.

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy az ilyen és ehhez hasonló rendeletek eltörlése nagyon bonyolult feladat. Ezek ugyanis nemcsak a németeket és a magyarokat érintik, hanem általában az árulókat és a háborús bűnösöket. A törvény értelmében nem kizárólagosan etnikai alapon folyt az ítélkezés, így aztán a törvény eltörlése az összes háborús bűnös rehabilitációját és az antifasiszta harc újraértelmezését jelentené. Ez utóbbi, napjainkban, amikor a háború alatti népuralmat éltetjük, rendkívüli jelentőségű.

Jegyzetek

¹ Például Blumenwitz, D.: Benešovy dekréty z roku 1945 z hlediska mezinárodního práva *Střední Evropa*, 26, 1992.

² *Pravda*, 47, 26. 2.1993.

³ *Új Szó*, 24. 4.1992. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom javaslata a jóvátétel ügyében.

⁴ A dél-szlovákiai vagyonekbeviteléről és a földreformról részletesebben: Šutaj, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945-1948*. Bratislava 1993.

⁵ *Új Szó*, 8. 7. 1993. Beszélgetés Popély Gyulával és Janics Kálmánnal.

⁶ *Názory na vybrané problémy Slovákov a Madarov zijúcich v národnostne zmiesanych oblastiach Slovenska*. Bratislava 1993.

Az előző rendszerek okozta károk vagyoni kártérítésének időhatárát a megkérdezettek a következőképpen ítélik meg (az adatok százalékban értendők):

	Teljes minta	Szlovákok	Magyarok
1918	5	3	7
1938	7	4	10
1945	22	14	31
1948	31	41	20
egyéb válasz	8	12	4
nem tudta	27	26	28

⁷ *Új Szó*. 22. 7. 1993.

⁸ Slovenský Národný Archív, f. ÚP ZP, mf. II. A. 365, c.913. Správa povereníka spravodlivosti o ľudovom súdnictve z januára 1949.

HOW THE HUNGARIAN MINORITY OF SLOVAKIA SEES BENEŠ'S POST-1945 PRESIDENTIAL DECREES

In his paper the director of the Social Science Institute of the Slovak Academy of Sciences examines how members of the Hungarian minority of Slovakia elaborate now in historical, political and legal terms the discriminative orders issued after World War II in violation of the civil rights of the German and Hungarian minorities. The members of the two national minorities meant for deportation were deprived of all civilian, political and proprietary rights by the decrees of Edvard Beneš, president of the Czechoslovak Republic. The present-day political parties of the Hungarian minority and the organisations of the German community demand the nullification of Beneš' decrees. Based on a brief review of the post-war property situation and the activity of the people's tribunals, the author concludes that despite the grievances of the Hungarian minority, the non-recurrent abolition of the Beneš decrees is hardly imaginable.

LÁZÁR GYÖRGY

Szekfű Gyula és a moszkvai magyar követség jelentései

Szekfű Gyula tudós, történész és publicista (1883-1955) volt a második világháború után Magyarország első moszkvai követe (1946. III. 27-től), illetőleg nagykövete (1948. V. 25 - IX. 18.). A háború utáni első esztendő magyar-szovjet kapcsolatainak alakulása, a kor olyan fontos kérdései, mint a béke előkészítés problémái és nehézségei, a hadifogolykérdés, a szomszéd országokban élő magyarság sorsa, a kárpátukrajnai magyarok repatriációja ügyében elfoglalt szovjet álláspontot történeti szempontból mind ez ideig csak hézagosan tudták feldolgozni, holott a szóban forgó kérdésekben tanúsított szovjet magatartásnak nemcsak aktuális, hanem a későbbiek szempontjából is meghatározó fontossága volt. Ez önmagában is kellő indok arra, hogy a történettudomány az eddiginél nagyobb figyelmet fordítson e kérdéskör feltárására és kritikai elemzésére. A- Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatásával - készülő dokumentumkötet néhány szemelvénye is ezt kívánja érzékeltetni.

A kormány megbízásából Szekfű Gyula más ügyek mellett mindezekről rendszeresen tárgyalt a szovjet külügyi vezetés magas rangú képviselőivel, így jelentései fontos adalékkul szolgálnak a korabeli hivatalos szovjet álláspont megismeréséhez. Véleménye sok más szempontból is figyelmet érdemel. A neves történész jelentéseiben gyakran túllépett a szokványos követi jelentések tartalmán és stílusán. Beszámolóiban képet adott a szovjet élet jelenségeiről, a háborús sebek begyógyítására tett erőfeszítésekről, a szovjet gazdaság és társadalom újjáépítéséről. Nem vitatva a nyugati hatalmakkal kötött szövetség jelentőségét, elismeréssel szól a Szovjetunió szerepéről a fasizmus felett aratott győzelemben. Hasonlóan tárgyilagos szemlélettel közelíti meg a két ország viszonyát befolyásoló ügyeket is. Minden bizonnyal ebből fakad az a véleménye, hogy Magyarországnak már csak geopolitikai adottsága miatt is létérdeke, hogy legnagyobb szomszédjával jó kapcsolatokat építsen ki az élet minden területén. Diplomáciai küldetése során maga is jelentős erőfeszítéseket tett ezért.

Jentései ugyanakkor jól tükrözik azokat az ellentmondásokat is, amelyek a magyar-szovjet viszonyt ebben az időben jellemezték, és a két ország alapvetően eltérő helyzetében gyökereztek.

A Szovjetunió a győztes nagyhatalmak egyike volt, Magyarország a vesztesek közé tartozott, az ezzel járó összes következménnyel együtt. De jure egészen a békeszerződés aláírásáig csak korlátozott szuverenitással rendelkezett. A magyar diplomácia igyekezett hangot adni álláspontjának a legfontosabb kérdésekben, ám mozgásteret az adott helyzetben meglehetősen szűk volt. Ez persze nemcsak a magyar-szovjet kapcsolatokra, hanem a többi nagyhatalom és Magyarország korabeli viszonyára is egyaránt jellemző volt.

Az alábbiakban bemutatandó dokumentumok Szekfű Gyulának a szovjet külügyi vezetés néhány magas rangú képviselőjével folytatott megbeszéléseiről számolnak be 1946 vége és 1947 eleje között. A tárgyalásokon főleg a szlovákiai magyarok helyzetéről volt szó, bár más aktuális kérdések és problémák (mint a romániai CASBI, hadifogolykérdés, kárpátukrajnai repatriánsok stb.) is szóba kerültek.

Szekfű Gyula a magyar kormány megbízásából ismertette azokat a legfrissebb híreket és információkat, amelyek a szlovákiai magyarok Csehországba történő kényszer-áttelepítésére vonatkoznak, és arra kérte tárgyaló partnereit, hogy járjanak közbe kormányuknál, hogy az hivatalosan gyakoroljon nyomást Csehszlovákiára az említett akció megszüntetése és a szlovákiai magyar lakosság helyzetének javítása

érdekében. A Szovjetunió a csehszlovák-magyar vitába nem akart egyik fél oldalán sem beavatkozni, ezért a magyar kormány kérésének teljesítésétől elzárkózott.

Szekfű Gyula tárgyaló partnerei a hivatalos szovjet álláspontot részletesebben nem indokolták, ezért a követ is csak találgatásokra és feltételezésekre volt utalva. A szovjet fél álláspontjának kialakulására befolyást gyakorló lehetséges tényezők között említi, hogy Csehszlovákia mint győztesnek számító szláv ország közelebb áll a Szovjetunióhoz, annak szövetségese, ahol korabeli megítélés szerint következetesebben érvényesül a baloldali politika, és előbbre tartanak az államosítások, mint Magyarországon.

Természetesen a Szekfű Gyula által említett szempontok jelentős mértékben közrejátszhattak a szovjet álláspont kialakulásában. A legvalószínűbb azonban az, hogy a Szovjetunió valóban nem kívánt állást foglalni a vitában egyik fél oldalán sem, ezért zárkózott el a magyar kérés teljesítésétől is. Annál is inkább, mivel a párizsi békekonferencia (1946. július 29. - október 15.) a békeszerződésben a két érintett felet arra kötelezte, hogy a nemzetiségi kérdéssel összefüggő vitás kérdéseket kétoldalú tárgyalásokon rendezze egymással.

A közölt dokumentumok tanulmányozásakor figyelmet érdemel azok keletkezési ideje is: az első dokumentum 1946 decemberében (a párizsi békekonferencia után, de a békeszerződés, vagyis 1947. február 10-i aláírása előtt), a második 1947 februárjában néhány nappal a békeszerződés aláírását követően, az utolsó két jelentés pedig 1947 márciusában keletkezett.

Szekfű Gyula követ jelentése a külügyminiszternek V. G. Dekanozov¹ szovjet külügyminiszter-helyettessel 1946. november 25-én folytatott megbeszéléséről.

Moszkva, 1946. december 1.

„Moszkvába visszaérkezésem után, november 25-én hosszabb látogatást tettem Dekanozov viceminiszternél, aki Molotov² és Visinszkij³ távollétében egyedül végzi az ügyeket. Miután kérdésére röviden vázoltam a hazai politikai viszonyokat, a pártok közti tárgyalásokat, a miniszterváltozásokat⁴ (melyeket különben pontosan, nevek szerint is tudott) stb., szóba hoztam a román és csehszlovák vonatkozásokat. Miként a politikai osztály⁵ főnökétől szóbelileg utasításba kaptam, érdeklődtem az iránt, miért nem reagál gyorsabban a román kormány a bukaresti szovjet tábornoknak a magyar javakat a Casbi⁶ alól feloldó, hírlapokban is megjelent rendeletére. Nem kaptam egyenes választ, csak végül annak általános megállapítását, hogy a békeszerződés aláírása után fog eljönni az ideje annak, hogy a magyar és román kormány közti tárgyalásokat a szovjet kormány esetleg támogassa és elősegítse. A békeszerződés megkötése előtt a szovjetkormány ilyenén aktív közbelépésére tehát nem számíthatunk.

Még ennyi biztatást sem értem el csehszlovák viszonylatban. Részletesen vázoltam a közmunkaszolgálat ürügye alatt megkezdett csallóközi deportációkat,⁷ a velük kapcsolatos atrocitásokat, s hivatkoztam arra, hogy a generalissimus⁸ a miniszterelnök úrékat⁹ fogadva lerajzolta a Szovjet birodalomban uralkodó boldog nemzetiségi viszonyokat, s hogy ezektől mennyire eltérnek a csehszlovákiaiak. És rámutattam, hogy a megmaradt magyarság védelmére a 200000 magyar kiutasításának¹⁰ a békekonferencia részéről való eliminálása után joggal számíthatunk. Minden válasz az volt, hogy Szovjetország egészen más ország, mint Csehszlovákia, és hogy ez utóbbiban egészen speciális viszonyok vannak, melyeket a viceminiszter úr nem részletezett.

Általában az a benyomásom, hogy a szovjet kormánytól egyelőre nem várhatjuk, hogy a szlovák önkénnyel szemben álláspontunkat támogassa. Amint már Párizsban is többször kifejezték szovjet részről: nekik velünk differenciáik vannak, s úgy látom, hogy ezen, akkor közelebbről meg nem jelölt differenciáink ma is fennállanak. Ez talán az egyik oka, hogy aktív támogatásra a csehszlovákok magyarüldözésével szemben nem számíthatunk. Másrészt úgy látszik, Csehszlovákia kapcsolataiban a Szovjethoz nem állott be elhidegülés. A csehszlovák kormány erősen baloldali politikát mutat a szovjet felé, aminek talán legmeggyőzőbb bizonyítéka a közép és majdnem kisüzemeknek is szocializálása¹¹, és nem utolsósorban azon differenciák, melyek utóbb Angliával és Amerikával való viszonyában felmerültek. Nagy szerepük van a szláv kapcsolatoknak is, melyeket a csehek kitűnően felhasználnak. Kifelé gyakran úgy látszik, mintha ők lennének a legelső, a Szovjettől legjobban becsült nagyhatalom. Nem hihető, hogy ez a pozíciójuk örökké fog tartani, sőt az is valószínű (bár egész pozitív adataim nincsenek rá), hogy a Szovjet bizalmában túlhaladták a tetőpontot és már észrevétlenül lefelé haladnak, mégis az adott mai és holnapi helyzetben olyan szilárd kapcsolataik vannak a Szovjettel, hogy miként főttebb Dekanozov részéről is megnyilvánult, szovjet támogatásra e vonatkozásban egyelőre nem számíthatunk.

Egyébként a viceminiszter e vonatkozásbeli tartózkodó magatartásából talán azt a véleményt is ki lehetett érezni, hogy ha Párizsban elutasítottuk a 200 000 magyarra vonatkozó kívánságot, s ez alól sikerült is kibújnunk, most magunk lássuk, miként védjük meg kisebbségeinket. “

Szekfű Gyula követ

Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL. XIXJ42 a 37/pol/1946. Gépirat, másolat. A jelentés eredeti kéziratos példánya is ugyanitt megtalálható.

Jegyzetek

- ¹ Dekanozov, Vlagyimir Georgijevics (1898-1953) szovjet-grúz politikus, tisztviselő. Különböző párt- és állami tisztségeket töltött be Grúziában és a legfelsőbb szintű szovjet vezetésben. 1938-39-ben az NKVD főparancsnokságán a külföldi osztály, majd a kémelhárító parancsnoka. 1939 májusától külügyi népbiztoshelyettes, majd 1946 márciusától külügyminiszter-helyettes. Az 1940-es évek végén grúz belügyminiszter volt. 1953. december 23-án a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának ítélete alapján hazaárulás, terrorista akciókban és ellenforradalmi áruló, összeesküvő csoportban való részvétel vádjával kivégezték.
- ² Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890-1986) szovjet politikus és külügyminiszter, az SzKP Elnökségének tagja. 1957 júniusában leváltották vezető tisztségeiből.
- ³ Visinszkij, Andrej Januárjevics (1883-1954) hivatásos szovjet diplomata. 1940-1946 között a szovjet külügyi népbiztos első helyettese, majd 1946 márciusától 1949-ig külügyminiszter-helyettes. 1945-ben részt vett a jaltai és a potsdami konferenciákon. A háború alatt, majd az ezt követő években több fontos nemzetközi konferencia résztvevője, melyeken mint delegációvezető vagy mint a szovjet küldöttség tagja volt jelen.
- ⁴ 1946. november végén Dobi István helyett Bárányos Károly lett a földművelésügyi miniszter, aki ezt megelőzően a közellátási miniszteri tisztséget töltötte be. Az új közellátási miniszter Eröss János lett, Balla Antal tájékoztatási miniszter helyett pedig Bognár József lett az új miniszter.
- ⁵ A Külügyminisztérium politikai osztályának a hatáskörébe tartoztak a külpolitikai ügyek, a határkérdések, határrendezési ügyek, és végül a szomszéd államokban élő magyar kisebbségek ügye. A politikai osztálynak ebben az időben Heltai György miniszteri tanácsos volt a vezetője.
- ⁶ Romániában az 1945. február 9-én kelt 91. sz. törvény hozta létre a CASBI-t, vagyis az Ellenséges Vagyonokat Kezelő Ellenőrző Intézetet. A törvény értelmében mind a magyar állampolgárságú személyek, mind pedig a magyar érdekeltségű vállalatok teljes ingó és ingatlan vagyona a CASBI felügyelete alá került. A román fegyverszüneti egyezmény 8. cikkének értelmében Románia kötelezte magát, hogy a Szövetséges Szovjet Főparancsnokság engedélye nélkül nem járul hozzá a német és a

magyar vagyon kivételéhez vagy kisajátításához. Ezt a vagyont az említett fegyverszünet értelmében Románia a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság részéről megállapítandó feltételek szerint köteles megőrizni. (A CASBI-rendelet és végrehajtási utasításának ismertetését Id. Balogh Sándor: A Groza-kormány nemzetiségi politikájának történetéből 1945-6. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988.)

⁷ A szlovákiai magyarok Csehországba történő kényszer-áttelepítése 1946. november 17-én kezdődött, és egészen 1947. február 23-ig tartott. Az akciót a közmunkáról intézkedő 88/1945. számú elnöki dekrétumra hivatkozva hajtották végre. Ennek során mintegy 60 ezerre becsülhető a Cseh- és Morvaországba került magyarok száma. (Vigh Károly: *A szlovákiai magyarok* sorsa. Budapest 141-144.)

⁸ Joszif Visszarionovics Dzsugasvili Sztalin (1879-1953) grúz származású hivatásos forradalmár, bolsevik párt-és állami vezető. 1922. április 3-tól csaknem három évtizedig az SzKP főtitkára, Lenin halála után (1924) a Szovjetunió politikájának legfőbb irányítója. Személyiségének, a körülötte kialakult személyi kultusz jegyében elkövetett hibás politikának a bírálatát az SzKP 1956-ban tartott XX. kongresszusa végezte el.

⁹ A Nagy Ferenc miniszterelnök által vezetett kormányküldöttség, melynek tagja volt Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes, Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter, Gyöngyösi János külügyminiszter és Szekfű Gyula moszkvai követ 1946. április 9-18. között tárgyalt Moszkvában vezető szovjet politikusokkal. Molotov szovjet külügyminiszterrel és Sztálinnal. Erről bővebben Id.: Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-50*. Budapest 1988. 159-177., valamint Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormány-delegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Regio* 1992. 3. 161-194.

¹⁰ A párizsi békekonferencia 1946. október 6-án utasította el azt a csehszlovák kérést, hogy az 1946. február 27-én megkötött magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezményen felül további 200 ezer magyart telepítenek át egyoldalúan Magyarországra. (Ld. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-50*. Budapest 1988. 123.) A békeszerződés arra kötelezte Magyarországot, hogy a szlovákiai magyarság sorsát érintő vitás kérdéseket kétoldalú tárgyalások keretében rendezze Csehszlovákiával. (Ld. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-1982*. Budapest 1985. 80.)

¹¹ Beneš köztársasági elnök 1945. október 28-án írta alá az államosító rendeleteket. Állami tulajdonba kerültek a több mint 500 alkalmazottat foglalkoztató üzemek és vállalatok, egyes kiemelt ágazatokban pedig a 150-nél több alkalmazottat foglalkoztató üzemek is. (Ld. Viliam Plevza: *Napjaink történelme*. Bratislava)

Szekfű Gyula követ jelentése a külügyminiszternek Dekanozov külügyminiszter-helyetessel a szlovákiai magyarok deportációjáról folytatott beszélgetésről.

Moszkva, 1947. február 16.

„Február 6-án kapott utasításból értesültem, hogy Miniszter Úr a budapesti szovjet, angol, amerikai és francia követnek jegyzéket adott át a szlovákiai magyarok deportálása ügyében, s egyúttal felszólítást kaptam, hogy e jegyzék ügyében érdeklődjem a szovjet külügyminisztériumban. Ezt a látogatásomat néhány napig halasztanom kellett azon megfontolásból, hogy a jegyzék Budapestről nem fog azonnal ideérkezni, s ez esetben érdemleges válasza nem számíthatok. Azonban a február 12-én vett újabb sürgető utasításra 14-én Dekanozov viceminiszterhez mentem, s vele egy órányi beszélgetést folytattam e témáról.

Ő még ekkor sem kapta kézhez a jegyzéket, de tudomása volt arról, hogy Puskin követ¹ átvett egy ilyen jegyzéket. Így nekem kellett a jegyzék tartalmáról felvilágosítanom, s mikor megkérdezte, hogy mi a pozitív kívánságunk, azt válaszoltam, hogy közbelépésüket kérjük a deportáció megszüntetése és a kétoldali tárgyalások megkezdése érdekében. (A hivatkozott utasítás közölte ugyan velem a jegyzék általános tartalmát, de annak pozitív kívánságaira nem terjedt ki.)

Miután részletesen tájékoztattam a deportációval összefüggő dolgokról, annak a tavaly februári magyar-csehszlovák konvenció² és az épp aláírt békeszerződést sértő természetéről, a deportált magyarok helyzetéről, akik 100 évvel a magyar

jobbágyfelszabadulás után most megint földhöz kötött mezőgazdasági cselédek lettek stb. a viceminiszter közölte velem, lapkivágásból Masaryk február 11-i beszédének³; azon részét, ahol elismeri, hogy részükről hibák történtek, ezek kijavítását ígéri, és, hogy a kétoldali tárgyalásokat meg fogják velünk kezdeni.

Én .sajnos Masaryk nyilatkozatáról csak a magyar rádió néhány szavas közléséből értesültem, s így nem mutathattam rá azon kifejezéseire, melyek Masaryk nyilatkozatát megint csak többé-kevésbé a Nyugat megnyugtatására szánt propagandává minősítik. De így is figyelmeztettem a viceminisztert, hogy Masaryk a csehszlovákok barátsági nyilatkozója, akinek ígéretei nem valósulnak meg, mert minisztertársai épp az ellenkezőjét teszik annak, amit ő ígér. A viceminiszter azonban Masaryk beszédét hivatalos kormány-nyilatkozatnak, s így hitelt érdemlőnek minősítette.

Rámutattam még arra is, hogy a békeszerződés által előrelátott kétoldali tárgyalások halasztása egyúttal azt jelenti, hogy ezen idő alatt a csehszlovákok a magyar lakosság tekintélyes részét áttelepítik, jogaiktól megfosztják, úgy hogy mire a tárgyalások megkezdődnek, oly fait accompli elé állítanak bennünket és a nagyhatalmakat, melyen már igen nehéz lesz változtatni.

A viceminiszter úr tartózkodott ezen részletekre válaszolni, s végül kiemelte, hogy tudomása szerint a csehszlovákok is több jegyzékben panaszt emeltek a magyarországi szlovákok üldözése és elnyomása ellen, úgy hogy az ő kormánya előtt mindkét fél részéről panaszok fekszenek, melyeket meg kell vizsgálniok. A magyar panaszokat a jegyzék megérkezése után. Amivel alkalmat adott nekem a csehszlovák panaszok alaptalanságát is jellemezni és kimutatnom, mennyivel súlyosabb természetűek azon szlovák cselekedetek, melyek ellen mi panaszkodunk.

A viceminiszter úr közölte még, hogy a deportációról kiadott füzetünket,⁴ melyet francia és orosz szövegben küldtem meg neki, elolvasta, nagyon világosnak tartja, de az orosz fordítást kifogásolja.

Nézetem szerint a viceminiszter úr, aki hosszú diplomáciai gyakorlattal és nagy emberismerettel bíró, a mai Európa és a világ minden fontosabb ügyét alaposan ismerő államférfiú, tisztában van a szlovákiai magyarok helyzetével; ezért amikor pozitív tényeket tártam eléje, tartózkodott azokról tovább beszélni. Szerény nézetem szerint, ha mi eléggé izolálni tudjuk a kérdést a szlovákokra, s az ő felháborító magatartásukat a többi nemzet elé tudjuk tárni (ami bizonyára megtörtént Miniszter Úr által⁵), akkor egy olyan konferencián, mint a külügyminiszteri, a szovjet kormány nem fogja védeni a szlovák eljárást, s a csehszlovák kormányt (valószínűleg csak in camera caritatis, négyszemközt) mérsékletre fogja inteni.

Arra azonban nem számíthatunk, hogy velünk szemben helytelenítsék egyik legrégebbi szövetségesüknek, a csehszlovák kormánynak eljárását. Ehhez túlságosan meleg kapcsolatban vannak Csehszlovákiával, melyet nem fognak egy ilyen helytelenítő nyilatkozattal, vagy akár a szlovákok embertelenségének elismerésével kiadni nekünk, másrészt pedig mai helyzetünk a Szovjet szemében éppenséggel nem olyan, mely alkalmat adhatna velünk szemben a bizalom ehhez szükséges mértékére.

A látogatás végén az ottani összeesküvés⁶ szó kerülvén, közölte velem, hogy az összeesküvés dolgában nincs hivatalos közleni valója, csak az én személyes információmra mondja, hogy az összeesküvés igen komoly és súlyos dolog, főként mert a lakosság széles rétegeire kiterjedt.

A szovjet államférfiak, Dekanozov pozíciójában, nyilatkozataiban rendkívül óvatosak, de amit mondanak, azt komolyan, s következéseit ismerve mondják. Nézetem szerint tehát Dekanozov fenti nyilatkozatát is ilyen komolynak kell tartanunk, s lehet, hogy ez a nyilatkozat a szovjet részéről a mi gestióink helytelenítését is jelenti, de az is

lehet, hogy erre olyan rendszabályok is következhetnek, aminők az összeesküvés nélkül nem jöttek volna. Ezt az egész problematikát Miniszter Úr sokkal jobban ismeri nálamnál, s ha valaki, akkor Miniszter Úr tudja, hogy a szovjettel való jóviszonyunk első sorban belpolitikánktól függ, amire nekem nem feladatomban itt kiterjeszkednem.

Ezzel kapcsolatban még egyet legyen szabad megemlítenem. A magyar rádió az ő kül- és belpolitikai összefoglalásaiban már másodszor referál a revízió lehetőségéről, s tegnap ezt a véleményét angol és amerikai nyilatkozatokkal támogatta. Tudomásom szerint a mi békénk revíziója elsősorban nem ezektől, hanem Szovjetországtól függ. Amikor mi a Szovjettel szemben reakciós összeesküvés⁷ ódiomát vagyunk kénytelenek magunkra venni, s ugyanakkor angol és amerikai reménységgel revíziót kezdünk emlegetni népünk felé: ne csodálkozzunk, ha a Szovjetnél nem találunk arra a bizalomra, mely szükséges lenne a szlovák bűnök elleni nyílt kiállásra.”

Szekfű Gyula követ

MOL. XIXJ42a 6/pol/1947. Gépírásmásolat. A jelentés eredeti kézírásos példánya is ugyanitt megtalálható.

Jegyzetek

- ¹ Puskin, Georgij M. (1909-1963) hivatásos szovjet diplomata. 1945-8 között Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadója, valamint a Szovjetunió magyarországi meghatalmazottja. 1948-49-ben budapesti szovjet nagykövet.
- ² 1946. február 27-én írták alá Budapesten a magyar és a csehszlovák kormány képviselői a magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezményt. Az egyezmény aláírása mindkét fél részéről kompromisszum volt. A magyar kormány eredetileg ugyan a lakosságcsere ellen foglalt állást, azonban, hogy hozzájáruljon a szlovákiai magyarság nehéz helyzetének enyhítéséhez, aláírta az egyezményt. A csehszlovák kormány tudomásul vette, hogy a csehszlovákiai hatóságok csak annyi magyar nemzetiségű személyt jelölhetnek ki áttelepítésre, ahány magyarországi szlovák önként hajlandó Szlovákiába átköltözni. Az egyezmény értelmében a magyarországi szlovákok Csehszlovák Áttelepítési Bizottság fejthetett ki propagandát az áttelepülés érdekében. (Ld. 1946:XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. Két év hatályos jogszabályai 1945-6. Budapest 1947. 80-85.)
- ³ Janics Kálmán könyvében idézi a Čas című szlovák lap 1947. február 13-i tudósítását Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter nyilatkozatáról: A csehszlovák külügyminiszter, Jan Masaryk Párizsban annak a reményének adott kifejezést, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség széttelepítésének kérdése, amelyet Magyarország esetleg az ENSZ elé terjeszt be, megoldható közvetlen tárgyalások útján Magyarország és Csehszlovákia között. Ha visszatérek Prágába - mondotta Masaryk - remélem, hogy módomban lesz a helyzet kivizsgálása, és sikerül ésszerű egyezséget elérni. Nem tudom, hogy hogyan bánunk a magyar lakossággal. Lehetséges, hogy történtek hibák. Ha tényleg elkövettük ezeket, én leszek az első, aki ezt elismeri, és meg fogom kísérelni a jóvátételt. Masaryk kétségbe vonta a magyar nyilatkozatot, hogy a magyar kisebbséggel Csehszlovákiában durván bánnak. Ld. Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. Budapest 1989. 271.
- ⁴ *A szlovákiai magyarok deportálása*. Budapest, Magyar Külügyi Társaság 1947.
- ⁵ A Čas című szlovákiai lap budapesti tudósítójának 1947. február 13-i jelentése szerint dr. Kertész István rendkívüli követ jegyzéket adott át a külügyminiszter megbízásából a párizsi békekonferencia elnökének, melyben a szlovákiai magyarok kényszer-áttelepítése ellen tiltakozik.
- ⁶ Az utalás valószínűleg a Szlovákiában kialakult bonyolult helyzetre vonatkozik. Az 1946-os májusi választásokon ugyanis ellentétben a csehországi eredményekkel nem a kommunista pártnak, hanem a szlovák Demokrata Pártnak sikerült megszereznie a szavazatok többségét. A választást követően a szlovákiai helyzetet jellemző politikai válság egészen 1947 őszéig elhúzódott, amikor 500 személyt tartóztattak le összeesküvés vádjával. A nyomozó szervek azt állították, hogy az általuk felfedezett összeesküvésben a Demokrata Párt vezetői is részt vettek. (Ld. Viliam Plevza: *A CSKP nemzetiségi politikája*. Mádach 1947. 247.. *Világtörténet 1945-49*. Kossuth, 1984. 121-122.)
- ⁷ Utalás az úgynevezett köztársaság ellenes összeesküvés címén 1946 decemberében kezdődő magyarországi letartóztatásokra. Az összeesküvésben való részvétel vádjával csaknem 50

kisgazdapárti képviselőt távolítottak el a parlamentből. Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtitkárát a szovjet hatóságok letartóztatták és a Szovjetunióba vitték. A Kisgazdapárton belül megindult bomlást Nagy Ferenc miniszterelnök 1947. május 30-i lemondása tetőzte be.

Szekfű Gyula követ jelentései a szovjet Külügyminisztérium Balkáni osztálya helyettes vezetőjénél a csehszlovák-magyar problémák megoldásáról folytatott megbeszéléseiről.

Moszkva, 1947. március 4.

„Más úton vett utasítás szerint fenti ügyben elmentem Vlaszov követhoz, aki Lavricsev¹ távollétében a balkáni osztály vezetője. Látogatásomról szerencsém van a velem volt Sümeghi követségi titkár részletes feljegyzését idemellékelnem.

A követtel folytatott beszélgetés ugyanolyan lefolyású volt, mint a szlovákiai magyarok ügyében Dekanozovval folytatott korábbiak. Tudomásul vette közléseimet, szerencsét kívánt a magyar-csehszlovák tárgyalásokhoz,² melyeket Miniszter Úr kezdeményezett, amelyekbe azonban bármi módon is beleszólni a szovjet kormány egyelőre nem hajlandó.”

Szekfű Gyula követ

MOL. XXIJ42a 8/pol/1947. Gépírásos másolat.

Moszkva, 1947. március 4.

Más úton vett utasításom szerint Vlaszov követhoz tett február 25-i látogatásom alkalmával megemlítettem neki Beneš elnök¹ nyilatkozatát a szlovák bizottságban, melyről utasításból értesültem. E kényes ügyben óvatosan feltett kérdéseimre a követhoz Sümeghi titkárnak idemellékelte feljegyzés szerint választ kaptam.

Szekfű Gyula követ

Feljegyzés

Moszkva, 1947. február 25.

Készítette Sümeghi Endre II.o. köv. titkár²

„Másutt vett utasítás szerint a mai napon Szekfű követ úr, kíséretében felkereste Vlaszov követ urat, a szovjet külügyminisztérium balkáni osztályának helyettes vezetőjét.

Közölte vele a Külügyminiszter Úrnak a csehszlovák-magyar problémák megoldására vonatkozó február 22-i javaslatát. A javaslatot mind a hat pontjában részletesen előadta, hozzáfűzve azt, hogy a magyar kormány január 13-án javaslatot tett kormánytárgyalás megtartására az egyezmény mielőbbi végrehajtása végett, kihangsúlyozva, hogy ezt a négy nagyhatalomhoz intézett jegyzékében is kijelentette. Fentieket Vlaszov követ úr tudomásul vette, s közölte, hogy haladéktalanul jelenteni fogja Dekanozov külügyminiszter-helyettes úrnak és Molotov külügyminiszter úrnak. Vlaszov úr közölte, hogy a Szovjetunió kormánya előnyösnek és hasznosnak tartja, hogy a csehszlovák-magyar tárgyalások az összes probléma megoldásával minél előbb kielégítő eredményre vezessenek, ezért saját személyében külön sikert kíván fenti tárgyalások lebonyolításához.

Ugyancsak más úton vett utasítás szerint Szekfű követ úr megkérdezte Vlaszov urat, tudomása van-e arról az állítólagos kósza hírről, hogy Beneš köztársasági elnök a szlovák bizottság³ előtt oly értelemben nyilatkozott, hogy Csehszlovákia újabb krízist

nem tudna elviselni, s válság esetén az következhetnék be, hogy Szlovákia a Szovjetunió részévé válna. Fenti közlést a legnagyobb csodálkozással fogadta, majd nevetve megkérdezte, hogy mi ilyen nevetséges híreknek hitelt adunk-e. Midőn erre Szekfű követ úr tagadólag válaszolt, azt mondta, hogy habár ezt a közlést is jelenteni fogja a külügyminisztérium vezetőségének, a dolgot a legnagyobb mértékben valószínűtlennek, legföljebb valamilyen újságíró felelőtlen akciójának tartja. Szekfű követ mondta, hogy ő is hasonló véleményen van, mert fenti elképzelést eléggé valószínűsíti a csehszlovák újságok fegyelmezetlen magatartása, ahonnan esetleg ez a hír is származhatott.

Harmadik pontként Vlaszov úrral való tárgyalása kapcsán, Szekfű követ úr megkérdezte tőle, hogy tekintettel arra, hogy a Szovjetunió Budapesten és Győrött már ez idő szerint is felállított konzulátust, és Szegeden és Debrecenben is szándékozik konzuli külképviseletet létesíteni, milyen fogadtatásra találna illetékes szovjet köröknél, ha a magyar kormány hasonló kérelemmel fordulna a Szovjetunióhoz, elsősorban Kárpátukrajnát véve számításba ebből a szempontból. Vlaszov úr erre a kérdésre vonatkozólag súlyos problémát lát fennforogni az esetleg felállítandó magyar konzulátus irodáinak stb., valamint személyzete lakóhelyének elhelyezése és berendezése szempontjából. Fenti kérdés megválaszolását is, annak a külügyminisztérium vezetőségével való megbeszélés után helyezte kilátásba.

Kárpátukrajnával kapcsolatban ismételtelen felvettem az ott lévő, meglehetősen nagyszámú magyar lakosság súlyos repatriációs problémáit. Erre vonatkozólag a gyökeres megoldást Beljáv követtel⁴ egyetértőleg, csak a békeszerződés után külön erre vonatkozó, kölesönös államközi megállapodásban⁵ látja, mely, reméli, hogy az összes kárpátaljai kérdést végleg tisztázni fogja.

A német levéltár anyagából a magyar-német viszonyra a háború kitörésétől vonatkozó szovjet publikáció⁶ magyar fordításának engedélyezésére feltett kérdésre közölte, hogy erre az illetékes személyekkel való megbeszélés után fog válaszolni.

Hadifogoly problémáinkra vonatkozólag, annak kiemelésével, hogy, mint minden kérdésben, úgy ebben az ügyben is, úgy ő, mint felettesei és munkatársai mindenkor a legnagyobb készséggel állanak a magyar kormány rendelkezésére, a kérdés tömeges alapon való felszámolása egyelőre még nagy nehézségekbe ütközik. Célravezetőnek tartaná, ha addig is, amíg ezt a problémát a békeszerződés ratifikálása után végleg megoldják, főként a pontos címmel és részletes kimerítő adatokkal rendelkező és a magyar államélet szempontjából a legnagyobb mértékben nélkülözhetetlen egyéni esetekre helyeznék a fősúlyt, mert lényeges eredmény csak ezekben az ügyekben várható.

A látogatási programot ezzel befejezve, Szekfű követ úr köszönetet mondott Vlaszov követ úr személyén keresztül a szovjet külügyminisztériumnak azért a mindig készséges eljárásért, melyet velünk szemben folytat. Vlaszov követ úrnak, mint a magyar ügyekkel foglalkozó egyik legmagasabb szovjet külügyi tisztviselőnek egyéni kedvességéért és jóindulatáért szintén kifejezte háláját. Nevezett ezt köszönettel tudomásul vette, s továbbra is biztosított minden lehető segítségről.”

MOL. XIXJ42a 9/pol/1947. Gépírásos másolat.

Jegyzetek

¹ Beneš, Edvard (1884-1948): cseh polgári politikus. 1935-ben lett Csehszlovákia köztársasági elnöke. A második világháború alatt Londonban ő volt a szövetségesek által is elismert csehszlovák emigráns kormány vezetője. A háború után ismét köztársasági elnöknek választották. 1948 júniusában lemondott erről a tisztségről. Beneš elnök kezdeményező szerepet játszott már a háború idején a tisztázott szláv Csehszlovákia koncepciójának kialakításában. Ennek értelmében az országnak a háború után

meg kell szabadulnia nem szláv népességétől, a németektől és a magyaroktól, akik e felfogás szerint 1938/39-ben a csehszlovák államiság felbomlásához jelentős mértékben hozzájárultak. Az állam szláv jellegének erősítésére haza kell hívni a külföldi szlovákokat, így merült fel a magyarországi szlovákok lakosságcsere keretében történő áttelepülésének gondolata. Magyarországon azonban sokkal kevesebb szlovák élt, mintamennyi magyar Csehszlovákiában, ezért irreális volt az az elképzelés, hogy a csehszlovákiai magyarság kérdése lakosságcserevel megoldható. Az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás szerint 571 988 csehszlovák állampolgár vallotta magát magyarnak Szlovákiában. Kárpátukrajnát is beleértve összesen 691 923 fő volt a csehszlovákiai magyarok száma. Az 1941. évi népszámlálás szerint a mai Magyarország területén élő szlovák anyanyelvű népesség száma 75 920 fő volt. Beneš: Emigrációs tevékenységére a tiszta szláv állam koncepciójának kialakulására vonatkozóan ld.: Dr. Eduard Beneš: *Pameti*. Praha 1947. 330.; *Dokumenty z historie československej politiky 1943-1949*. Red. Otáhalová-Červinková, Praha 1966. 198.; Juraj Zvara 1965-ben megjelent munkájában idézi Beneš elnök következő kijelentését: Már 1938 novemberében megmondtam, hogy az elháríthatatlanul bekövetkező háborúért a kisebbségek bűnhődnek majd. (Juraj Zvara: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava 165. 43.; Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-50*. Budapest 1988. 103-108.; Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. *Történelmi Szemle* 1979/1.; Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. Budapest, Hunnia Kiadó 1989. 55-97.

² Sümeghi Endre miniszteri titkár 1946 folyamán (valószínűleg az év második felében) lett a moszkvai magyar követség másodosztályú követségi titkára, elődje e tisztségben Miszkács László miniszteri segédtitkár volt.

³ Az utalás valószínűleg a Szlovák Nemzeti Tanácsra, vagyis a szlovákiai törvényhozás és végrehajtó hatalom legfelsőbb szervére vonatkozik.

⁴ Beljaev Vaszilij Afanaszjevics (1904-1957): hivatásos szovjet diplomata, 1944-1948 között a szovjet Külügyminisztérium Konzuli Hivatalának vezetője.

⁵ Ilyen megállapodás nem jött létre.

⁶ *Germanskaja politika v Vengrii (1937-1942 gg)* Ogiz Goszpolitizdat Moszkva 1946. Magyarul lásd: *A németek magyarországi politikája titkos diplomáciai okmányokban (1937-1942)*, dr. Hendel Ottó fordításában dr. Bolgár Elek bevezetőjével. Budapest, Szikra 1950.

GYÖRGY LÁZÁR

REPORTS OF GYULA SZEKFŰ AND THE HUNGARIAN EMBASSY FROM MOSCOW

The selected documents present the discussions of Gyula Szekfű with leaders of the Soviet Foreign Affairs between the end of 1946 and 1947, the main problems debated being the situation of Hungarian minority in Slovakia, the Romanian CASBI, the problem of war prisoners and the Sub-Carpathian repatriates.

GÁLL ERNŐ

A román nemzeti ideológia - tegnap és ma

Talál az a megállapítás, hogy a kétségtelenül zseniális Jorga fogalmazta meg *a román nacionalizmus klasszikus ideológiáját*;¹ amelynek - magyar-ellenességet is gerjesztő - kisugárzása a két világháború közötti korszakban meghatározó jelentőségű volt. Felfogásában Erdély szinte kizárólagosan a románokat illeti meg, ő a székelyeket elmagyarosított románoknak minősítette, és a beolvasztás, az elrománosítás új, hatékony állami eszközeinek a bevetését sürgette. Jorga azonban képlékeny, belső ellentmondásokkal telített írástudóként nemegyszer a román-magyar közeledés, a kölcsönös jobb megértés és kulturális együttműködés mellett szállt síkra. Állást foglalt a nemzetek közötti gyűlölködés ellen. 1932-ben a román-magyar viszonyról a következőket írta: „Egy idő óta az értelmiség körében is egyre erőteljesebb kölcsönös érdeklődés bontakozik ki egymás kultúrája iránt, amely a nyelvi különbség ellenére gyakorta hasonló lelkületet hordoz. (...) Kijózanodni az ellenségeskedés tegnapi részeg bódulatából: .e két nemzetnek, amely az egész világ érdekében nem szabad hogy elpusztítsa egymást, oly kötelessége, amelyre nemcsak az emberség szólítja, hanem tulajdon megmaradása is.”² Jorga kívánsága volt, hogy ez a szöveg magyarul is napvilágot lásson. Az első fordítás 1940-ben jelent meg, abban az évben, amelyben Jorgát a vasgárdisták meggyilkolták.

Jorgának a magyarokhoz való viszonyulásában észlelhető ellentmondásossága, „következetlensége”, Octavian Gogánál, a román nacionalista ideológia másik nagy hatású megszólaltatójánál is tetten érhető. (Egyébként *a Luceafărul* című folyóirat, amely Goga számára is fórumot biztosított, igen közel állt a Jorga szerkesztette *Sămănătorulhoz*.) Goga, akinek Adyval kialakított baráti kapcsolatait a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldására irányuló - egy ideig - egymáshoz közelálló felfogásuk alapozta meg, szintén az intranzigens, magyarellenes nacionalizmus apostola lett. Igaz, a korabeli magyar vezető körök is mindent megtettek, hogy a Lex Apponyi-hoz hasonló törvényekkel, s a „keménykezű” nemzetiségi politika olyanszerű megalapozásával, mint amilyent Bánffy Dezsőnél, Grünwald Bélánál vagy Beksics Gusztávnál³ találhattunk, a román értelmiségnek a magyarsággal való szembe fordítását siettesék.

Az ezeréves történelmi jogra, az ugyancsak évezredek államszervezői teljesítményre, a kulturális fölényre való állandó hivatkozásaikkal, főként pedig a társadalmi-nemzeti előjogaik mindenre elszánt védelmezésével csak azt a román irredentizmust igazolták, amely Octavian Gogában, *Az ember tragédiájának* fordítójában oly hatékony szószólóra talált. Ezt bizonyítja a kolozsvári diákság előtt tartott előadása is. Az 1923-ban elmondott - antiszemita felhangú - beszédében Goga a következőképpen elevenítette fel az első világháború előtt Pesten tanuló diákság gondolat- és érzésvilágát: „Hideg és szürke falai alatt (az egyetemről van szó) érlelődött négy éven át az én lázadásom. Nagyon jól emlékszem akkori háborgásainkra. Az erdélyi falvak árnyékából kiszakított háromszáz román diák az ellenséges metropolisban, a molochnak prédául odavetve. Megalázó, keserű tanulságokkal terhes történet ez. Mintha most is látnám azokat a fiúkat, amint tanácstalanul, paraszti félenkséggel botorkálnak az idegen forgatagban. Felkavart cseppek voltunk egy olyan tengerben, mely meg akart bennünket semmisíteni, mi voltunk a létében fenyegetett romanizmus megfigyelőposztjai és előőrsei. Nagy hozzáértéssel megszerkesztett, hatalmas gépezet dolgozott megsemmisítésünkön. Az elnyomók pedagógiája a magyar kultúra janicsárjaivá akart tenni minket. (...) Azóta sokszor feltettem magamnak a kérdést: milyen vallásnak is áldoztunk mi, hogy a

lelkünk ennyire érintetlen maradt, ennyire ellenállónak bizonyult a minden irányból felénk áradó méreggel szemben? (...) Ez, uraim nem más, mint a nemzeti eszme, a nemzet sajátos értékeibe vetett *fanatikus hit*.⁴ (A mi kiemelésünk.)

Ezek a Goga előadásából vett idézetek rendkívül sokatmondók. Sűrítetten foglalják össze - az egész román nemzeti ideológiában igen fontos összetevőt képviselő - erdélyi román értelmiségi nacionalizmust. Szélsőséges változatában - erről árulkodik Goga szövege is - ez a felfogás kifejezést adott az első generációs, faluról jött értelmiségiek frusztrációinak, a társadalmi és nemzeti megkülönböztetést elszenvedők - kisebbségi komplexusokból is fakadó - indulatainak, elfogultságainak. Megtalálható benne az ellenségkép kialakításának minden eszköze és fortélyja. A demagógiától sem teljesen mentes. A megtartó erőként méltatott *fanatizmus* pedig elsodorta Gogát-a Magyar Párttal megkötött „csucsai paktum” után (1923) - a román fasizmus egyik „alapító atyjával”, a féktelen antiszemita. A. C. Cuzával való szövetségbe. Az utóbbi egyébként ugyancsak a *Sămănătorul* berkeiben rajtol, de ott indult az a-szintén szélső jobbra tolódott- Aurel C. Popovoci is, aki még diákként fontos szerepet játszott a Memorandum-mozgalomban. Popovici közel állt Ferenc Ferdinánd trónörökös köreihez, s ez a kapcsolat inspirálhatta a „Nagy-Ausztria” federalizálására irányuló terv kidolgozásában, amelytől annak idején az erdélyi Román Nemzeti Párt vezetői (például Alexandru Vaida Voievod) sem álltak egészen távol. Ezzel szemben Jászi Oszkár valóban demokratikus javaslata a „keleti Svájcra” részükről csak merev elutasításba ütközött. Ezek a vezetők - az antanttal 1916-ban megkötött titkos megállapodás ismeretében, amely Erdélyt Romániának ígerte - egyre inkább feladták régebbi autonómiás elképzeléseiket, s a Romániához való csatlakozás álláspontjára helyezkedtek. *Ilyeténképp! Nagy-Románia eszménye a nemzeti ideológia alapértékévé vált.*

*

Nagy-Románia létrejöttével a nemzeti egység, a nemzeti állam eszméje, amely a román nemzeti ideológiában régóta jelen volt, megvalósult. Tény, hogy hosszú időn át ez a fejlemény irreálisnak számított⁵. Ám a központi hatalmak katonai vereségével, az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásával a vágyképből valóság lett. *Ezzel a történelmi fordulattal a nemzeti ideológiában az elért siker védelme és legitimálása nyomult előtérbe.*

Trianon ugyanis nem csupán a román nemzeti aspirációk beteljesülését jelentette. A diadal roppant gondokkal járt együtt. A megnagyobbodott Románia vezetőinek azzal a ténnyel kellett szembesülniük, hogy a hatalmas területekkel milliós nagyságrendű más nemzetekhez tartozók is az új állam keretei közé kerültek. E felismerés - mondhatni - traumatizáló hatású is volt, ami az 1918 utáni eufóriával ötvöződött egybe.

A területközpontú szemlélet új indítékokkal gyarapodott, s a régebbi - a közösség létehez, fennmaradásához fűződő - félelmek most újabb tápot kaptak. Az új határok biztonsága miatti aggodalom nemegyszer neurotizáló következményekkel járt az ország bel- és külpolitikájában. Kívülről a „Szent István”-i Magyarország szétesésébe belenyugodni képtelen magyar kormányok revizionizmusa fenyegetett, bent pedig - az egyébként inkább lojalításra hajló - magyar és más kisebbségi népcsoportok igényeit kellett (volna) kielégíteni.

Ehhez azonban hiányzott a politikai akarat. Az uralkodó vált *nemzetállami nacionalizmus*, amelyet főként a ókirályságbeli oligarchia hatalmát megtestesítő Brătianu-féle liberális párt képviselt, kezdettől fogva beolvasztó velleitású volt. Ez a párt a nemzetállamot csak hegemonikus jelleggel tudta elképzelni, az „egység” pedig számára a távlati egyneműsítés eufemisztikus megjelölésére szolgált. A megkésetten

létrejött román nemzetállam elsősorban a központosított, beolvasztó politikát folytató francia modellt kívánta meghonosítani. Ennek keretei a „*csak saját erőből*” jelige alatt gazdasági nacionalizmust is képviseltek.

A Gyulafehérvári Nyilatkozat szellemét és kitételeit nemcsak jogilag-politikailag, hanem ideológiailag is mellőzték, marginalizálták. A benne kinyilvánított önrendelkezési jogot csak egyoldalúan érvényesítették, s az a demokratizmus, amely bizonyos (tanügyi-egyházi) önkormányzattal ruházta volna fel a magyar s a szász kisebbséget, a nemzeti ideológiából egyre inkább kiszorult. Ezt a folyamatot tanúsítja Vasile Goldiș, az egyesülési nyilatkozat egyik szerzője koncepcióinak a sorsa is. Goldiș felfogásában jelen volt a demokratikus s a nemzeti célok közötti egység. A társadalmi haladás s a nemzeti emancipáció - szerinte - nem volt egymástól elválasztható, s feltehető, hogy a kisebbségeknek megígért jogokat nem írott malasztoknak szánta. Az ország társadalmopolitikai valósága azonban nem az ő felfogása, nem a wilsoni pontok szellemében alakult, s a kiábrándító tapasztalatok után, a húszas évek végén Goldiș fokozatosan visszavonult a politikai életből.

Nem kevésbé voltak konkludensek Jászi Oszkár tapasztalatai sem. Jászi az 1918-as aradi tárgyalások kudarca után sem mondott le a dunai összefogás előmozdításáról. Ápolta az immár államférfiakká vált régi nemzetiségi vezetőkkel még az Osztrák-Magyar Monarchia idejében kiépített jó kapcsolatait, járt Romániában is, ahol a *Revista Vremii* című lapban cikksorozatot (1923) közölt. Szívélyesen fogadták, ám a nemzetállami öncélúság eszmevilága nem fogadhatta be még a dunai népek - általa javasolt - kulturális ligájának a tervét sem.⁶ Ez az öncélúság akadályozta meg, hogy a három nemzet és három művelődés jó együttélését, termékenyítő kölcsönhatását sarkalló transzilvanizmus komolyabb visszhangot váltson ki a román köztudatban, s a kizárólagosság eluralkodó szelleme nem engedte meg, hogy a kulturális közeledésre, a „hídverések”-re irányuló nemes kezdeményezésekből valóban a kölcsönös megértést szolgáló állandó gyakorlat teljesejék ki.⁷

Mindig akadtak hiteles román írástudók (Costa Foru, Victor Efimiu, Lucian Blaga, Cezar Petrescu), akik pályájuk különböző szakaszaiban és eltérő mértékben késznek mutatkoztak a párbeszédre, s jelen volt a román művelődésben az a demokrata vonulat (Eugen Lovinescu, Mihail Ralea, Mihai Sadoveanu, Tudor Vianu és mások), amely ellenállást tanúsított az elhatalmasodó nacionalizmussal szemben. Ám a nemzeti türelmetlenséget, a fokozódó hegemónizmust szító irányzat - főként a harmincas évektől kezdve - már a román fasizmus uralomra kerülését készítette elő. A *Vasgárda* - a hitleri Németország hatékony támogatását is élvezve - állandóan erősödött, s ezt a folyamatot táplálták az olyanféle ideológiai-politikai törekvések, mint amilyen Alexandru Vaida Voievod „*numerus valahicus*”-t, tehát az élet összes területein román előjogokat követelő mozgalma volt. A *nemzeti ideológia mind egyértelműbben etnokratikussá vált*.

Eszmeileg ezt a menetet a *Gândirea* című folyóirat körül tömörülő entellektüelek támasztották alá. Hangadójuk Nichifor Crainic volt, aki - a Sămănătorul irányzatát is felidézve - az etnokratikus állam elméletét dolgozta ki.⁸ A *gândirizmus* azt az „új értelmű” román nacionalizmust képviselte, amely az itteni fasizmus ideológiai szálláscsinálója lett. Az irányzatához - rövidebb-hosszabb ideig - tartozó néhány nagy tehetségű írástudóra, gondolkodóra (Nae Ionescu, Emil Cioran, Mircea Eliade, Constantin Noica és mások) éppen ezért roppant felelősség nehezedik. Felelőségüket semmivel sem csökkent, hogy számos nézetük és tételük csak az Eminescu megalapozta hagyományt követte. *Ez a folytonosság viszont a román nemzeti ideológia megítélésében súlyosan esik a latba.*

A *Gândirea* gondolatvilágára mindenekelőtt az antiracionalizmus és főként az ortodoxizmus nyomta rá bélyegét, mégpedig totális igénnyel. Ez az erősen vallási átitatottságú görögkeleti egyháznak az élet minden vonatkozásában döntő beleszólást biztosít. Az ortodoxia s a görögkeleti egyház valóban nemzetalakító szerepe ebben az értelmezésben *fundamentalista* küldetéssé minősült át, s ugyancsak tetemes felelősséggel terhelte meg mindazokat, akik hirdették vagy felvállalták.

Az előbb említett folytonosság a *Gândirea*-csoportot a *Sămănătorul* irányzatával is összeköti. A közös nevezőt a tradicionalizmus, ama tiltakozás kínálta, amellyel a Nyugatot majmoló, gyökértelen politikai és közművelődési formákat elutasították. Az ortodoxiát világnézetnek tekintő gândirizmus központi helyet szánt a nemzetnek, és - mint jeleztük - eljutott az etnokratikus állam tételezéséig. Nichifor Crainic felfogásában ez a korporatív jellegű állam a *román nép hatalmi akarátának a kifejezője*.

Nyilvánvaló, hogy e hatalmi akarat hatókörében a kisebbségeknek csak a másod- és harmadrangú állampolgár státusa maradt, a zsidóságra pedig pogromok és a kitelepítés, a holocaust várt. A román fasizmus eszmei arzenáljához tartozó gândirizmusnak a napi politikai gyakorlatban jelentkező némely konzekvenciái a vasgárdisták terroruralmában s az antoneszkánus diktatúra idején mutatkoztak meg.

A *Sămănătorul* forrásvidékéről azonban nem csupán a xenofóbiát sugalmazó gândirizmus származott. Szintén ebből a szellemi milióból sarjadt ki

C. Rădulescu-Motru *romanizmus*a, és ez - noha mindkét irányzattal érintkezett - ama „civilizált” vagy „emberarcú” nacionalizmushoz tartozott, amellyel a párbeszéd elképzelhető s talán eredményes lett volna. A romanizmus 1936-ban egy új nemzeti ideológia igényével, egy „új szellemisség katekéziseként” lépett fel. A *Românismul* című könyvében C. Rădulescu-Motru summázta és újra fogalmazta régebbi - a *Junimea* és a *Sămănătorul* tárházából is merítő - nézeteit, majd megállapította, hogy a régi román nemzeti ideológia korszerűtlenné vált, továbbá nem követhető. A 19. századtól örökölt nacionalizmusnak adózott, és kölcsönvett nézeteket terjesztett. Az első világháború egyébként érzékeny csapást mért a múlt század eszmevilágára, s ily módon az új érvényesülését gátló több akadály már elhárult. Az új felfogás ama követelménynek kell hogy érvényt szerezzen, amely szerint minden nép a saját egyéniségét valósíthassa meg, és a saját történelmét, egyedi sorsát élhesse.

Európa korabeli hatalmi viszonyaival számolva, Rădulescu-Motru a romanizmusban jelölte meg a románság aspirációit hitelesen kifejező felfogást és politikát, de leszögezte, hogy ez a szellemisség és politika nem azonos a fasizmussal. Míg a gândirizmushoz közel álló Emil Cioran - a Rădulescu-Motru könyvével azonos évben, 1936-ban megjelent *Schimbaria la Față a României* című munkájában (gyermekkori szorongásokból, a magyar csendőrtől való félelem emlékéből is táplálkozó) magyarelles kirohanásokra ragadtatta magát, (később ezeket visszavonta) a romanizmus teoretikusa kategorikusan kijelentette, hogy felfogása semmi esetre sem sugall idegengyűlöletet⁹ Nichifor Crainic élesen támadta is a romanizmust, szerzőjét pedig antinacionalistának, keresztényellenesnek bélyegezte.

Az ország fasizálódása, a demokratikus erők megosztottsága, az elkövetett hibák (például a Maniu-féle nemzeti-parasztpárt 1937-es választási egyezsége a vasgárdával) egyre kilátástalanabbá tették a kisebbségek helyzetét. Az irántuk megnyilvánuló fokozódó türelmetlenség légkörében továbbra sem találtak többségi méltánylásra az olyan kezdeményezése, mint amilyen például egy kisebbségi etika kidolgozása volt. Azok a magyar gondolkodók és teológusok (Tavaszy Sándor, László Dezső, Imre Lajos), akik ezt az erkölcsant körvonalzták, a román művelődés ismeretét, a kölcsönös megbecsülést és együttműködést morális követelményként

írták elő. Persze, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Dimitrie Gusti vezette bukaresti szociológiai iskola támogatta az erdélyi magyar falukutatókat, s arról sem lehet megfeledkezni, hogy nacionalista, revizionista hatások a romániai magyar közéletben is jelentkeztek. A növekvő idegengyűlölet, a mind virulensebbé váló magyarellenesség feltételei között azonban a kisebbségi közvélemény egy részében tovább erősödött az az érzés, hogy a helyzet kezd tarthatatlanná válni. Erdély református püspöke, Makkai Sándor, aki a harmincas évek elején a régi birodalmi mentalitással való szakításra, önrevízióra s a kisebbségi létből kisajtolható értékek alkotására buzdított, 1937-ben kijelentette, hogy nem tudja „elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle *emberhez méltó* elrendezését, mert - mint írta - magát a kisebbségi „kategóriát” tartom *emberhez méltatlannak* és lelkileg lehetetlenné.”¹⁰

*

Az 1940 nyarán bekövetkezett drámai változások (Besszarábia, a dobrudzsai „kvadriláter” elvesztése s a második bécsi döntés) kataklizmaszerűen érték a román nemzeti ideológiát. Nagy-Románia - régi terjedelmével és népességével - megszűnt. Az ország 36 000 négyzetkilométerrel lett kisebb, lakóinak száma 6 millióval csökkent, s majdnem 3 millió román a határokon kívül került. Igaz, egyes megállapítások szerint, a liberalizmus a demokrácia bizonyos vívmányai alapján korszerűsödött, sok tekintetben biztató távlatok elé néző állam még 1938-ban alapjaiban rendült meg, s az ország-gyarápító nemzedék eszményei már akkor élettelené váltak.¹¹ A román nemzettudat mély traumáját mégis elsősorban Észak-Erdély elcsatolása, Magyarországhoz való visszakerülése okozta. Az egységes nemzetállam eszméje rendkívül súlyos csapást szenvedett, ami nem kevésbé súlyos következményekkel járt. A térségünkben egyébként is endemikusan jelen lévő közösségi hisztériák most szinte gátlástalanul érvényesülhettek, a nemzeti léttel kapcsolatos lappangó félelmek, rémképek igazolást nyertek. A szinte görcsösen területközpontú szemlélet - mondhatni - egyeduralmukodóvá vált, s a vezetők döntéseit (például a háborúban való részvétel tekintetében) alapvetően megszabta. Konkrétabban: a hatalomra került vasgárda, majd Antonescu diktatúrája idején a nemzeti ideológia - az elvesztett területek visszaszerzésének jegyében is - a szélsőséges nacionalizmus, az antiszemitizmus, általában a Harmadik Birodalomból származó propaganda vonzásába került. (Természetesen létezett és izmosodott egy demokratikus, a Hitler-ellenes koalíció eszmeiségével rokonszenvező áramlat is.) Az Észak-Erdélyben maradt románságnak s főként az értelmiségnek - 22 év után - ismét a kisebbségi léttel, a hátrányos megkülönböztetésekkel kellett szembesülnie. Tudatát és lelkületét a sérelmek s - a két állam gyakorolta - kölcsönös retorziók következményei határozták meg. Hódított a reváns szelleme, s a múlté lett többségi előjogok utáni nosztalgiák hatása alatt a román közvélemény alig regisztrálhatta, hogy a transzilvanizmus képviselői (Kós Károly,¹² Asztalos István, Bözödi György), valamint a magyar antifasiszták továbbra is hitet tettek a békés együttélés, a kölcsönös megértés és megbékélés értékei mellett. Figyelmeztettek (sajnos, nem sok eredménnyel) a kisebbségi kérdés józan, méltányos kezelésének a parancsára.

A román nemzeti ideológia megszólaltatói sem éreztek készletet arra, hogy - Romániában vagy a kisebbségi helyzetben - valamilyen mélyebb önvizsgálatot kezdeményezzenek. Igaz, Emil Cioran még a háború előtt szenvedélyesen ostromozta az általa vétkesnek, végzetesnek minősített nemzeti jellemet, ám a nagy megrázkódtatások nem indították el az önrevízió - oly szükséges és időszerű - folyamatát. Nem kezdődött meg a mítoszok lebontása, s a tragédiákból adódó tanulságok levonása helyett a bűnbakok keresése kapott tág teret. Az önreflexiót sok

esetben atrocitások hatására is) a régi ellenségképnek újabb taszító vonásokkal való kiegészítése pótolta.

*

A második világháború végét jelző párizsi békeszerződések Románia státusát a győztesek oldalán és Észak-Erdéllyel újból egyesítetten rögzítették. A megrendült nemzeti tudat kezdett magához térni, ám az 1918-as eufória nem ismétlődhetett meg. Igaz, újabb kisebbségvédelmi kötelezettségeket nem kellett vállalni, illetve kijátszani, ám elkerülhetetlenné vált annak a tudomásulvétele, hogy a Prut s a Dnyeszter között egy „moldován nemzet” léteire hivatkozó, a Szovjetunióhoz tartozó szövetségi köztársaság rendezkedett be. A nemzetköziség hivatalos ideológiájának égisze alatt a nemzet-államiság ázsiója csökkent, azok az irányzatok és nézetek pedig, amelyek a romániai fasizmus, illetve az Antonescu-féle parancsuralom eszmei igazolását szolgáltatták, anatómia alá estek, átmenetileg süllyesztőbe kerültek. Bizonyos mértékig előtérbe nyomultak viszont az addig lappangó, marginalizált hagyományok: a népek barátságát, a békés együttélést hirdető tradíciók, személyiségek: Bălcescu, Mocsáry és mások. Mintha a gyulafehérvári határozatok szelleméből is feltámadt volna valami: 1952-ben - rövid időre - létrejött (igaz, státútum nélkül) a Magyar Autonóm Tartomány.

A negyvenes évek második felében úgy tűnt, hogy a román nemzeti ideológiában a régi beolvasztó praktikákat ösztönző öncélúság és kizárólagosság visszaszorulóban lenne. A kisebbségek s köztük a magyarság állapota jövője biztatónak mutatkozott. Az ígéretes távlatokat a „szocialista tábor” szüntelen fejlődése és belső egységének erősödése látszott garantálni.

A „fordulat esztendeje”, a proletárdiktatúrát megvalósító népköztársaság, a totalitarizmus bevezetése azonban - egyelőre felszín alatt - az addigiakkal ellentétes tendenciákat hozott mozgásba. Elkezdődött (pontosabban fokozódott) a sztálinizmus román változata s a tegnapi nemzetállami nacionalizmus egymásra találása, egybefonódása. A közvetítők azok a régi iskolából származó - akadémikusok, írók voltak, akik - az új hatalom legitimációs igényeit hatékonyabban kielégítő, tömegalapját szélesítő nemzeti gondolatvilágot, hegemonizmust hordozták. A *nemzeti ideológia folytonossága (igaz, eleinte akadozva) helyreállt!*

Ehhez a folyamathoz tartozott - a nemzeti ideológiában a múltban oly nyomatékosan jelenlévő - ortodoxizmus, illetve a görögkeleti egyház helyzetének és szerepének ellentmondásos alakulása. Egyrészt az ateista, egyházellenes politika természetesen a hagyományos „román vallás”-t és intézményeit is igen súlyosan érintette, de ugyanakkor a görög katolicizmus erőszakos beolvasztásával erősítette is. A görögkeleti klérus hatványozott lojalitással s a szélsőséges irányban kibontakozó nemzeti kurzus támogatásával válaszolt - a Moszkvából kiindult - újraegyesítésre.

Nyilvánvaló, hogy a nemzeti ideológiában helyreállított - már említett - folytonosság nem jelentette, nem is jelenthette a régi „klasszikus” román nacionalizmus irányzataihoz, tételeihez való egyszerű visszakanyarodást. A kiépülő pártállami rendszer maga minden életterületen érvényesíthető, szinte korlátlan hatalmával - nem csupán addig elképzelhetetlen feltételeket teremtett a régi beolvasztó törekvések számára, hanem - saját kelléktárából merítve - maga is hozzájárult a feltámasztott ideológia új vonásainak kialakításához.

Az eszmék manipulációjának változatos módszerei és eszközei álltak rendelkezésére, s ezeknek maximális hatású bevetését a sajtó fölötti teljes monopólium s ugyancsak mindent figyelemmel kísérő átfogó cenzúra biztosította. Vizsgált területünkön például tág lehetőségeket nyitott a „nemzetköziség”, a „testvériség” stb. fogalmainak, értékeinek - többnyire - cinikus felhasználása, a velük

való manőverezés. A totális eszmei irányítás és ellenőrzés azt is megengedte, hogy bizonyos - a hatalom számára nem kívánatos - fogalmakat, fordulatokat, tételeket kiiktassanak, majd - ha szükségesnek mutatkozott- ismét bevezessenek. Így került például sor a „nemzeti kisebbség” fogalmának száműzésére s az „együtt élő nemzetiségek” fogalmának - vívmányként történt - bevezetésére, majd később (a nyolcvanas évek második felében) a hivatalos szövegekben megkísérelt mellőzésére. Voltak évek, amikor „tökéletesen megoldott nemzetiségi kérdésre” hivatkozva, az egész problémakör tabu alá került. Nem létezett sem a társadalompolitika, sem az ideológia viszonylatában.

A régi, főként magyarelles nacionalizmussal való „szörnyszövetség”-nek kedvezett a második bécsi döntés okozta - utóhatásaiban továbbra is érezhető - mély trauma, hiszen ez sokáig fogékony közeget hozott létre. Újból és újból felkorbácsolható szenvedélyeket, elfogultságokat, hisztériákat gerjesztett.

Biztos, hogy a különböző és gyakran eltérő intenzitású, tartalmú nacionalista manőverek fő belső indítékait a hatalmi érdekek, a nomenklatúrán belül lezajló vetélkedések nyújtották. Persze, érvényesült önmozgás is a nacionalista eszmék terén, s az értelmiségi megnyilvánulásokban - minden ellenőrzés dacára-szintén észlelhető volt némi spontaneitás. A döntő azonban az állampárt, a legfelsőbb vezetés, a főtítkári politikai akarata maradt.

E motivációk és tényezők közös, de külön-külön is nyomon követhető működését *paradigmatikusan* a Bolyai-egyetem megszüntetésének a menete példázza. Itt az eszmei indoklást és igazolást az erők egyesítése, s az ilyenképp elérhető nagyobb hatékonyság, az együtt tanuló magyar és román diákság s a közös tanszékeken együttműködő vegyes tanszemélyzet közötti jobb megértés, „testvériség” elősegítése kínálta. A valódi cél azonban - a régi nacionalista értelmiség kívánságának kielégítése mellett - az volt, hogy a magasan képzett értelmiség utánpótlásának akadályozásával a magyar önazonosság megőrzésére érzékeny csapást mérjenek. A legitimitást az is szolgálta, hogy - az egyetem mintájára - szorgalmazott közös intézmények általános bevezetése ellen tiltakozókra a szeparatizmus, az elszigetelődés bélyegét lehessen rásütni. (Ez mindmáig úzussá vált.)

A hagyományos nacionalizmus politikai felhasználását segítette elő a nemzeti sajátosságoknak és értékeknek bizonyos fokú - egyébként teljesen jogos - rehabilitása a XX. kongresszus után. A demokratikus és az antidemokratikus nemzeti törekvések közötti határvonalat illékonysága, az utóbbiak már jelzett virulenciája azonban megkönnyítette, hogy olyan irányzatok, nézetek is zöld fényt kapjanak, amelyek etnocentrizmust, idegenellenességet sugalltak. Az egész folyamat a nacionalista velleitáit addig kénytelen-kelletlen véka alá rejtő, az „új vonal” alapján azonban már nyíltabban fellépő értelmiségi csoportokat bátorította.

Félreérthetetlenül jelentkezett a tendencia elsősorban a történészek esetében, akiknek az a körülmény is kedvezett, hogy *a pártállamilag felkarolt és hangszerelt nemzeti ideológia alapvetően történelmi fogantatású volt.* A közélet „történelmesítése” már Gheorghiu-Dej uralmának utolsó szakaszában, a Szovjetuniótól való eltávolodásnak, a román „függetlenség” elérésének az idején megkezdődött. A historicizmus ebben az összefüggésben szovjet- és oroszellenes kicsengéssel - mindenekelőtt 1948 után „betiltott” számos értéknek és történelmi személyiségnek eredeti jelentésében történő bemutatását, a latinitás nyomtatékosítását jelentette. A szláv hatások addig erőltetett kiemelésének a megszüntetését hozta magával.¹³ Mindez elkerülhetetlen, egészséges fejleménynek tekinthető, s az is tény,

hogy a széles közvéleményben egyetértést váltott ki. A „nemzeti kommunizmust” látszott igazolni.

A Ceaușescu-érában a folyamat - az átmeneti „liberalizálódás” s a nemzetiségeknek tett néhány engedmény után - a személyi kultusz beteges és nevenséges megnyilvánulásával fonódott össze. A nemzeti türelmetlenség s az ellenségképek fogalmazása mindannyiszor az eszkaláció újabb fokára jutott, maikor a hatalomnak nehézségei támadtak, s a bajokról el akarta terelni a figyelmet. A jeles román történész, Andrei Pippidi e szakasról a következőket írta: „Ceaușescu idején kidolgoztak egy képet egy olyan monolitikus társadalomról, amelyben a nép és a bojárok szoros egységbe tömörültek a szeretett vezér körül, lett légyen az egy dák király vagy egy középkori fejedelem (...) A múlt áttervezésétől eljutottak a hagyományos mítoszok eltulajdonításához is. A párt eredete egybemosódott a nemzet eredetével. A pártmúzeum bejáratát Decebal és Traianus őrizték. A hadtörténeti múzeumot, amely a legutóbbi évtizedben a történelem-hamisítás legfontosabb műhelye volt - a Legfőbb Hadúr testvéreinek felügyelete alatt - groteszk látványosságot nyújtó lovas és gyalogos vajdák szobrai vették körül”.¹⁴

A tárgyilagosság, a tények tisztelete azonban arra kötelez, hogy rámutassunk: az 1971-ben meghirdetett „mini kultúrforradalom”, amely a szellemi „gleichschaltással” együtt nyilván a romániai magyar kultúra elsorvasztását is tervbe vette, hiszen vele egy időben a homogenizálás célja is megfogalmazást nyert, csak késéssel került gyakorlati alkalmazásra. Paradoxális jelenségként, a hetvenes évek zömmel “xjő” évek voltak, és művelődésünk-bizonyos szellemi-erkölcsi ellenállásnak is köszönhetően-több területen ígéretesen fejlődött.

A másik kiváló, sajnos fiatalon elhunyt történész, Vlad Georgescutól találóan „*történelmi nacionalizmus*”-nak nevezett¹⁵ hivatalos kurzus azonban elsősorban a magyar kisebbség és művelődése ellen irányult. Kampányai a hetvenes évek végén, de főként a nyolcvanas évek elején mind gyakoribbá és támadóbbá váltak. A hatalom - nehezen leplezhető - támogatását élvezték azok a lapok, kiadók és szerzők, amelyek s akik a magyar-ellenességre, általában a xenofóbiára szakosodtak. Ezek között voltak található Eugén Barbu és a *Săptămâna* (A hét) című hetilapja, a sokáig udvari költőnek számított Adrian Păunescu és Corneliu Vadim Tudor, aki mindmáig a magyarellenesség s az antiszemitizmus zabolátlan hirdetője. Mecénásra is találtak annak a C. Drăgan nevű - Olaszországban élő - milliomosnak a személyében, akinek vasgárdista múltja és beállítottsága közismert.

Ami a homogenizálás fogalmát és jelentését illeti, először Ceaușescunak az 1972-es országos pártkonferencián tartott beszédében bukkant elő. „Tekintettel arra - mondotta -, hogy Romániában vannak együtt élő nemzetiségek, nyilvánvaló, hogy a szocialista nemzet fejlődésnek feltételei között hosszú időn át megmaradnak a nemzetiségek sajátos vonásai is. De ugyan-akkor figyelembe kell vegyük a közeledés létező történelmi folyamatát, amely a jövőben még inkább kihangsúlyozódik. Ezzel kapcsolatban szüntelenül szem előtt kell tartanunk annak a szükségességét, hogy rendületlenül tevékenykedjünk minden dolgozó teljes jogegyenlőségének biztosításáért, nemzetiségre való tekintet nélkül, hogy az egységes kommunista rendszer felépítésének útján megvalósuljon mind szociális, mind nemzeti jegyeit illetően a társadalom egyre teljesebb homogenizálódása.”¹⁶

Láthatjuk, a szöveggörnyezet a törekvés álcázását, elrejtését szolgálja, hiszen még bizonyos nemzetiségi sajátosságok megőrzéséről, kölcsönös közeledésről, társadalmi és nemzeti egyneműsítéséről esik benne szó. Az osztály nélküli kommunista társadalom eszméjével is összecseng. Azonnali sokkoló hatását pedig ama körülmény csökkenthette, hogy a Sztálin bűneit leleplező Hruscsov szintén az „egységes szovjet

nép" megteremtésének utópiáját tűzte ki célul. Erre utalt az egységes „román szocialista nemzet” jelszava is. A benne jelentkező szándék, az ország soknemzetiségű összetételének megváltoztatása, illetve felszámolása, az elnemzetlenítés maga is több szakaszban egyre radikálisabb intézkedések révén került át a gyakorlatba.

A nyolcvanas évekkel s főként Ceaușescu mangáliai beszédével (1983), amely a kultúra területén is zsarnoki intézkedéseket jelentett be, a folyamat felgyorsult. Egymás után jutottak nyomdafestékekhez nyílt és durva magyar-ellenességet terjesztő tanulmányok, könyvek. Az idegengyűlölet légkörének megteremtésében jelzés értékűnek tekinthető Eminescu egész politikai publicisztikáját összefoglaló kötetnek-megfelelő, kritikai értelmezés nélküli - kiadása. A magyarellenes hangulat fokozásában új szakaszt nyitott Ion Lăncrănjan pamfletje, amely a magyarságról kialakított ellenségképet már-már pogromkeltő vonásokkal egészítette ki. Felelevenítette az 1940- 1944 közötti szakaszban - sajnálatos módon - elkövetett románellenes atrocitásokat, ám a korabeli hatóságok hatalmi visszaéléseiért az egész magyarságot tette felelőssé. Revizionizmussal vádolta a Kádár-rendszert, s a magyarsággal szembeni gyűlölködést a ormán felsőbbrendűség hirdetésével köti össze. Túlzás nélkül állítható, hogy Lăncrănjan tudat- és lélek-mérgező munkája - a román újnacionalizmus valóságos enciklopédiája - a Ceaușescu-féle zsarnokuralom fasizálódását bizonyította.

A Lăncrănjan pamfletjében jelentkező etnokratikus fölénytudat létrehozott egy, a kultúra számos területén megnyilvánuló román elsőbbséget bizonygató irányzatot is. A „protokronisták” szélsőséges formában fejezték ki a - feltehetően kompenzatorikus jellegű - törekvést, hogy ne csak a román művelődés ősi eredetiségét emeljék ki, hanem egyúttal azt is kimutassák, hogy a számos alkotás sok nyugati értéket megelőzve jött létre. A protokronizmus szószólói - pártállami támogatással - igen agresszívan léptek fel, és külföldi megfigyelők szerint a Ceaușescu-féle egyszemélyi diktatúrában eluralkodott nemzeti ideológiai rohamcsapatát alkották. A rendszerenkívül dinamikus ideológiai képviselői voltak.¹⁷

Az egyneműsítést alátámasztó történelmi nacionalizmus fő hadjáratát a Magyar Akadémia kiadásában megjelent *Erdély története* című háromkötetes mű ellen intézte. Cikkek, bírálatok, vitairatok sorozatban támadták a magyarországi történészek készítette színtézist,¹⁸ amelyet történelem-hamisítással, irredentizmussal, revizionizmussal stb. vádoltak. Már idézett írásában Andrei Pippidi így vélekedett erről a kampányról: „Nem tudom, hogy az 1987-ben Budapesten publikált *Erdély rövid története* hozzájárul-e a Kárpát-medence korai középkori történelmi tényeinek feltáráshoz, de arról meg vagyok győződve, hogy a bukaresti sajtó támadó reagálása semmiképpen sem ezt a célt tűzte ki maga elé, s nem is volt alkalmas erre. Ahhoz, hogy kritikusan elemezzük ezeket a kérdéseket, új tényekre és új hozzáállásra van szükség.”¹⁹ A sorozatosan közölt magyarellenes cikkek egy része a magyarországi, pontosabban az észak-erdélyi zsidóságnak a náci haláltáborokban történt elpusztítását elevenítette fel, de a szerzők a román holocaustról mélyen hallgattak, vagy azt minimalizálták. A „magyar barbarizmus” új változatának a megbélyegzése ama fölénytudat hangsúlyos kifejezésével társult, amely a románságot egyetemlegesen és egyértelműen türelmes, békés, a másságot elfogadó népnek tünteti fel. (Ennek az eszményített önképnek napjainkban is nagy az ázsiója.)

*

A Ceaușescu-féle totalitarizmus összeomlásával indokoltnak tűnt az a remény és várakozás, hogy a zsarnokkal együtt az egyneműsítő politikáját igazoló ideológia is sírba száll. Sajnos, nem így történt. Az államvallásként hirdetett, de már hosszú idő

óta csak hivatkozási eszmerendszerként, álcázásként használt marxizmus-leninizmus csődjével keletkezett ideológiai légüres térbe - az egész térségünkhöz hasonlóan - itt a sovinizmus hatolt be. Nem a román nemzeti ideológiában-peremlétre kárhoztatott-demokratikus, a másság iránt türelmet tanúsító nézetek nyomultak végre előtérbe, hanem a kizárólagosságot megjelenítő koncepciók és erők kezdtek mind támadóbban garázdálkodni.

Egyrészt gyorsan létrejött a folytonosság a nyolcvanas években - hatalmas támogatott történelmi nacionalizmussal -, amelynek képviselői most már gátlástalanul meríthettek az 1944 előtti magyarellenességet és antiszemitizmust terjesztő felfogásokból. Másrészt - akárcsak a régió, de Európa több országában is - felütötte fejét az újfasizmus, amely - hagyományoszerűen - szintén heveny idegengyűlöletet áraszt. A sajtószabadság feltételei között akadály nélkül láthatnak napvilágot a magyarságot - évszázadokra visszamenően - más népek elnyomásával, elnemzetietlenítéssel, bajbakeveréssel vádoló cikkek és brosúrák. Állandó offenzívában van a nemzeti elfogultságot és kirekesztést gerjesztő populizmus, ez a jobb- és baloldali szélsőségeket közös nevezőre hozó irányzat.

Történelmi tapasztalatok tanúsítják, hogy az eszmék síkján előkészített és igazolt hátrányos megkülönböztetés s a gyakorlati alkalmazás között nincs semmilyen kínai fal. Az etnikai tisztogatásra való uszítás - láthatjuk Boszniában - etnocídiumba torkollik. Ezek nem járható utak. Most talán - az európai integráció távlatában - még van esély arra, hogy a sok félreértés és tragikus konfliktus után, a román és magyar nemzeti ideológiák között, az önrevíziók menetében valamilyen párbeszéd alakuljon ki. A történelmi kompromisszumban az idők parancsát felismernünk: egymásra vagyunk utalva.

Jegyzetek

- ¹ Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Budapest 1948. 250.
- ² Nicolae Jorga: *Contra dușmăniei dintre nații, României și ungurii*, Budapest 1992.
- ³ Beksics Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon* Budapest 1985.
- ⁴ Octavian Goga: *Ideea națională*. In: *Precursori* București 1989. 48-9.
- ⁵ Vlad Georgescu: *Istoria românilor*. București 1992. 128.
- ⁶ Balázs Sándor: Jászi Oszkár és a Revista Vremii. *Századok* 1985. 5-6.
- ⁷ Dávid Gyula: Váradi hídverés - 1935. In: *Találkozások*. Kolozsvár-Napoca 1976. 199-207.
- ⁸ Nichifor Crainic: *Programul stalului etnocratic*, In: *Ortodoxie și etnografie*. București 1940.
- ⁹ Rădulescu-Motru, C.: *Românismul*. București 1939. 130-131.
- ¹⁰ Makkai Sándor: *Nem lehet*. In: *Nem lehet*. Budapest 1989. 107-108.
- ¹¹ Vlad Georgescu: i. m. 222.
- ¹² Benkő Samu: Kós Károly és az alku erkölcsse. *Valóság* 1993. 12.
- ¹³ Vlag Georgescu: i. m. 271.
- ¹⁴ Andrei Pippidi: A múlt mítoszai. *Hitel* 1993. 1.
- ¹⁵ Vlad Georgescu: i. m. 292.
- ¹⁶ Ceaușescu N.: *Raport la conferința națională a PCR*. București 1972. 91-102.
- ¹⁷ Ion Lăncrănjan: *Cuvânt despre Transilvania*. București 1982.
- ¹⁸ Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyről*. Párizs 1989. 181-183.
- ¹⁹ Andrei Pippidi: i. m. 44.

ERNŐ GÁLL

THE ROMANIAN NATIONAL IDEOLOGY YESTERDAY AND TODAY

On the basis of a survey of the role and variants of Romanian nationalism rooted in Transylvania and using Transylvania as its main argument, the author analyses the 20th century history of modern Romanian national ideology. Although in different

periods of their careers the leading Romanian intellectuals (Iorga, Octavian Goga, Costa Foru, Lucian Blaga, Cezar Petrescu) were ready to enter into a dialogue with the Hungarians on the sources of conflicts between the two nations, in the inter-war period and the decades of communism the Romanian intellectual and political circles were predominated by national intolerance and hegemonism. The traumatic historical crises failed to prompt a profound self-examination in the Romanian thinkers: The national myths remained intact, the old images of the enemy were revived instead of a critical soul-searching. The continuity of the national ideology was uninterrupted after the Second World War, although the abolition of the Greek Catholic Church of Transylvania and the Romanian peculiarities of the one-party state caused a brief break. Ceausescu's over dimensioned Daco-roman cult resulted in a sort of historical nationalism, but nationalism against the minorities was also intensified. The nationalistic current of the Romanian national ideology has been further enhanced by the spread of demagogic populism after the political turn of 1989.

Kisebbségek a Közel-Keleten

Minorités au Proche-Orient. Dossier coordonné par Rochdy Alili et Paul Balta. Hommes & Migrations N° 1172-1173, janvier-février 1994.

A franciaországi vendégmunkásokat és családjukat segítő alap, a FAS (Fonds d'action sociale pour les travailleurs immigrés et leurs familles) támogatásával megjelenő *Hommes & Migrations* tematikus szám keretében mutatja be a közel-keleti kisebbségeket. A főszerkesztő Philippe Dewitte és a számot összeállító Rochdy Alili által közösen jegyzett bevezető cikk megállapítja, hogy a közel-keleti példán tisztán követhetjük mindenfajta etnikai vagy vallási kisebbség kialakulását, a többséghez való viszonyát. Az olvasó kénytelen lesz „újrágondolni a kisebbség fogalmát, melyet a franciák csökönnyösen visszautasítanak”. A migráció kérdését a gyarmatbirodalmak összeomlásával együtt kell vizsgálni. A közel-keleti bonyodalmakat nyomon követve megérthetjük a vándorlási folyamatok okait és a kisebbségek azt követő létrejöttét. Ez fordítva is történhet, amikor a kisebbséggel kapcsolatos feszültségek migrációs folyamatot idéznek elő. (Megjegyzendő, hogy sok száz éve letelepedett népcsoportokra is előszeretettel alkalmazza a hatalmon lévő többségi ideológia a sürgősen integrálandó bevándorolt fogalmát [lásd az ezeréves Kolozsvár szemben a kétezer éves Napocával], és a strasbourggi kisebbségi keretegyezménynek is vannak ilyen irányba mutató részei.) A szerzők felteszik a kérdést, hogy valóban kell-e máris kisebbségekkel számolni Európában, hogy létük nem fenyegeti-e az egy és oszthatatlan nemzetállamot. A Közel-Kelet példája nem sok jóval kecsegtet, és Franciaország „libanonizációjának” képét vetíti előre.

Georges Corm a közel-keleti kisebbségekkel kapcsolatos nyugati magatartást vizsgálva szembehelyezi azt az arab, illetve oszmán birodalmi toleranciával. A kisebbség fogalma ebbe a térségbe Nyugat-Európából került át a helyi keresztények és heterodox muzulmán szekták megkülönböztető jelölésére. Az európai nemzetállami modell általánossá válása kikezdte a közel-keleti társadalmak évszázados pluralista alapjait, a kisebbségek pedig nemzetközi és regionális viszályok tétjévé váltak. A két társadalmi modell közti átmenet konfliktusait a nyugati típusú demokrácia képtelen kezelni. Miután a Nyugat (és elsősorban Franciaország) több száz éven át az Ottomán Birodalom keresztényeinek védnökeként lépett föl, a 20. században ezt a törekvést helyettesíteni látszik a zsidó állam megteremtésére és megszilárdítására irányuló kizárólagos és egyhangúlag elfogadott nyugati politika. Mintha a Nyugat kisebbségvédelmének eredménytelenségét egy kisebbségi állam létrehozásával próbálná kompenzálni.

A következő cikk az iszlám vallás nagyobb áramlatainak teljességre törekvő bemutatását célozza, amelyben a közismert síita-szunnita kettősséget több tíz, a próféta halálától szinte napjainkig lejátszódott ki- és elszakadás tarkítja. A libanoni háború folytán jobban ismert drúzok mellett többek között olyan szektákról olvashatunk, mint az „ördögimádó” *jazidik*, akik úgy vélik, hogy amikor a Sátán nem volt hajlandó Ádámnak hódolni, az Istenimádás legmagasztosabb formáját valósította meg. A képet még az is tarkítja, hogy a jazidik kurd nemzetiségűek, és az angolok oldalán harcoltak a törökök ellen a 20. század folyamán. Az *imamitáknak* a síitákon belüli ága a 16. században Iránban alakult ki, s Azerbajdzsánban, Irakban, Bahreinben és Afganisztán néhány törzsében vannak többségben. A tizenkettedik eltűnt próféta újramegjelenését várják. Az imamitákon belül megkülönböztetik még a 19. században született baháizmust, melynek külön cikket szentelt a folyóirat. A migrációk szempontjából érdekes, hogy ezt a modernista, női-férfi egyenjogúságot és erőszakmentességet hirdető vallást önként vállalt vándorlással is terjesztik, és

híveinek többsége (95 százalékuk) ma már nem Irán területén él. (Amit persze elősegített a mindenkori iráni állam hátrányosan megkülönböztető politikája is, különösen az 1979-es iszlám forradalom óta.)

Több cikk foglalkozik a keleti keresztény kisebbségekkel. A Jézus személyéről és természetéről vallott eltérő felfogások hamar megosztják a kereszténység bölcsőjének tekinthető közel-keleti Egyházat. Az 1054-es Keleti Egyházzszakadás azután következik be, hogy a niceai Credót 1014-ben kiegészítik a nyugatiak. A keleti Egyház nem fogadja el a kitétel, miszerint a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is („filioque”) származik. A kölcsönös kiátkozásokat csak 1964-ben vonták vissza. A katolikusoktól a rítus szerint az ortodoxok a vízbemerítő kereszteléssel és a borba mártott áldozati ostyával különböznek. A házasság feloldható náluk, és többek között a gyóntatás is másképp zajlik. A kisebbségben élő közel-keleti ortodoxok egy részével a nyugatiaknak sikerült elfogadtatni Róma fennhatóságát, így például Szíriában és Libanonban 900 000 egyesült *maronita* él, akik az antiochiai szertartást követik, szemben 500 000 szintén Szíriában és Libanonban élő, bizánci rítusú egyesült *melhitával* (hogy csak a legnépesebb közösségeket említsük). Kevésbé ismert az Irakban élő 600 000 *kaldeus*, akik 1551 és 1778 között egyesültek Rómával, és a Krisztusban nemcsak két természetet, hanem két személyt is azonosító nesztoriánusoktól erednek. A Rómától elválasztott közel-keleti egyházak legnagyobbika a háromtól kilenc millió hívőt számláló monofizita *kopt* közösség, akikkel külön cikk is foglalkozik. Tizenkét milliós őslakosságként igázták le őket a muzulmánok a 7. században, és változó szerencsével illeszkedtek be az arab hódítók társadalmába. Az erősödő iszlám fundamentalizmus nyomán kialakult mai ellentmondásos helyzetük elsősorban az értelmiségi réteget kivándorlásra készíti. A libanoni keresztények újabban sokat veszítettek befolyásukból, és folyamatos kivándorlásuknak a vallási egyensúly megbomlása a következménye a muzulmánok javára. Szíriában politikai képviseletük egyáltalán nincs a lakosság 6-7 százalékát kitevő görög ortodox keresztényeknek, gazdasági szempontból azonban nem szenvednek megkülönböztetést. A szerző szerint Szaddam Husszein hatalomra jutásával az összesen egymilliónyi iraki kaldeus keresztény (az egyesültek és a Rómától különállók együtt) helyzete javult, iskoláik, templomaik újra megnyíltak, sőt a kaldeus patriarcha a nyugatiak megdöbbenésére irigylésre méltónak nevezte a keresztények helyzetét Irakban a többi arab országhoz viszonyítva. Ezzel szemben a jeruzsálemi kereszténység folyamatosan csökken, sem a muzulmánok, sem a zsidók nem rokonszenveznek velük.

Antoine Sfeir a monofizita örmény egyház híveinek számát 1 millióra teszi Ecsmiadzin központtal. (Hozzá kell tenni ehhez, hogy az 1979-es szovjet népszámlálás 4, 1 millió örményt számolt össze a Szovjetunió egész területén, az Örmény SZSZK területén pedig 2,7 milliót. Az ecsmiadzini katolikoszhoz tartozó híveket egyébként ma már nem lehet kisebbségnek tekinteni, hiszen a független Örményország fő államalkotó nemzetét képezik. A szóban forgó cikkek viszont elsősorban vallási kisebbségekkel foglalkoznak, így például egy széljegyzetet leszámítva nem szerepelnek a török határ mellett Észak-nyugat Iránban óriási tömegben élő azerik, akiknek nyelve alig tér el az oszmán töröktől.) Az örmény diaszpóráról Aida Boudjikianian ír, történeti áttekintést adva a (Franciaországban az elmúlt hónapokban ismét ádag történészi vita tárgyát képező) 1915-ös örmény népirtásról, mely etnikai alapon lehetetlenné tette egy örmény nemzetállam létrehozását a kelet-anatóliai területek bevonásával. (A sors iróniája, hogy a Kemal Atatürk által - a kurdok segítségével - örménytelenített Kelet-Anatólia ma a kurd nemzeti mozgalom komoly feszültséget okozó tűzfészke.) Ma Törökországon belül

Isztambulban találunk jelentős számú örményt, és 4500 örmény gyermek jár örmény iskolába, bár a nemzetiségek létét országhatárain belül el nem ismerő török politika sorozatos törvényekkel igyekszik az örmény nyelvet kiszorítani a tanításból. A katolikusokkal együtt összesen 45 örmény templom van Isztambulban, de nehéz őket észrevenni, mert kupoláik nincsenek és felújításukat a hatóságok szigorúan korlátozzák. Ennek a cikknek a szerzője is kiemeli az arab országok toleranciáját, jelen esetben Szíriáét, sőt „Szíria politikai-katonai jelenléte Libanonban” új erőt ad a szíriai és a libanoni örmények kapcsolatainak. Az iráni és libanoni örmények fogyatkoznak, de van esély fennmaradásukra.

Christiane More a kurdok mai helyzetét elemzi. Számukat 12-15 millióra teszi Törökországban, 6 millióra Iránban, 3,5-4 millióra Irakban, 800 ezerre Szíriában és 153 ezerre a volt Szovjetunió országaiban. A hegylakó nomád kurdok történelmében sok a fehér folt, az örményekhez hasonlóan nekik is csalatkozniuk kellett a sèvres-i békeszerződés ígéreteiben. A kurd nacionalizmus hármasszorításban manőverezik: Atatürk török nacionalizmusa, a nagy arab nemzet eszméje, és a jelenlegi iráni rezsimnek a nép fogalmát elutasító iszlám közösségi doktrínája között állnak a kurdok. Bár nyelvileg a perzsákhoz állnak közel, a többségükben szunnita kurdokat Irán az iszlám forradalom óta még inkább szorongatja, igaz ugyan, hogy az iraki kurdokat viszont támogatta Irán, az iráni-iraki háború során. A kurd nemzeti mozgalom pontos történetét olvashatjuk országokra lebontva. A szerző 500 ezerre becsüli a németországi török vendégmunkások között a kurdokat, akik ott (a Törökországban szigorúan betiltott) Kurd Munkáspárt [PKK] valódi központját szervezték meg. A Törökországból kivándorolt kurdok külön gondja a kettős identitásvesztés, mivel útlevelük alapján törökként kezelik őket a fogadó szervek, ők pedig sokszor csak török a török állam nyelvet. (Ez valószínűleg túlzás, mert kelet-anatóliai hegyi falvakban a kisgyermekek valóban sokszor nem értenek semmit törökül, a felnőtt férfiakra ez azonban nem áll.) A cikk figyelmeztetéssel zárul: bármennyire mitikusnak tűnik is a független Kurdisztán, a jugoszláv események óvatosságra intenek elhamarkodott ítéletekkel kapcsolatban.

A közel-keleti kisebbségek között utolsóként a palesztin diaszpórát mutatja be Jean-Paul Chagnollaud. Izrael állam létrejöttének feltétele a palesztin őslakók exodusza volt, akik a 20. század elején az akkori Palesztina lakosságának 90 százalékát képezték. Ma Izraelben (az elfoglalt területek nélkül) 750 ezer izraeli arab él, ami az őslakosságának kevesebb, mint 20 százalékát adja. A palesztin nép példáján láthatjuk a „saját hazában kisebbségbe kerülés” fájdalmas esetét. Külön vizsgálja Chagnollaud az Izraelben maradt (kifelé és befelé sokáig egyaránt elszigetelt), és az elüldözött (menekülttáborokba jutott) palesztinok sorsát. A cikk záró sora elgondolkodtató: az izraeli-palesztin megállapodási sorozat „meg fogja adni a palesztinok számára azt, amit mindig is oly mélyen reméltek: saját útlevelét, zászlót, államot, egyszóval egy, az egész világ által elismert hazát.” Úgy tűnik tehát, mégiscsak léteznek kiválasztott népek (palesztinok vagy krajnai szerbek), akik „őslakosi jogon” nemcsak anyanyelvi jogokért, netán területi autonómiáért könyöröghetnek, hanem saját államuk szeparatista megalapítását is elnézik nekik.

A tematikus összeállításon kívül a folyóiratszám Riva Kastoryano és Altay Manco a franciaországi, illetve a belgiumi törökök beilleszkedési módjait vizsgáló két cikkét is tartalmazza.

A Szemle rovat részben szintén a közel-keleti kisebbségek témájához kapcsolódik. Így Ariel Schweitzer az izraeli-arab ellentét izraeli tilmekben való megjelenítéseit elemzi. A '30-as és '40-es évek cionista propaganda-filmjeiből teljességgel hiányoznak a palesztinok, hacsak nem helyi egzotikus háttérként

szerepelnek. Az 1950-es évek mozifilmjei ezt az áramlatot folytatják, de itt az arabok már mint gonosz háborús ellenfelek jelennek meg, és nem ritkán volt náci katonák segítik őket.

Később a '60-as években az arabok két táborra szakadnak, a haladást igenlők üdvözlik a fejlődést biztosító zsidó telepések érkezését, míg a gonoszok elvetnek mindenfajta modernizációt. Uri Zohar 1964-ben forgatja az első kritikus szemléletű filmet, ahol az arabok zsidónak öltözve egy jelenet erejéig a jók oldalára állhatnak. A '70-es években egyre több Izrael palesztin-politikáját bíráló film készül, közülük be is tiltják Ram Levi Hirbat *Hizaa* című filmjét, amelyben a palesztin exoduszt erőszakos eseményként mutatják be. E film mintájára sorra születtek az izraeli-palesztin együttélést szorgalmazó filmek, melyeknek sokszor tragikus vége ugyanakkor a rendezők reményvesztettségét sugallja a konfliktus megoldását illetően. A libanoni háborút követő baloldali kiábrándultság együtt jár a politikai témák mellőzésével a'80-as években. Ekkor külföldön élő izraeli rendezők (Michel Khelifi, Amos Gitai, Eyal Sivan) folytatják a palesztin kérdés bemutatását. A tanulmány zárószavában Ariel Schwizer reméli, hogy a legújabb politikai fejleményeknek köszönhetően az izraeli filmrendezők az eddigieknél derűlátóbban újra e kényes témához mernek majd nyúlni.

Palágyi Tivadar

Etnikai kisebbségek a városban

A Várostörténészek Európai Szövetsége második konferenciáját 1994. szeptember 8. és 10. között Strasbourgban rendezte. A 12 szekció egyikét a szervezők az etnikai kérdésnek szentelték (Ethnic minorities in the city). A szekció előadásai nagy idő- és térkoordináták között mozogtak: az időben legkorábbi referátum a 15-16. századokkal foglalkozott, ugyanakkor több előadás homlokterében a két háború közti évtizedek álltak. Ami a témák térbeli szóródását illeti, Közép-, Dél- és Észak-Európát egyaránt érintették az egyes referátumokban.

Az olasz Stefano Zaggia azt a folyamatot mutatta be, ahogyan a velencei városállamban (Pádova, Verona, Vicenza, Treviso és Velence város) folyamatosan kialakult a zsidó gettó intézménye. A zsidók először a 14. század derekán és második felében jelentek meg nagyobb számban az említett településeken, ahol pénzkölcsönzéssel foglalkoztak. A bankári szerep nagy gazdasági súlyt kölcsönzött a velencei zsidóknak, akik és ennek a későbbiek szempontjából lesz jelentősége, a város gazdasági vérkeringésének térbeli központjaiban, a belvárosi negyedekben telepedtek meg. A zsidók lakóhelyi tömörülése ezekben az évtizedekben nem külső, diszkriminatív hatósági kényszer hatására, hanem a spontán gazdasági érdekeltség készítésére valósult meg. A kereskedelmi és banknegyedek, melynek lakói a hivatásszerűen e tevékenységből élő zsidók lettek, éppen olyan szakmai korporatív szegregációt képeztek, mint az egyéb kézműves lakóhelyi negyedek.

Gyökeresen változott a helyzet a 16. század kezdetétől: részben egyházi nyomásra, részben a Cambrai Liga elleni hadjárat negatív gazdasági következményei nyomán a velencei szenátus 1516-ban a zsidó gettó intézményének meghonosítása mellett döntött a városok zsidó lakosai számára egy egyértelműen elkülönített lakónegyedet kívánt kényszerlakhelyül kijelölni. Az intézmény jelentése kettős volt: egyrészt korlátozta a zsidók városi életlehetőségeit, másrészt legalizálta ottlétüket. A gettó azt is jelentette, hogy szigorúan szabályozták a falai között zajló életet és a külvilággal való kapcsolatát.

A velencei gettó vált kötelező modellt minden olasz város számára a század közepétől. A pápa több alkalommal is adott ki ilyen értelmű bullát. Az 1562. évi, a római zsidó negyed létesítéséről intézkedő bullában szerepelt elsőként a gettó kifejezés.

A zsidóüldözéssel is párosuló gettósítás mégsem volt gyors és könnyen végrehajtható feladat. Mivel az érintett városok rá voltak utalva a kereskedő és bankár zsidók gazdasági tevékenységére, kénytelenek voltak tekintetbe venni az ő szempontjaikat is. A gazdaságilag befolyásos velencei zsidóknak ugyanakkor döntő volt, hogy térbelileg ne szakadjanak el túlságosan a települések belvárosi magjától. A szenátusok és a zsidó közösségek között évtizedekre elhúzódó tárgyalások tétje éppen az, hogy ott és úgy alakíthatók-e ki a gettók, hogy mindkét fél igényeinek megfeleljenek.

A zsidó városi kisebbségekkel még további két előadó foglalkozott. A svéd Bertil Andersson Göteborg példáján mutatta be a kora újkori olasz modell fordítottját, azt, ahogyan a toleráns városi miliő gazdasági és közösségi prosperitást nyújt a zsidó kisebbségnek. Göteborgot 1775-ben *porto franco*-nak nyilvánították, vagyis minden beköltöző idegen előtt megnyitották. Ebben az időben Göteborg mellett csak a főváros, Stockholm és Norrköping engedte a zsidók betelepülését. 1786-tól megindult a zsidó közösség gyarapodása; 1865-ben több mint 400 főt számlált e közösség. Ezekben az évtizedekben a város gazdasági konjunktúrát élvezett, ami a zsidó kereskedők, pénzemberek számára is érvényesülési lehetőségeket teremtett. 1838-ban

a svéd kormány emancipálta a zsidókat, melyek legnagyobb városi hányada Göteborgban élt. A városban nem volt antiszemita atmoszféra és az asszimiláció is gyorsan haladt előre. Némileg más a helyzet a két háború között, midőn már nem a jogi emancipáció van napirenden, hanem a modern politikai antiszemitizmus időnként kormánypolitikává erősödő koráramlata szab feltételeket a zsidó közösségeknek és családoknak.

A legnépesebb vidéki magyar város, Debrecen zsidó társadalmát elemezve Timár Lajos bemutatta a főbb foglalkozási és státuscsoportokat, melyek a zsidó városi közösséget tagolták. Az 1930-ban a város népességének 8,4 százalékát, 1941-ben azonban már csak 7,3 százalékát tették ki, s főleg a status quo ante izraelita felekezetet alkotó jelentős városi zsidó népességnek mintegy a fele tartozott a kereskedelem és hitelélet szektorához, több mint a harmada az iparban dolgozott, vagy abból húzott jövedelmet, és valamivel kevesebb mint a harmada volt értelmiségi, fele részben orvos. Másként szólva ez azt jelenti, hogy e kisebbségben többségben voltak a képzett emberek: az iparban nagy a magántisztviselők aránya, a kifejezetten értelmiségi foglalkozásokat folytatók mellett ugyanakkor jelentős a vállalkozó réteg.

A civis város zsidósága különösen éles kontrasztban állt a város teljes társadalomszerkezetével: csak minden ötödik zsidónak volt valamilyen mezőgazdasági érdekeltsége, szinte teljesen hiányzott közülük az agrárproletariátus. Ebből, valamint a felerősödő antiszemitizmusból egyaránt következett, hogy Debrecen zsidó lakossága úgy igyekezett magát egzisztenciájában perspektivikusan biztosítani, hogy a szimbolikus tőke megszerzését ambicionálta; fiait nagy számban taníttatta. A zsidó kiskereskedők pl. sokkal nagyobb arányban iskolázták be gyermekeiket gimnáziumba, mint a keresztény népesség hasonló státuscsoportja. Vagy: az 1930-as évek elején, amikor semmilyen adminisztratív diszkrimináció nem volt érvényben, az orvostanhallgatóknak az egyharmada, a joghallgatóknak hozzávetőleg az egyharmada, s egészében a debreceni egyetem hallgatóinak az egyötöde (a teológiai kart nem számítva) zsidó származásúakból állott. A holocaust azután megpecsételte a város számban tekintélyes zsidó közösségének a sorsát, több mint a fele részük semmisült meg fizikai értelemben.

A szekció másik közép-európai témájú előadása, a pozsonyi Elena Mannová igen érdekes referátuma a multinacionális és az etnikai dominancia szempontjából fölöttébb dinamikus Pozsony példáján mutatta be a térségben elérhető tolerancia egyik megvalósulását. Tanulmánya a Regio e számában magyarul is olvasható.

A hazai nemzetiségek közül talán a németek a legasszimilánsabbak. Úgy tűnik, a német diaszpóra máshol szintén könnyen felszívódott a többségi társadalomba, kivált ha apró minoritást képezett. Erre adott példát a görög előadás, L. Sapounaki-Dracaki és Z. Demathas referátuma a görögországi bajor bevándorlók kapcsán. A 19. század elején függetlenné vált Görögország csekély nemzetiségi kisebbségének tekintélyes része került ki bajor katonák itt letelepülő csoportjaiból. A falusi és agrár görög társadalomban szükség mutatkozott olyan idegen bevándorlók letelepedésére, akik valamiféle modernizációs szerepet játszhattak. Ottó király az 1830-as években privilégiumokat biztosított német (bajor) telepeseknek, melynek részeként földet juttatott nekik. Az agrarizált és ugyanakkor a technikai gazdálkodási példamutató végett kivételezett helyzetbe kerülő kis bajor közösségek azonban nem állandósíthatták gazdasági előnyeiket, s vagy visszavándoroltak Bajorországba, vagy nyomtalanul felszívódtak a görög társadalomba. Ami érdekes: sem az iparosodáshoz, sem az urbanizációhoz nem járultak hozzá döntő vagy látható módon.

Ezzel szemben egy merőben városi bevándorló csoport adaptációját vizsgálta a francia Geneviève Massard-Guilbaud az 1920 és 1940 közötti francia városi

bevándorlás arab vonatkozásait tárgyalva. A korabeli szórványos felmérések adatait elemezve vázolta fel a bevándorlók földrajzi hátterét, a lyoni városi térben elfoglalt változó helyét, magát az etnikai szegregációt és a koherens szinten kimutatható mobilitás alakulását. A két háború között még nem tömeges algériai bevándorlásnak az egyik fő tanulsága, hogy nem hozott létre tartós francia városi arab népeiséget, hiszen nagy volt a visszavándorlás, és ugyanakkor csekély a felfelé irányuló mobilitás esélye.

A városi etnikai kisebbségek kérdése azért izgalmas, mert a modern urbanizáció kulcskérdéseivel összefüggő problémákat érinti különösen extrém példák tükrében. A nagyfokú bevándorlás és a városok gazdasági-társadalmi-kulturális átalakulása egyszerre jelent szinte mindenki számára adaptációs kihívást. Ez a kihívás különösen akut az etnikai másságát nemegyszer teherként, olykor viszont gazdasági előnyként magával cipelő bevándorló számára. Ismertek a szélső helyzetek: a jogi alárendeltséggel küszködő, vagy a politikai diszkriminációtól szenvedő, ám gazdaságilag vitális etnikai csoportok mellett, velük szemben nem kevésbé tanulságos a jogilag egyenrangú, ám gazdaságilag reménytelen kisebbségek problémavilága. Se szeri, se száma a változatoknak, a szinte laboratóriumszerű körülményeknek, amelyek egy-egy esettanulmány keretében módot nyújtanak az urbanizáció, modernizáció, etnicitás egymással bonyolult kapcsolatban álló folyamatainak jobb megértésére. Ezzel az élménnyel ajándékozott meg a strasbourg-i konferencia e szekciója is.

Gyáni Gábor

Nemzetiségek Szlovákiában

Národnosti na Slovensku. Összeállította Ľudovít Haraksim. Bratislava, Veda 1993. 161 p.

A tanulmánykötet kiadása módot ad a miénktől többé-kevésbé eltérő szemléletmódok megismerésére, a magyarországi kutatások eredményeivel való összevetésre. Ľudovít Haraksim az előszóban arról ír, hogy a szlovákiai nemzeti(ségi) kisebbségek múltjával és jelenével kapcsolatos kérdések megválaszolása hosszú időn át háttérbe szorult, holott ma is az összlakosság 15 százalékát alkotják, s lélekszámuk megközelíti a 850 ezret. Egyúttal arra is felhívja a figyelmünket, hogy a szlovákiai kisebbségekről beszélve ne csak a magyarokra és a ruszinokra (ukránokra) gondoljunk, hanem az olyan, már-már nem létezőnek tekintett minoritásokra is, mint a morva, a görög, a bulgár vagy a román. Haraksim nagyon fontosnak tartja, hogy a világ megismerje a szlovákiai nemzetiségek helyzetét, az általuk elért figyelemre méltó eredményeket, amelyekről a külföldi nem mindig rendelkezik helytálló információkkal. Másképpen szólva: rosszabbnak hiszi a szlovákiai kisebbségek helyzetét a valóságosnál.

Ez az érvelés bizonyára számos magyar olvasóban fölébreszti a gyanút, hogy a kisebbségek helyzetéről kialakult összkép szépítéséről lesz szó, ám mielőtt homlokunkat ráncolnánk, valljuk be magunknak: a határokon túli magyarság tekintetében Magyarországon is szép számmal terjedtek pontatlan és tendenciózus információk, megalapozatlan vélekedések, ajánlatos tehát elfogultság nélkül figyelni a szlovákiai és más országokból való kollégák megállapításaira.

Dušan Kováč, az SZTA Történettudományi Intézetének igazgatója *Nemzetiségi kisebbségek a bel- és a külpolitika útkeresztesződésén* című tanulmányában arra a magától értetődő, ám sokszor mégis figyelmen kívül hagyott momentumra mutat rá, hogy a kisebbségi kérdés jelentős részben pszichológiai kérdés. Már maga a kisebbség fogalma is lélektanilag negatív értékítéletet rejt magában, állapítja meg, s arra is felhívja a figyelmet, hogy nagyon nehéz valamennyi kisebbség számára egységes sémát kialakítani. Az első Csehszlovák Köztársaságot illetően az a véleménye, hogy a magyar és a német kisebbség külpolitikai akciók gyűjtőpontjába kerülve destabilizáló tényezővé vált az országon belül, de a velük szemben 1945 után alkalmazott megtorlások súlyos voltát sem vitatja. A béketábor nemzetiségi politikájáról szólva Kováč véleménye lesújtó: A kommunista ideológia mindig is nihilista módon viszonyult a nemzetiségi kérdéshez. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyar kisebbség a totalitárius rendszerben meg tudta őrizni önazonosságát, s képes volt bizonyos belső konszolidációra. A kisebbségi kérdés megoldásának kulcsát az igazi, önigazgató demokrácia létrejöttében látja.

Dagmar Čierna-Lantayová a *Nemzeti kisebbségek kérdése Csehszlovákia és Magyarország kapcsolataiban 1944-1948 között* című dolgozatában a külpolitikai mozzanatokra helyezi a hangsúlyt. Nagy figyelmet szentel az emigráns csehszlovák kormány lépéseinek, amelyek a kisebbségi kérdés megoldására irányultak. A szerző leszögezi, hogy a diszkriminatív eljárások jogosak voltak mindazokkal szemben, akiket a köztársaság, valamint a cseh és a szlovák nemzet elleni bűnökért ítétek el. A kollektív bűnösség elvének alkalmazását azonban - igaz visszafogottan - bírálja, s nem felejt el hangsúlyozni, hogy az áttelepítés a csehszlovákiai magyarságnak csupán 12-15 százalékát érintette.

Milan Krajčovič a *Szlovákia határai kialakulásának politikai történetéhez* című tanulmányával szerepel a kötetben. A határok előtörténetének felvázolásakor érthető

módon alapvető hangsúlyt kap a déli határvonal meghúzásának megindoklása: a szlovák törekvések jogosultságának és történetiségének megállapítása mellett azt is leszögezi, hogy az ország déli határa korántsem csak az etnikai elhatárolódás elve alapján született meg, hanem a stratégiai, politikai, gazdasági és egyéb aspektusok figyelembevételével. Krajčovič tanulmányából is kiderül, hogy a béketárgyalások folyamán voltak pillanatok, amikor úgy tűnt, hogy Magyarország számára kedvezőbb határvonal meghúzása is lehetséges. A magyar olvasót bizonyára meglepi a szerző véleménye, miszerint nem szereztük meg, amit megszerezhattünk volna, s etnikai szempontból azt is elvesztettük, amit nem kellett volna. (Krajčovič itt Nógrád megye déli részére gondol.) A kiterjedt kutatásokon alapuló, adat gazdag írás érdekes adalék a (cseh)szlovák-magyar kapcsolatok történetéhez, s ugyanez mondható el Ladislav Deák, *Magyarkisebbségi politika Csehszlovákiában München időszakaszában* címet viselő tanulmányáról, amely elsősorban magyarországi forrásanyag alapján a csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt tevékenységét veszi szemügyre, s nagy teret szentel a párt Henlein Szudétanémet Pártjával és Hlinka Szlovák Néppártjával kialakított kapcsolatainak. Megemlítendő, hogy a szerző méltányolja azt a józan magatartást, amelyről a csehszlovákiai magyarság a müncheni döntés születésének vészterhes napjaiban tett tanúbizonyságot.

Ludovít Haraksim egy kevésbé ismert problémakörnek szentelte a *Kelet-szlovákiai ruszinok nemzetiségi identitása* című írását. Nem elhanyagolható és bonyolult problémáról van szó, amit többek között az a tény jelez, hogy a ruszin nemzetiséget az ötvenes évek elején hivatalosan nem létezővé nyilvánították, s intenzív ukránosítás vette kezdetét. Haraksim a kérdés történelmi múltjának felvázolása után a ruszinok 1989 utáni egyenjogúsági törekvéseit veszi szemügyre, rámutatva ama a világban szokatlan és nem kívánatos jelenségre, hogy a ruszin-ukrán megoszlás és ellentét gyakran egyugyanazon családon belül jelentkezik: e két nemzetiséghez azonos etnikai eredetű, azonos nyelvű, azonos múlttal és történelmi tapasztalatokkal rendelkező emberek csatlakoznak. A kisebbségi kérdés voluntarista és teljesen elhibázott megoldása ezúttal is csak újabb sérelmekhez és meghasonláshoz vezetett.

Mi sem természetesebb, mint hogy közös történelmünk számos kérdését a Duna északi oldalán másképp közelítik meg, más következtetéseket vonnak le a múlt eseményeiből. Sokkal kevésbé természetes azonban, ha egy történész figyelmen kívül hagyja azt aényt, hogy az elnyomás és a jogfosztás elítélése tekintetében a magyar és a szlovák kollégák között mégiscsak létezik valamiféle konszenzus, s igazolhatatlan történelmi vétkek és mulasztások esetében egyik fél sem akarja a felelősséget kizárólag a másik nyakába varrni.

Kivételek persze mindig akadnak, s úgy tűnik, a meghaladottnak hitt nézetek is újra és újra támogatókra találnak. Ez esetben Emil Vrablic képviseli a negatív pólust, ugyanis a *Magyarországi szlovákok költözése Csehszlovákiába 1946 és 1948 között* című tanulmányában az áttelepülés és a lakosságcsere tényeit oly módon adja elő, hogy az olvasóban szemernyi kétség se maradjon: az 1945-1948 között történtekért Magyarországot és a csehszlovákiai magyarságot terheli a felelősség, míg Csehszlovákia eljárása jogszerű és teljességgel indokolt volt. Állításaiban a magyarok jogfosztását, kitelepítését és deportálását végrehajtó egykori politikusok, hivatalnokok érvelése éled újjá: véleménye szerint a lakosságcsere humánus kísérlet volt a csehszlovákiai magyar kisebbség problémájának rendezésére, mellyel meg akarták teremteni a két ország közötti jó szomszédi kapcsolatok feltételeit. A reszlovakizáció néven hírhedtté vált elnemetlenítési kísérlet Vrablic számára nem egyéb, mint a magyarok részéről a szlovákokat ért igazságtalanságok részleges helyrehozatala;

kizárólag olyan reszlovakizáltakról van tudomása, akik önként vissza akartak térni a szlovák nemzetközösségbe.

A magyarok Csehországba való deportálását is pozitívumnak lát(tat)ja, hiszen a cseh határvidéken jobbak (!) lettek életfeltételeik, mint amilyenek Dél-Szlovákiában voltak. A mérleg megvonásakor a szerző őszintén sajnálkozik amiatt, hogy a magyarság kitelepítését nem sikerült maradéktalanul megvalósítani. Őszinteségét dicséri, hogy leszögezi: nem Csehszlovákia hibájából.

Sona Gabzdilová *A szlovák nyelv oktatásának problémái a magyar tannyelvű iskolákban 1948 után* című dolgozatában olyan kérdést vesz szemügyre, amely ma sem került le a napirendről. A szerző érzelmi felhangok és sanda szándékok nélkül elemzi azt a semmiképp sem bagatellizálható problémát, amelyet a szlovák nyelv kötelező iskolai elsajátítása jelent.

Štefan Šutaj *A Dél-Akció* címet viselő dolgozatában a szlovákiai magyarság történetének egy kevésbé ismert, ám fölöttébb tanulságos fejezetéről ír. 1949 őszén előkészületek történtek az osztályszempontból nem megfelelő magyarok csehországi deportálására, de szervezési s egyéb hiányosságok miatt az akciót végül lefújták. (Az osztályharc természetesen fokozódó élességgel folyt tovább.) Šutaj bizonyos megfogalmazásait vitathatónak érezzük, de végső következtetésével bizvást egyetérthetünk: az akció a nemzetiségi, társadalmi és szociális problémák megoldásának abszurd módszerei közé tartozik, s a magyar lakossággal való manipulációt szolgálta.

Soňa Kovačevicová tanulmánya többet nyújt, mint amit a cím ígér: az *Adalék a szlovákiai zsidó hitközségek történelméhez és kultúrájához*; voltaképp e hitközségek múltjának rövid, ám minden lényeges momentumra kiterjedő és adat gazdag összefoglalása. A szerző szerint a zsidók jelenléte a mai Szlovákia területén az Árpád-kor óta folyamatosan dokumentálható. A szerző megemlíti történelmük legfontosabb eseményeit, szól települési megosztásukról és szociális összetételükről, foglalkozásaikról és műveltségük sajátosságairól. Több alfejezetet szentel művészeti emlékeiknek, s az olvasó ez alapján is rádöbbenhet, hogy a rendkívül gazdag kultúra építészeti és tárgyi emlékei mily nagy számban pusztultak el. Mégpedig korántsem csak a történelem viharaiiban: az elmúlt évtizedek szocialista kultúrpolitikája éppoly negatívan viszonyult hozzájuk, mint korábban az idegenkedő vagy ellenséges környezet. A tanulmányt a hajdani zsidó hitközségek kislexikonszerű felsorolása egészíti ki.

Semmi kétség, hézagpótló és hasznos kötetlet lettünk gazdagabbak, de a könyv egyúttal arra is figyelmeztet bennünket, hogy vitáink még lezáratlanok, és számos kérdés mindmáig válaszra vár. A foghíjak láttán bizonyos, hogy a téma kutatói a jövőben sem maradnak munka nélkül.

G. Kovács László

Felmorzsolódóban

Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok). Szerk. : Arday Lajos Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet, 1994. 199 p.

A horvátországi magyar népcsoportot bemutató, Arday Lajos által szerkesztett tanulmánykötet eredeti szándéka szerint e kevésbé ismert, határainkon túli magyar diaszpóra viszonylag teljes körű, történeti, néprajzi, s friss adatokra támaszkodó szociológiai és statisztikai kutatások segítségével megrajzolt portréját tárta volna az olvasó elé. Nem a szerzőkön múltott, hogy társadalomtudományi kutatásaik eredményei ma már csak a történeti szociológia részét képezik. Az 1989-et követő világtörténelmi jelentőségű változások, a kommunista rendszerek és a szovjet tömb összeomlása földcsuszamlás-szerű tragikus változáshoz vezetett az egykori Jugoszláviában. A versailles-i-trianoni békerendszer részeként mesterségesen létrehozott egységes dél-szláv állam alkotóelemeire hullott szét, amit megakadályozandó, a szerb vezetők háborút robbantottak ki 1991 nyarán. A Horvátország elleni szerb agresszió azonban nemcsak a horvátokat sújtotta, hanem az egész nem szerb nemzetiségű népességet.

Ez különösen tragikus, mondhatni végzetes következményekkel járt a horvátországi magyarság sorsára nézve. A baranyai háromszög és Kelet-Szlavónia magyar lakossága szétszórattott, ezeréves magyar falvak szűntek meg létezni. A több tízezres magyar kisebbségből ma a Horvátországi Magyarok Szövetségének becslése szerint csupán kb. hatezren maradtak horvát földön, szülőhelyükhöz közel. A többiek emigrációba kényszerültek. Visszatérésükre jelenleg nincs sok esély. Egyedüli reményt talán csak a történelmi tapasztalat adhat, miszerint e magyar népességet szétszórta annak idején a török és a tatár is, mégis a vész elmúltával egy részük mindig visszatérhetett, s felépíthette újból falvait.

A kötetben (eredetileg is) a történeti tanulmányok vannak többségben. A sort Arday Lajos nyitja meg a horvátországi magyarok vázlatos történetét bemutató tanulmányával. A mai Kelet-Szlavóniában és Dél-Baranyában a középkorban, de a 12-15. században szinte biztosan, a magyarság nem volt kisebbség, sőt, az akkor közvetlenül Magyarországhoz tartozó Valkó és Szerém vármegyékben, valamint Baranyában többséget alkotott. Noha már a 15-16. században az említett területeken a bevándorlások (a török előli menekülés) következtében megnőtt a délszláv (horvát, szerb) lakosság aránya, a magyarság kisebbséggé csak a török hódoltság és háborúk korában vált, de még a 17. század végi felszabadulást is megérték az őslakosság töredékei. Az újabb horvát és szerb, majd német betelepülők mellett a magyarság a 18. századtól kezdve már egyértelműen kisebbségi sorba került, s az említett vármegyék 1746-tól kezdve Szlavónia részét képezték.

A szlavóniai (1868-tól horvát-szlavónországi) magyar kisebbség létszáma a 19. század utolsó harmadában részben a magyar kormány által támogatott, s részben spontán betelepülések révén jelentősen meg növekedett. A horvátországi magyarság azonban ezekben az évtizedekben erősen megsínylette a magyar-horvát politikai küzdelmeket, mert mialatt Zágráb jogos érdekeit védelmezte a horvát-magyar kiegyezést ismételtelen megsértő budapesti politikával szemben, ugyanakkor erőteljes asszimilációs nyomást gyakorolt Horvát-szlavónország magyar ajkú lakosaira. A budapesti kormány és a kisebb-nagyobb mértékben támogatásukat élvező civil szervezetek (Julián Egyesület), illetve a 20. század elején lebonyolított ún. „Slavoniai actio” keretében végzett, magyar iskolák, újság stb. létesítését célzó tevékenység

átmenetileg lelassította a horvátországi magyarság asszimilációját, de 1918 után ezek a részeredmények az SZHSZ Királyságban megsemmisültek.

Fontos, és ezt a kötet valamennyi, a témával foglalkozó szerzője (Arday, Makkai Béla, Makkai Várkonyi Ildikó) kihangsúlyozza, hogy a Julián Egyesület és a „szlavóniai akció” közvetlenül a magyar kisebbség kulturális fejlődését kívánta szolgálni, írásaikból is kiderül azonban, hogy a magyar kormány és egyes civil szervezetek vezetői ezt csak eszköznek tekintették Horvátországgal szemben folytatott politikájukban. Hosszabb távon igenis nem tartották elképzelhetetlennek Kelet-Szlavónia „visszamagyarosítását”. E ténynek, s az egész 19. századi és 20. század eleji magyar-horvát viszony ismeretében lehet egyáltalán megérteni, hogy a horvát fél miért reagált oly dühödten a látszólag ártalmatlan iskolaalapításokra.

A horvátországi magyar kisebbség számos megpróbáltatáson ment keresztül a két Jugoszlávia fennállása idején, míg az 1991-es háború már pusztá létét is veszélybe sodorta. Az elmúlt háromnegyed évszázadban amúgy is nagyon felgyorsult asszimilálódásuk, amihez az anyaországi támogatás elmaradásán, s a sokszor ellenséges környezet hatásán túl jelentős mértékben hozzájárult az értelmiség szinte teljes hiánya, amit a Szlavóniai Magyar Újság már 1908-ban megfogalmazott: „*A szlavóniai magyarság társadalmi összetétele egyoldalú. Csaknem egészében parasztság.*” A középosztály, a megfelelő vezetőréteg hiánya egyébként a Trianon utáni Magyarország nemzeti kisebbségeire is nagyrészt jellemző volt, így például a hazai horvátság esetében is hasonló volt a helyzet.

Kósa László tanulmánya - *A szlavóniai magyar reformátusok egyházi és társadalmi állapota 1885-ben* - a szlavóniai magyarság őslakos csoportjának falvairól (Kórógy, Haraszi, Szentlászló, Magyarrétfalu) szól. Az ősi magyar falvak lakossága kivétel nélkül a reformáció hívévé szegődött a 16. században. Kósa egy 1885-ös püspöki egyházlátogatás dokumentumai alapján rajzol képet e falvak népességi mutatóiról, gazdasági helyzetéről, társadalmi viszonyairól, valláshoz fűződő viszonyáról, erkölcsi állapotáról. Érdekességként ki kell emelni, hogy minden elzártságuk ellenére ezekbe a falvakba is behatolt a korszellem, a laicizmus, a hagyományos vallásosság elhalványosodása, az egykézés stb. Nagyon fontos viszont a szerző megállapítása, hogy az elvallástalanodási folyamat nem befolyásolta e falvak lakóinak ragaszkodását magyarságukhoz. Az anyaország figyelme a vizsgált korszakban egyre inkább a telepés magyarság irányába fordult, némileg elhanyagolták az őshonos falvakat, ennek ellenére egészen napjainkig - a szerb agresszióig - megőrizték magyarságukat, ellentétben a mély gyökerek nélküli, könnyebben asszimilálódó telepésekkel.

A kötet következő két tanulmánya a „Slavoniai actio” (1904-1919) korszakába viszi el az olvasót. Makkai Béla *a Református magyar iskola és szeretetház - Vukovár (1904-19)* című tanulmányában egy kiválasztott intézmény sorsán keresztül sikeresen bemutatja a magyar iskolák alapításának és működésének nehézségeit a cseppet sem barátságos környezetben. A vukovári intézmény felekezeti, református iskola volt, így működési engedélyt könnyen kaphatott. Tanulóinak mindössze 20 százaléka volt azonban református, s bár a szerző nem közli, érdekes volna megvizsgálni, hogy a tanulók hány százaléka nem volt magyar anyanyelvű. A horvát tanügyi hatóságok ugyanis sokszor éppen amiatt támadták a magyar iskolákat, hogy nem magyar diákokat is felvéve a „magyarosítás” céljait szolgálják. A „Slavoniai actio” horvátországi magyar iskolaalapítási kezdeményezései kapcsán meg kell jegyezni, hogy Horvátország a magyarországi horvátok körében iskolaalapítási akció szervezésére nem is gondolhatott.

Makkai Béla és Makkai Várkonyi Ildikó tanulmánya, *A Szlavóniai Magyar Újság és a horvátországi magyarság (1908-1918)* bemutatja a Poliány Zoltán által szerkesztett kisebbségi hetilap történetét. Az eszéki magyar újság fontos szerepet töltött be a horvátországi magyarság életében, mérsékelt hangnemben írt - ellentétben a zágrábi és a budapesti lapok szélsőséges hangvételével -, s hasznos jogi és gazdasági tanácsokkal is ellátta a magyar kisebbséghez tartozókat. Az SZHSZ királyság megalakulása után azonban a lap megszűnt, akárcsak a korszakban alapított magyar iskolák többsége. Mind a lap, mind az iskolák szempontjából hátrányosnak mutatkozott, hogy létrehozásukban túlságosan is nagy szerepet játszott a korabeli magyar kormány, s hogy a SZÚM nem helyi kezdeményezésre jött létre. Mindez persze nem igazolja az SZHSZ hatóságok intoleráns magatartását.

A kötetben ezután két statisztikai tanulmány sorakozik. Bognár András végigkíséri Dél-Baranya etnikai összetételének változásait a középkortól 1991-ig - igen tarka képet kapunk -, míg Sebők László az egész horvátországi magyarság népességi mutatóinak tanulságos változásait mutatja be 1890-től 1991-ig, kisebb területi egységek, sőt települések szerinti lebontásban is. Sebők László külön figyelmet szentelt a magukat „jugoszláv” nemzetiségűnek valló magyarok problémájának.

Végül a kötet két utolsó tanulmánya a Magyarságkutató Csoport (később Intézet) és a zágrábi Migrációs és Kisebbségkutató Intézet 1987 és 1990 között a horvátországi magyarok és a magyarországi horvátok körében közösen végzett szociológiai felmérések alapján készült. Az adatlapok alapján Lábadi Károly teljes körű képet rajzolt a horvátországi magyarság 1990-es helyzetéről, a települések jellemzőiről, a helyi munkalehetőségekről, infrastrukturális adottságairól, iskolahálózatáról, vagyis mindarról, ami egy kisebbség helyben maradásához és egyben megmaradásához elengedhetetlenül szükséges, illetve melyeknek hiánya asszimilációs tényező. Sajnos, itt is el kell mondanunk, hogy e rendkívül fontos felmérés eredményei a legvitalisabb baranyai és kelet-szlavóniai magyarság esetében a háború és szétszórásuk miatt nem használhatók fel helyzetük esetleges javítására.

Más a helyzet az Arday Lajos által tárgyalt északnyugat-horvátországi magyar szórványok esetében, a szociológiai felmérések eredményeit ugyanis a szerző felhasználja, és ezek alapján tesz javaslatokat helyzetük javítására. A nagypiszanciai magyarok esetében sürgős intézkedések javulást hozhatnának, de én a szerzővel ellentétben nemigen bízom abban, hogy a sajátos horvát tudatú, de magyar anyanyelvű zsdálaiak magyar tudatát vissza lehetne állítani, ha ők maguk nem akarják.

A „Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből” több, mint hasznos információkat nyújtó könyv - az időközben bekövetkezett történelmi változások miatt kordokumentummá vált, mintegy utolsó fölvetellé az azóta nagyrészt szétszórott magyar kisebbségről.

Sokcsevits Dénes

Gáll Ernő: A nacionalizmus színeváltozásai. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó 1994. 216 p.

Régi témájáról új könyve jelent meg tavaly a kolozsvári egyetem tudós professzorának, a Korunk nyugalmazott főszerkesztőjének.

A kötet első fele *Történelmi, elméleti megközelítések és dilemmák* gyűjtőcím alatt négy nagyobb tanulmányt tartalmaz. Az első rögtön a nacionalizmus frissebb értelmezéseit térképezi fel, a második Rousseau és Herder nemzetfelfogásának térségünkbeli recepcióját tekinti át, a harmadik a dunai nacionalizmusoknak Jászi és Bibó írásaiban található elemzését, a negyedik a nemzettudat és a nacionalizmus viszonyát vizsgálja. E klasszikus, alapozó jellegű nagy tanulmányok, egyéb jelentős erényeik mellett, megint egyszer meggyőző módon tanúskodnak szerzőnknek már régóta számon tartott tudósi erősségeiről, itt kiváltképpen a kurrens szakirodalomban való tájékozottságáról. (Aki a szerzőtől a Harvard szakkönyvtárát kéri számon, előbb talán próbálja meg maga Kolozsvárról tartani a lépést.)

Nyolc további tanulmány *Nacionalizmus az ezredfordulón* ciklus-címmel egybefogva, a kötet másik felét (terjedelmileg is szinte pontosan a felét) tölti ki. Az olvasó itt szembesül közvetlenül azzal a megrendüléssel, amely tulajdonképpen az egész kötet ihletője. A történelem azon valóban gyalázatos firtoráról van szó, amely szégyenszemre megint egyszer rácaffolt a józan észre. A logikus következmény az lett volna, hogy a nacionalizmusokat végképp kompromittálni fogja az az eszközszerep, amit a totalitárius rendszerek szolgálatában mindenütt betöltöttek, hogy a bukott rendszert a szolgáltszeme is követi majd a sírba. Nem ez történt. Sőt: ha a diktatúra mégiscsak alárendelte a diszkrimináció, a xenofóbia érvényesülését valami államrezonfőle, váltakozó - húzd meg, ereszd meg - szükségletének, most úgy néz ki, hogy a gazdáját túlélő nacionalizmus, pórázáról elszabadulva, barbár módra, vadul, féktelenül anarchisztikusan dühöng. A második ciklus tanulmányai, e keserű tapasztalat nyomában vállalkoznak a nacionalizmusok századvégi színeváltozásainak számbavételére. Külön tanulmány foglalkozik a román nemzetállam vátrás-nagyromániás önpusztító kényszerképzeteivel, másik a „szétrobbant (szovjet) birodalom” perem-vidékén, a Kaukázusban pusztító konfliktusokkal, ismét másik a szintén szétrobbant Jugoszlávia balkáni fogantatású törzsi háborúival. Tanulmány járja körül a holocaust utáni, zsidók nélküli antiszemizmusok abszurditását és így tovább.

Gáll Ernő új könyve tanulságos antológiája a nacionalizmusok hagyományos és újabb formáinak. Mostantól fogva hasznos kézikönyve, mind a témával foglalkozó szakmabelieknek, mind a téma iránt érdeklődő laikusoknak. Adatai, elemzései, elméleti általánosításai inspirálóak. Azok számára is, akiket a könyv egyik vagy másik passzusa vitára készítetne, vagy akik hiányzó témákat kérnének számon a szerzőtől. Ez utóbbiak közé magam is feliratkozom két megjegyzés erejéig.

Az egyik nemzet és nacionalizmus viszonyának a könyvben nem tisztázott kérdése. Egy eléggé elterjedt felfogás szerint a (fogalmilag tisztázott) nemzet társadalomontológiai ténye előfeltétele annak az ideológiai képződménynek, amit a nacionalizmus terminusával jelölünk. De elgondolható az a tétel is, miszerint a nacionalizmus szervezi nemzeté az adott társadalmat. És szembe fordítható e kettővel nemzet és nacionalizmus azonos súlyú és jelentőségű, egyidejű kölcsönhatásának, kölcsönös egymást determináltságának a harmadik tétele is. Két dolog nem lehetséges ebben a vonatkozásban. Nem azonosítható a nemzet a nacionalizmussal, mintha egyazon fogalom két szinonim terminusáról lenne csupán szó. És nem szakítható el a kettő egymástól, nem lehetséges a nacionalizmus kielégítő értelmezése a nemzet

mibenlétének figyelembevétele nélkül. Nemzet és nacionalizmus viszonyának tisztázása azonban feltételezi az olvasó beavatását abba is, hogy mit ért a szerző nemzeten. E helyett csak egy meghatározatlan nemzetképzet ködlik fel a szövegből. Az olvasó bizonytalanságban hagyását e kérdésben csak fokozza az, hogy a különböző tanulmányokból felhasznált dokumentáció a legkülönbözőbb szerzőktől főlösen tartalmaz olyan idézeteket, amelyekből könnyen kikövetkeztethető az idézett szerzők sokszor egymással is felelő nemzetkonceptiója. Csak aki idézi ezeket a szerzőket, az hallgatja el a maga ide vágó felfogását. Ezt a körülményt nem a kötet erősségei között tartom számon.

A másik megjegyzésem. E könyv olvasóinak nagyobbik fele nem szakszociológusokból, hanem művelt-művelődő, érdeklődő laikusokból rekrutálódik. Az olvasók e kategóriájával szemben fokozott a felelősségünk, mert valami nagyon megtévesztheti őket. Ez az olvasó tudja, és jól tudja, hogy a racionális megismerés sarkköve az általánosítás és elvonatkoztatás útján való fogalomalkotás, és e fogalmak összekapcsolása, osztályozása, a velük való gondolati munka. Ebből viszont egy, esetünkre vonatkozó hibás következtetés is kínálkozik, hogy ugyanis minél messzebb jutunk a gondolati általánosítás, kategorizálás, osztályozás útján, annál mélyebb, teljesebb, hitelesebb az így megszerzett ismeret. Ez viszont esetünkben, amikor is a megismerés tárgya a társadalmi jelenség, így nem érvényes.

Míthogy a társadalmi jelenség a történelem produktuma, a történelem pedig rendkívül sok, régióként is változó tényezők sokféleképpen szerveződő konkrét folyamata. Az ily folyamat produkálta, éppen konkrétságában sajátos társadalmi jelenség megismeréséhez az általános ismeret, a típusok szerinti elvont osztályozás csak a legtágabb értelemben vett tájékozódáshoz nyújt támpontot. Ezzel szemben minél körülhatároltabb - térben és időben - a vizsgálat tárgya, annál konkrétebb, következőképpen annál igazabb, gyakorlatilag annál használhatóbb az ismeret, amely így nyerhető róla. Áll ez a nacionalizmusra is, amely úgy általános attribútuma a nemzetekbe szerveződő modern polgári társadalmaknak, hogy minden régióknak a sajátos konkrét történelme keveri ki a maga nacionalizmusának a sajátos vonásait. A történetiség e konkrétum-igénye elhalványul a kötet tanulmányaiban. Különösen áll ez, az alaphangot leütő első nagy tanulmányra. E tanulmány arra vállalkozik, hogy nyugati szerzők tucatjának nacionalizmus-rendszerezését ismertesse. E szerzők túlnyomó többségét azonban, rendszerező törekvések során alig érdeklik a konkrét idő- és térbeli összefüggések, sokkal inkább a nacionalizmusok morfológiai változatainak logikai általánosító szempontok szerinti osztályozása.

Az ilyen kategorizálások, attól, hogy önmagukban eléggé sterilek, korántsem bizonyulnak haszontalanoknak, amennyiben kiegészítik és nem kiszorítják az ennél fontosabb történelmi szemléletet, s az abból következő konkrétság módszertani igényét. Azt például, hogy nálunk - mondjuk a Baltikumtól a Balkánig terjedő nagy térségben - másként keverte ki, a maga mintakövető, ám mégis sajátos, régióspecifikus nacionalizmusait a két hatalmi tömb (orosz és német) malomköve közé szorított kis népek egészen más történelme, mint például a sovén arroganciája okán semmivel sem kevésbé ellenszenves francia nacionalizmust, a kétszáz éves gloire-dölyföt utóbb revans dühvel tetéző Szajna-parti hagyomány.

Ám Gáll Ernő új könyvét elsősorban mégiscsak a már méltatott tartalma minősíti, és csak ezután, másodsorban az, ami kimaradt belőle.

Keményfi Róbert: Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1994. 161 p. (Folklór és Etnográfia 84.)

Keményfi Róbert 1991-1993 között Várasfenesen (Finis, Románia) és Körösszakálon (Sacal, Magyarország) végzett kutatásait összegzi e munkájában, amely részét képezte annak a „Mi és Ők” című, interetnikus kapcsolatok vizsgálatával foglalkozó programnak, amit magyarok és románok közösen, a határ mindkét oldalán, 2-2 vegyes etnikumú községben folytattak. Sajnos nem derül ki, hogy a vizsgálatoknak milyen más eredményei születtek, a többi kutató milyen szempontok szerint, mely tudományok képviselőiként közelített a problémához pedig a szerző „etno-kultúrgeográfiai” vizsgálatának értelmezésében, tudományok közti elhelyezésében akár ez is segíthetett volna.

A szerző érdeklődésének középpontjában a két falu természetföldrajzi hátterének, etnikai, demográfiai, felekezeti, oktatási, település szerkezeti, közigazgatási változásainak bemutatása áll, valamint az, hogy e változások mögött milyen kulturális folyamatok húzódtak, húzódnak meg, s ezeknek milyen hatása van a ma ott élők identitás-tudatára. Így feladatául tűzi ki a kultúrgeográfia szempontjai alapján nyert kép etnográfia segítségével történő értelmezését; komplex kultúrtájkutatást.

Kutatása „konkrét hely meghatározásához”, a címben is megfogalmazott „interdiszciplinaritásához”, logikus, bár olykor kissé nagyvonalú, elsősorban német kutatásokra hivatkozó tudománytörténeti, módszertani áttekintést és magyarázatot ad Keményfi Róbert. A német szakirodalomból például Eugen Wirth és Thomas Gunzelman nyomán átvett kultúrgeográfia fogalmát, melynek fontos kutatási területe az etnikai térstruktúrák, nyelv szigetek vizsgálata, a lassan megújuló hazai társadalomföldrajz szinonimájaként használja, utalva így a magyar emberföldrajzi, település-földrajzi előzményekre, melyek a némethez hasonlóan, szoros kapcsolatban álltak az etnográfiával. A szerző saját munkája szempontjából a kultúrgeográfia földrajzi szemléletét, az emberi jelenlét térbeli rendjének vizsgálatát és az indukció módszerét emeli ki; míg az etnográfia jellemző vonásának a kultúra belső struktúrája, történeti változására vonatkozó vizsgálatait és a terepen végzett „tapasztalati adatnyerési módszert” tekinti. Itt az európai etnológia képviselőire hivatkozva a kulturális folyamatok feltárását központba helyező európai etnológiával felelteti meg az etnográfiát, de megjegyzi, hogy „itthon az etnográfia kifejezést nem ebben az értelemben használjuk”.

Felfogása szerint mindkét tudomány számára a források nagyjából azonosak: népszámlálások, összeírások, anyakönyvek, egészségügyi statisztikák, nemzetiségi térképek stb., de az interjúkat, a „személyes megfigyeléseket” inkább az etnográfia használja. Úgy látja, lényeges különbség a kérdések megfogalmazásában van, az etnográfia a „közösségekben lezajlott kulturális változásokra”, a kultúrgeográfia inkább a „tér és időstruktúrák mérhető változásaira” kérdez rá. Arra, hogy e szempontok a valóságban kevésbé választhatók szét, szerencsére a szerző is felhívja figyelmünket, s a továbbiakban ő is elsősorban arra összpontosít, hogy a tapasztalt identitásbeli különbségek magyarázatát az általa feltárt forrásokban megjelje.

A tanulmány három fejezetre oszlik. 1. Várasfenes elemzése; 2. Körösszakál elemzése; 3. Összegzés a két esettanulmány alapján, melyben rámutat a két falu etnikai szerkezetében tapasztalható különbségekre és létrejöttüknek okaira.

Mindhárom fejezet nagyjából azonos szempontok szerint épül föl. (1) Először a falvak természetföldrajzi adottságait, azok változásait veszi számba, kiemelve az egyes jelenségekre épülő speciális tevékenységeket, majd (2) az adott területek közigazgatási helyzetét vázolja a kezdetektől egészen napjainkig. Ezek után (3-4) a települések történetét tekinti át, különös figyelmet fordítva a különböző etnikumokra vonatkozó feljegyzésekre, így a román betelepülésekre, betelepítésekre. A 4-5. pontban a falvak etnikai összetételére vonatkozó adatokat: összeírásokat, adójegyzékeket, népszámlálásokat, egyházi anyakönyveket, lakossági becsléseket stb. elemez és értelmez (5-6), egy részüket térképen is megjeleníti; elkészíti például Fenes és Szakál családokra, „nemzetségekre”, házakra lebontott etnikai térképét. Külön pontban (6-7) tekinti át a falvak felekezeteinek történetét, híveik számának változásait, s ennek okait, az egyházak közösségformáló, összetartó szerepét. Leírja továbbá (7-8) a helyi anyanyelvi oktatás 20. századi történetét, valamint (8-9) a lakónépesség 20. századi demográfiai összetételét, nemzetiség és kor szerinti megoszlását.

Az egyes esettanulmányok végén Keményfi Róbert látványos modellel érzékelteti az etnikai összetételre vonatkozó, más-más korú és „szerkesztésű” adatsorok, „képek” és a „valóság” közti különbségeket. Az egyes „képeket” pénzérmeként jeleníti meg, melyek a szintén pénzérmével jelölt valóságot és egymást különböző mértékben fedik le. A valósággal való egyezés alapján a következő sorrend állítható fel: legalul a valóság, melyet nagyjából fed a szerző által különféle adatsorokból és „vallomásokból” kialakított kép. A következő érme az egyházaké, a maguk pontos nyilvántartásaival, ez azonban a szerző érméjét nem fedi teljesen s még kevésbé a valóságét. Ez után következik a lakosság tudati képe, mely az előzőnél is kisebb szeletét fedi a valóságnak, s így arányosan elcsúszik a többi érméhez képest. A ferde tornyot a hivatalos kép, Fenes esetében 1992 előtt készült adatsorokat szimbolizáló érme zárja, mely a valóságnak csak egész kicsiny részével egyezik. Körösszakál esetében a torony picit módosul. Az egyházak képe és a lakosság azon képe, amit az egyes családokra való rákérdezéssel kapunk fedik, míg a lakossági becsléssel kapott képpel nem fedik egymást, mivel az etnikum meghatározásának kritériumai a szerző tapasztalatai szerint mára teljesen bizonytalanok lettek. Az öregek emlékezetében is az etnikum meghatározása szempontjából az egyedüli biztos pontot a vallás jelentette.

A két település lakóinak identitásbeli különbségeit - amit az egymásra vetített adatsorok is sugallnak - Keményfi Róbert a következőképpen fogalmazza meg. Várasfenesen valóban él a magyar nyelvű kisebbségi kultúra, itt „klasszikus értelmű”, vegyes etnicitásról beszélhetünk, míg Körösszakálon ma már csak a román nyelvet is használó közösség, román nyelvű kulturális elemek és multireligiozitás létezik. Állításait a feltárt források, folyamatok, személyes megfigyelései, etnikai kérdésekkel foglalkozó szakirodalom alapján a következőkkel indokolja.

1. A 12. század óta a román-magyar nyelvhatár fokozatosan nyugatra tolódott, így Körösszakál a 20. századra zömmel román népességű lett, Várasfenes pedig a román tömbben szigetszerűen megmaradt „magyar faluként”. Mindkettő vékony „etnikai hídon” tartotta a kapcsolatot saját „anyaterületével” egészen a trianoni döntésig. Az új határ azzal, hogy főleg magyar nyelvterületen húzódik, a fenesi magyarok kulturális háttérét jobban meghagyta, azonban a szakáliakat teljesen elszakította a bihari románságtól, a közigazgatási átszervezések pedig korábbi

városközpontjuktól (Biharkeresztéstől), így etnika és gazdasági peremhelyzetbe szorultak. A szakáli románoknak kulturális háttérrel biztosítható magyarországi románok száma oly kicsi, hogy nehéz nemzetiségi kultúrájukat (endogámia, nyelv, anyanyelvi felekezeti élet, szokások stb.), önazonosságukat hosszabb távon megőrizni.

2. Mindkét település eredetileg magyar lakosságú volt. A fenesi magyarságot román gyűrű vágta el saját kultúrvidékétől, míg a szakáli románság kultúrvidékétől való távolra kerülését a telepítés okozta. A hasonló kutatások szerint a saját kultúrkörüket elhagyók tulajdonképpen „vállalják” az asszimilációt, míg a helyben maradt, nemzetiségi szigetté váló falvak általában jobban megőrzik identitásukat.

3. Várasfenesen a románok betelepülésük óta a magyaroktól külön tömbben élnek, azonban a törökdülés során teljesen kipusztult Körösszakálra magyarok és románok egyszerre érkeztek, s azóta is vegyesen, nem etnikailag elkülönülve lakják a települést.

4. Várasfenesen a nemzetiségi hovatartozás eleinte nem csak nyelvi, hanem életmódbeli különbséget is jelentett, hisz a fakitermelésből, pásztorkodásból élő románok földműves magyarok közé települtek. Ezzel szemben valószínűleg a Körösszakálra telepített románok és magyarok egyaránt értettek a földműveléshez, ami szintén a keveredésre adhatott okot.

5. Fenesen a számarányaiban nagyobb magyarság körében kiterjedtebbek a helybeli rokoni kötelékek (89 különböző román, 69 különböző magyar család), endogám házasságokkal nagy „nemzetségek” alakultak ki, míg sok román család rokoni szálak nélkül települt be. Szakálon 2 román, 2 magyar „nemzetség” található. Vegyesházasságok mindkét településen előfordulnak, Körösszakálon a problémát csak a vallás különbsége okozza, Várasfenesen azonban a felekezeti különbségen túl, a magyar közösség megvetésével számolnia kell a román társat választó magyarnak.

6. A szerző nagyon fontosnak tartja a vallásnak a nemzetiségi elkülönülésben betöltött szerepét. Várasfenesen tapasztalatai szerint az ortodox egyház hívei csak románok, míg a reformátusok csak magyarok. Az egyháznak nagy közösség összetartó és kultúramegtartó ereje van, azonban Körösszakálon bomló vallási közösségekről beszélhetünk. A románság görögkeleti egyháza nyelv és kultúramegtartó képességét lényegében elvesztette - a folyamatos nyelvvesztés miatt a szertartások román szövegét nem értették a hívek, a baptista *egyház* emberközpontúsága csábítóbb -, a magyar nyelvű ortodox vallás mégis konzervált bizonyos nemzetiségi hovatartozás-tudatot, de elsősorban az idősek körében, amiből az egykori etnikai megoszlás számarányaira következtetni lehet.

7. A nyelvoktatás hiányát Fenesen pótolja a hétköznapi, otthoni magyar nyelvhasználat, a református egyház; Szakálon azonban az ortodox egyház is inkább magyar nyelvű, s már nem minden „román” családban román az anyanyelvként továbbadott nyelv.

8. A szerző az identitástudatok különbségének jeleként értékeli azt is, hogy míg Körösszakálon komoly nemzetiségi ellentétek nem voltak, egyéni- és csoportfélelem nem alakult ki, addig Várasfenesen a 20. század második felére a békés felszín alatt elfojtott, olykor tettelegességgig fajuló konfliktusok alakultak ki. A magyarságban veszélyeztetettségi érzés alakult ki, amely szintén fokozza az elkülönülést.

9. A fenesi magyarok magyarságukat minden eszközzel megőrizendő értéknek tekintik, a szakáli románok az élet minden területén a magyar kultúra befogadói, román identitásukat nem fogják föl tudatosan.

A szerző által megrajzolt kép a kisebbségi helyzetben lévő románok fokozatos asszimilációját, és az ugyancsak kisebbségi helyzetben lévő magyarok kultúramegtartó erejét mutatja. Keményfi Róbertnek a rendelkezésére álló források alapos, kritikai elemzésével sikerült e kisebbségek kultúrájában lezajló változások néhány fontos jellemzőjére, okaira rámutatni.

Kérdés marad azonban, hogy a román kutatók és kisebbségben élők hogyan látják e változásokat.

Szövényi Katalin

Orsós Anna: Beás nyelvkönyv kezdőknek - Pă lyimbă băjásilor. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1994. 201 p.

A magyarországi cigányságról szóló irodalom ismét nagyon fontos munkával gazdagodott. Orsós Anna beás nyelvkönyvet állított össze a beásul tanulni vágyók számára. A nyelvkönyv ismertetése előtt fontosnak tartom, hogy a hazai kisebbségek e nem eléggé közismert csoportjáról írjak pár sort.

A Magyarországon élő cigányok azon kisebb csoportját nevezzük beásoknak, akiknek életmódja és nyelve gyökeresen eltér a cigányság több csoportjától. Hagyományos foglalkozásuk a teknővájás és egyéb fafaragó munkák, nyelvük pedig egy archaikus bászai román nyelvjárás. Számuk megközelítőleg 30-40 ezerre tehető. Többségük Baranya megyei falvakban, kisebb részük Tolnában, Zalában és Somogyban él. Századunkban a beások többsége jobban és gyakrabban beszéli a magyar nyelvet, mint saját anyanyelvét. Közösségük tehát a nyelvcsere folyamatát éli át. A beások életmódjáról, hagyományairól és nyelvéről még kevés könyv, tanulmány jelent meg. Ezek közül kiemelném Papp Gyula munkáját, amely a beások nyelvjárását írja le (*A beás cigányok román nyelvjárása. Beás-magyar szótár. In: Tanulmányok a cigány gyermek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból. V-VI. Pécs, 1982.*). Ugyancsak nyelvészeti szempontból fontos Réger Zita munkássága, aki a cigányság nyelvhasználatáról és nyelvi szocializációjáról szólva említést tesz a beások nyelvi helyzetéről is (*Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 1987. III. szám, 31-87. és 1988. IV. szám, 155-178.*). Mindenképpen meg kell említeni Kovalcsik Katalin beás iskolai énekeskönyvét, amelyben a beások táncdallamai, lassú, lírai dalai és karácsonyi énekeik szép darabjai kerültek egy kötetbe (*Florilyé dă primăvără - Tavaszi virágok. Budapest, Fii cu noi, 1992.*). Az énekeskönyvnek elkészült már a második, bővített kiadása is, a beás gyermekek nagy örömeire, sokkal szebb kivitelben és hangkazettával ellátva (*Florilyé dă primăvără - Tavaszi virágok I-II. Pécs, Gandhi Alapítvány (Fii cu noi, 1994.*). Figyelmet érdemel továbbá Kovalcsik Katalin és Orsós Anna mesegyűjteménye, amely három Baranya megyei faluban végzett gyűjtés eredményeként jelent meg és tizenkét mesét tartalmaz. Címe: *Fátá ku păru dă ar - Az aranyhajú lány* Beás cigány iskolai népmesegyűjtemény. Pécs, Gandhi Alapítvány /Fii cu noi, 1994.

Orsós Anna, a beás nyelvkönyv szerzője maga is tagja a közösségnek és tanárként oktatja a beások nyelvjárását. Anyanyelvi ismeretei és oktatási tapasztalatai segítették e munka létrejöttét. Egyediségét az adja, hogy nem egy nyelv (a román) sztenderd változatának megtanulásához nyújt segítséget, hanem a regionális változat elsajátításához készült.

Egy írásbeliség nélküli nyelvjárásról nem könnyű nyelvkönyvet írni. A legelső nehézség az, hogy milyen írásjelekkel adja vissza a szerző a nyelvváltozat hangjait. Orsós Anna a Kovalcsik Katalin énekeskönyvében is alkalmazott írásrendszert használja nyelvkönyvében, amely többségében a magyar ábécé betűire épül (kivételt képeznek ez alól az *ä* és az *î* betűk). Az írásrendszer kidolgozója azért választotta ezt a megoldást, hogy a csak magyarul olvasni tudóknak ne jelentsen nehézséget egy új ábécé elsajátítása (vö. Kovalcsik 1992. i.m. 8.).

Orsós Anna nyelvkönyve fontos és értékes munka. A nyelvkönyvek módszerét követve a szerző leckékre bontja az anyagot. A húsz lecke felépítése is hagyományos. Egy beás nyelvű párbeszéddel kezdődik, ezt követi a dialógusban előforduló kifejezések magyar fordítása. A kifejezés és magyar megfelelője után a szerző esetenként röviden megemlíti a kifejezés nyelvhasználatbeli szerepét és jellegzetességeit (például „népmesékben gyakori kifejezés” [97. l.] vagy „csak akkor használjuk, ha tészta-félék sütéséről van szó, húsoknál: frizsjé” [114. l.]). Ezek a részek emelik a nyelv-könyv értékét. A leckék párbeszédeinek új szavai és magyar megfelelői után következik a nyelvtani rész, amely egy kezdők részére írt nyelvkönyvnek megfelelően világos és egyszerű. A leckék végét a gyakorlatok zárják, melyek a nyelvtani blokk elsajátítása után könnyen megoldhatók. Mindamelllett a nyelvkönyv utolsó részében megtalálható a feladatok megoldása is. A leckék hossza, igen helyesen, óráról-óra-ra növekszik, bár ezek, a nyelvtani anyag nagyságához képest, így is túl rövideknek tűnnek. Hasonlóképpen túlságosan rövidek a fordítási gyakorlatok is.

Nem tudom, készült-e a nyelvkönyvhöz hangkazetta is. Ha nem, célszerű lenne ennek pótlása, mert ez esetben az iskolán és nyelvtanfolyamon kívüliek beás nyelv-tanulása is könnyebbé válna.

Befejezésként is szeretném hangsúlyozni, hogy Orsós Anna munkája nagyon dicséretes. Remélem nyelvkönyve számos beásul nem tudó gyermek és fiatal nyelv-tanulását fogja elősegíteni.

Borbély Anna

E. C. Suttner: Katolikus egyház a Szovjetunióban. Pannonhalma, Bencés Kiadó,1994.

Sokaknak a könyv címe is izgalmasan hangzik: azoknak, akik szeretik a tabukat, mert az egyház sorsa a Szovjetunióban még nem is oly rég tabu volt.

E. C. Suttner könyve olyan korszakkal foglalkozik, amelyben, ki rövidebben ki hosszabban, de mindannyian éltünk, és amely éppen mert sok volt benne a tabu, mindannyiunk számára ismeretlen. Olyan emberekről szól, akiket minden keresztény testvérének tart, és akikről mégis keveset tudunk. A szovjet birodalom keresztényeivel ugyanis többszörösen veszélyes volt foglalkozni. Nemcsak a mindenkori szovjet titkos szolgálat árgus szemei figyelték azt (s tették el olykor láb alól), aki ebbe a kérdésbe ütötte az orrát, de szembe kellett néznie azzal is, hogy könnyen rossz döntéseket hozhat. Aki konspirált, vagy arra biztatta a Vatikánt, hogy keményen lépjen fel a szovjet hatalommal, az az ott élőket kockáztatta; aki nem került meg a hivatalos vonalat, s hajlandó volt kompromisszumot kötni a szovjetekkel, az azt az érzést keltette, hogy semmibe veszi az ott élők szenvedését.

Suttner írása, ami Somorjai Ádám és Zombori István szerkesztésében jelent meg, bemutatja ezt a dilemmát, de úgy, hogy nem foglal benne állást. És ugyanígy

állásfoglalás nélkül ismerteti a szovjet birodalom keresztényeit megosztó másik, máig is élő nagy kérdését: a keleti és a nyugati keresztények egymáshoz való viszonyát; illetve ennek részeként a megszüntetett görög-katolikus egyház sorsát. Mindez persze nem jelenti, hogy a szerző semmiről se merné kinyilvánítani véleményét. Csak ott tartózkodik, ahol egy kívülállónak a vitás ügyekben mindkét fél helyzetébe bele kell élnie magát. Ami a kommunista diktatúrát, a keresztényüldözést vagy az elvtelen kompromisszumokat illeti, azokat világosan elítéli. Igyekszik a forrásokat is kritikusan kezelni: a rövid könyv viszonylag hosszú oldalakat szentel a kor egy-egy fontos dokumentumának (ilyen például Alekszij pátriárka állítólagos pásztorlevele 1946-ban). Ez éppúgy a leírtak hitelességét bizonyítja, mint az igen gazdag és önmagukban is érdekes tételeket tartalmazó jegyzetanyag.

Minthogy igen nagy mind a tér, mind az időszak, amit a könyv átfog, szerkezetében egyszerre érvényesül kronologikus és területi beosztás. Korszakról korszakra haladunk a cári Oroszországtól a legújabb idők, azaz a peresztrojka felé. Egy korszakon belül azonban régióként ismerjük meg az egyház (viszontagságos) életét. Az egymástól messze eső vidékeken más-más hagyományokkal találta szemben magát a "keresztény világnézet" ellen harcoló szovjet államvezetés. Az egyházpolitika korszakonként is különbözött, aszerint, hogy a hatalom éppen mennyire érezte magát érdekeltnek a hívők megnyerésében. Így például a krónikás a második világháború idején némi enyhülést vél felfedezni.

A két háború közti időszakra vonatkozóan a szerző figyelmet fordít azokra a területekre is, amelyeket csak a háború után csatoltak a Szovjetunióhoz. E nélkül a későbbi különbségek érthetetlenek lennének. Nem találkozunk azonban a birodalom keleti részein (abszolút kisebbségben) élő katolikusok sorsával, ami magyarázható azzal is, hogy a katolicizmus a nyugati területeken jellemző, de azzal is, hogy a szerző a keleti és nyugati keresztények már említett együttélését.

Az írás még a birodalom fennállásának idején keletkezett, első kiadását finn nyelven 1990-ben érte meg. Így remélem első feckének tekinthető. Megjelöli ugyanis a legfőbb vitás kérdéseket, felhívja a figyelmet olyan fehér foltokra, ahol még minden ismeret hiányzik, egész hangvételével érzékelteti számos kérdés érzékenységét és sokoldalúságát, de nyilvánvaló, hogy az eddig elzárt levéltárak és a még élő, de sokáig elhallgattatott emberek emlékezete sok további fontos információt rejteget.

Szeretném felhívni a figyelmet arra is, hogy a könyv egy sorozat (Ecclesia Sancta) részeként jelent meg, amellyel a Bencés Kiadó egymást követő kötetekben a szomszéd országok egyháztörténetét ismerteti.

Szesztai Ádám